

EUROPICA VARIETAS TOKAJENSIS - DISSERTATIONES

Máté Ágnes

A sikertörténet folytatódik

Enea Silvio Piccolomini Historia de duobus amantibusának fordításai a 17–18. században

TOKAJ-HEGYALJA EGYETEM

L'Harmattan

A sikertörténet folytatódik. Enea Silvio Piccolomini Historia de duobus amantibusának fordításai a 17-18. században

The Success Story Continues. 17-18th-century translations of Eneas Silvius Piccolomini's Historia de duobus amantibus

Máté Ágnes

https://orcid.org/0000-0002-1827-8583

Irodalomtörténet / History of literature (13020)

neolatin irodalom, fordítás, recepciótörténet, világirodalom, nemzeti filológiák

Neo-Latin literature, translation, history of reception, world literature, national philologies

DOI: https://doi.org/10.56037/978-963-414-965-1

Máté Ágnes

A sikertörténet folytatódik

Enea Silvio Piccolomini
*Historia de duobus amantibusá*nak fordításai
a 17–18. században

Europica varietas Tokajensis

A Tokaj-Hegyalja Egyetem (Sárospatak) Speculum Kutatócsoportjának sorozata

Főszerkesztő: Monok István

Szerkesztik:
N. Kis Tímea, Molnár Dávid, Monok István, Orbán Áron

Acta Universitatis Tokajensis Sárospatakini – Patrimonium culturale – Dissertationes

II.

Sorozatszerkesztő
N. Kis Tímea

ISSN 2939-6484
ISBN 978-963-414-965-1
DOI: https://doi.org/10.56037/978-963-414-965-1

Az első borítón
Alessandro Braccio, Storia di due amanti, Piero Pacini, Firenze, kb. 1500. Fol. C8r

A hátsó borítón
Alessandro Braccio, Storia di due amanti, Piero Pacini, Firenze, kb. 1500. Fol. D8r

Máté Ágnes

A sikertörténet folytatódik

Enea Silvio Piccolomini
*Historia de duobus amantibusá*nak fordításai
a 17–18. században

Budapest – Sárospatak
L'Harmattan – Tokaj-Hegyalja Egyetem
2023

A kiadásért felel a L'Harmattan Kiadó ügyvezetője
és a Tokaj-Hegyalja Egyetem rektora

Készült a Tokaj-Hegyalja Egyetem (Sárospatak)
Kulturális Örökség Tanulmányok Tanszéke és az
MTA Könyvtár és Információs Központ együttműködésében

TOKAJ-HEGYALJA
EGYETEM

A kutatást az NKFIH OTKA 132770 számú pályázata támogatta

Nemzeti Kutatási, Fejlesztési
És Innovációs Hivatal

AZ NKFI ALAPBÓL
MEGVALÓSULÓ PROJEKT

Lektorálta
N. Kis Tímea, Monok István

A mutató készítésének munkatársa
Budai-Király Tímea

Tartalomjegyzék

Előszó

A sikertörténet folytatódik, azaz mondom tovább a mesét. E kötet lapjain gyűjtöttem egybe, amit az elmúlt öt évben hozzá tudtam tenni *A két szerelmes történetének* recepciójához, szerves folytatásaként a 2018 novemberében megjelent *Egy kora újkori sikerkönyv története…* (Reciti, 2018) című monográfiámnak. Ebben a könyvben hat *Historia*-fordítással foglalkozom, amelyek közvetlenül valamely latin szövegtanúból francia, angol, olasz és magyar nyelven készültek, s amelyek az olasz fordítás kivételével mind nyomtatásba is kerültek. A fordítások zöme 1601. január 1. után látta meg a napvilágot, de egy, az előző kötet munkálatai során még elérhetetlen 16. századi francia fordítás is helyet kapott itt. Mindezzel együtt a francia nyelvű *Historia*-fordítások közül ez a könyv is adós marad annak a kéziratos, illusztrált munkának a tartalmi elemzésével, amelyet Oroszországban, az Ermitázs gyűjteményében őriznek, s amelynek teljes szövegéhez többszöri próbálkozás után sem tudtam hozzájutni. Ezúton is köszönöm Kalavszky Zsófia kolléganőmnek az Irodalomtudományi Intézet Közép- és Kelet-Európai Osztályáról, hogy nyelvtudásával és idejével segítette ezeket a próbálkozásokat. Szintén köszönet illeti Robert Schindlert, hogy betekinthettem a birtokában lévő néhány fotóba, amelyek a kézirat első és utolsó oldalairól készültek.

Ami a *Historia de duobus amantibus* latin szöveghagyományának történetét, földrajzi elterjedését és magyarázatát illeti, a két monográfia együtt és egymás után olvasandó. Az első kötetben elmondottaknak itt csak érintőleges ismétlését adom, viszont a korábbiaknál jóval részletesebben tárgyalom az újonnan feltárt kéziratoknak a már ismert szövegtanúkkal való kapcsolatát. Példákkal szolgálok néhány regionálisnak látszó olvasat, pl. a Bertus–Britus variáns kialakulását illetően, s mindig igyekszem megfejteni, milyen nyelvi, percepciós vagy kulturális ismeretek vagy azok hiánya okozhatta az adott olvasatok kialakulását. A kötetet ezúttal is a megértést segítő és dokumentatív célú ábrák és mellékletek egészítik ki: megtalálható benne az ismert

Historia-szövegtanúk listája, a speciális szöveghelyek variánsait számontartó lista, valamint a teljes szöveghagyományt és néhány érdekesebb olvasat eloszlását bemutató sztemma is. Teljesen új elem a *Historia de duobus amantibus* valamennyi, bibliográfiailag ismert fordításának nyelvek szerinti, időrendi felsorolása és az ezekhez társuló idővonal ábrája. A kötet terjedelmét észszerű keretek között tartandó, a *Historia* teljes latin szövegét tartalmazó mellékletet nem ismételtem meg, helyette minden esetben a Reciti Kiadó honlapján szabadon elérhető 2018-as monográfia megfelelő oldalaira utalok vissza.

A könyv koncepciója tehát megegyezik idősebb testvérének rendező elveivel. Más azonban a kiadó, és számos egyéb változás is bekövetkezett az első monográfia megjelenése óta. Hálával tartozom a Szegedi Egyetem Klasszika-Filológia és Neolatin Tanszékének, hogy 2018-ban befogadta a neolatin nászénekek témájával foglalkozó NKFIH PD-pályázatomat, és ezzel biztosította, hogy megmaradjak az irodalomtörténészi pályán. Nagy öröm volt számomra, hogy fennállása alatt külső, majd belső munkatársként is része lehettem a Szegeden MTA Támogatott Kutatócsoportként működő *Antikvitás és Reneszánsz: Források és Recepció* munkaközösségének. Azért a lehetőségért különösen Vígh Évának és Lázár Istvánnak tartozom köszönettel. Végezetül hálás vagyok Monok Istvánnak, hogy tizenegy évvel doktori fokozatom megszerzése után kifejezte a szakma bizalmát irántam azzal, hogy határozatlan idejű kinevezést adott az MTA Könyvtár Gyűjteményszervezési Osztályán, és befogadta a könyvemet az *Europica Varietas Tokajensis – Dissertationes* sorozatába. A bizalmat megszolgálom.[1]

Budapesten, 2022 novemberében

Máté Ágnes

[1] A kötetet Ritoókné Szalay Ágnes emlékének ajánlom, akit 2023-ban a védőszentje ünnepe előtti napon kísértünk utolsó útjára. Ennek a kutatásnak magvait az ő egyik, 1976-ban írott tanulmánya vetette el: „Irják gyermek-képben".

A Historia de duobus amantibus szöveghagyományának X-ága: fő szövegcsoportok

Habár a jelen kötet szerves folytatása a 2018-ban megjelent monográfiának, az elemzések követhetősége kedvéért meg kell ismételnem a *Historia* szöveghagyományában kialakult csoportok jellemzését Eric John Morrall korábbi kutatásait összegezve.[2] Morrall elemzése a szöveghagyományt két fő ágra bontotta (X és Y), és főként az X-ág kialakulására koncentrált. Az 1553-as névtelen angol fordítás szövegében megmaradt néhány tipikus olvasat vagy szöveghiba mentén az X-ágat szabályosan kétfelé ágazó sztemmával ábrázolta a *carmen amatorium/carmen pergratum*-csoportok kialakulásáig. Ezektől lefelé pedig több alcsoportot, azaz több kisebb ágat alakított ki a szövegcsaládfán. Ebben az ismétlő jellegű fejezetben az angol fordítás vonatkozó részeit már nem idézem, azokat az olvasó megtalálja korábbi kötetemben.

E. J. Morrall megfigyeléseit követve mind a *Historia de duobus amantibus* kéziratos másolatai, mind nyomtatott kiadásai alapvetően két nagy csoportba, a szöveghagyomány X- és Y-ága alá sorolhatók be. Az X-ág alapszövegének a prágai Nemzeti Könyvtár egykor Lobkowitz 462 (ma XXIII F 112) jelű ms P1 (Morrallnál a másik prágai szövegtanú ismeretének hiányában még ms P) kézirata tekinthető, amely jelen ismereteink szerint a *Historia* egyik korai másolata. Ahogyan 2018-ig elvégzett kutatásaim során, úgy az azóta eltelt években is arra törekedtem, hogy olyan

2 Morrall 1996.

kéziratokat vonjak be a vizsgálatba, amelyeket Morrall nem látott, az ő megfigyeléseinek ellenőrzése a kutatásnak ebben a szakaszában sem volt célom. Az Y-ágat a H 160 kiadás képviseli (Reutlingen, Greyff) Morrall sztemmáján.

Az X- és az Y-ágakat két szöveghely együttes előfordulása, illetve különbsége hozza létre, amelyek azonban azonos jelentésük miatt a fordításokban nem tükröződnek. Az első igealak abban a jelenetben fordul elő, amikor egy vénasszonnyal, akinek kerítőnői híre jár Sienában, Eurialus először küld levelet Lucretiának. Lucretia indignálódva utasítja rendre a vénasszonyt, megfenyegetve, hogy rossz következménye lesz, ha a férje, Menelaus a házban találja *(inveniat/deseruit)*:

X: ne te vir inveniat meus P1. (ed. Wolkan, p. 363, 23)

Y: ne te vir offendat meus H 160 (EL, p. 103, 10)[3]

A másik idézet Lucretia elmélkedéséből való, aki régi asszonyok szomorú példájával próbálja lebeszélni magát a szerelmi kalandba bocsátkozásról, felidézve köztük Ariadne történetét, akit Theseus otthagyott *(deseruit/dimisit)* Naxosz szigetén, s nem jött vissza érte:

X: illam tamen desertam aput insulam deseruit P1. (ed. Wolkan, p. 366, 10)

Y: illam tamen desertam aput insulam dimisit H160. (EL, p. 109, 22)[4]

Ahogyan korábbi kötetemben, itt is előbb mindig a Morralltól vizsgált variánsok jelét tüntetem fel, majd külön oszlopba szedem azokat, amelyekkel én bővítettem a kutatást.[5] Az X-ágba tehát a következő szövegtanúk tartoznak:

Morrall *inveniat/deseruit* C 71, H 236, H 235, H 217, H 221, H 214, H 213, C 62, H 215, H 220, H 231, H 219, P 157, H 226, H 232, H 230, H 222, C 61=H 216, C 59, C 68, C 69 (inveniet), C 72, C 70, H 228, H 218, R Suppl 1, H 233, H 240, Velence 1504 + ms Bm   Máté ms Ox, Velence 1514, Velence 1515.

Továbbá az X-ághoz tartoznak a következő kéziratok, mint az X-ág ősváltozatához közel eső variánsok:

Morrall mss Ba, Gi, Ms, P, St, Vc   Máté mss Ml, Bp1, CV1, Tr3, Pz, Lp, Gi, Pi, Ps5, Ps6.

Az Y-ágban a Morralltól már adatolt tiszta *offendat/dimisit*-csoportok mellé további köztes csoportok állíthatók fel.

Morrall *offendat/dimisit* mss Ga, Gs, L, M, Mf, Mg, Mr, Mü, R, Q, Va, Vb. H 225, BMC IV 44, C 65, R 4, C 64, R 3, Bázel 1554, H 239, H 160

Máté mss CV3, Bp2, M, Ricc, Mm, Ma, Pz, Ps2, WUn2, WOs, WUn1, Gs, LA.

Morrall *inveniat/dimisit* mss Be, Me. H 234, H 237.

Morrall fenti kategóriái azonban tovább finomítandók az mss Mr, Mg és Mü kéziratok tekintetében:[6]

Máté *offendat/deseruit* mss Mr, Mh.

3 Morrall 1996, 223.
4 Morrall 1996, 223.
5 Morrall 1996, 223.
6 Lásd még: Piccolomini–von Wyle, 48.

Máté *offendat/misit* mss Mg, Mj, Mü, Mk.

Mint Morrall megállapította, az X-ág huszonnyolc tagja, és az Y-ág néhány képviselője egyszerűsít egy mondatot Pandalus és Agamemnon beszélgetésében, akik Menelaus távollétében vigyáznak a házra. Agamemnon be akarja reteszelni a ház kapuját egy nehéz vassal, hogy azután nyugodtan aludhassanak:

Quod postquam Agamemnon movere non potuit: „Iuva me", inquit, „Pandale, admoveamus ferrum hoc ostio, ne fures subeant; tum dormire in utramvis aurem otiose poterimus."[7] Máté mss Lp, Gi

Csupán az X-ág egyetlen tagja, a C 72 nyomtatvány és néhány kiadás az Y-ág tagjai közül[8] hozza ezt a teljes mondatot.

Morrall[9]

tum dormire quietique dare aurem ociose poterimus C 72

cum dormire nunc eamus (*iniciamus* H 225) *aurem* (*aut rem* R 3) *ociose poterimus* BMC IV 44, C 65, R 4, C 64

Máté

tum tute dormire putamus ms Gs

Morrall megfigyelése szerint azonban az utolsó tagmondatot az X-ág tagjainak többsége és néhány, velük rokonítható kiadás az Y-ágból csak ennyivel intézi el:

Tum dormitum ibimus. (EL, p. 161, 30)

Morrall C 71, H 236, H 235, H 217, H 221, H 214, H 213, C 62, H 215, H 220, H 231, H 219, P 157, H 226, H 232, H 230, H 222, C 61=H 216, C 59, C 68, C 69, C 70, H 228, H 218, R Suppl 1, H 233, H 240, Velence 1504 + ms Bm; H 239, H 160, H 234, H 237, Bázel 1554

Máté mss Ox, Ps5, Ps6, Ps8. Velence 1514, Velence 1515, Bázel 1545, Bázel 1551, Bázel 1571

Az X-ágban a következő szöveghelyek alakítanak ki különböző csoportokat. A szerelmesek második találkozása után, amikor Lucretia csak a borkóstolás trükkjével tudja eltávolítani férjét a szoba közeléből, ahol Eurialus rejtőzik, Menelaus gyanakvóvá válik, és befalaztatja Lucretia ablakát, amely a szomszéd kocsma falán lévő árnyékszékre nyílt, és ahonnan Eurialus beszélgetni tudott vele. A narrátor Menelaus tetteit kommentálja, aki az általános véleménnyel egyetértve a jó őrök segítségétől várja a baj megelőzését:

Sequebatur ergo viam maritorum pervulgatam, quorum opinio est infortunium bonis excludi custodiis.[10]

7 Ter. *Heaut.* II 3, 101. „in aurem utramvis otiose ut dormias." „Hanem miután Agamemnón nem tudta megmozdítani, »Segíts nekem«, így szólt, »Pandalus, tegyük ezt a keresztvasat a kapura, nehogy betörjenek; aztán mindkét fülünkre jól alhatunk.«

8 A csak általam vizsgált, Y-ágba tartozó kéziratok e helyéről nincs adatom, MÁ.

9 Morrall 1996, 224.

10 Morrall 1996, 224. „Menelaus a férjek szokásos útját követte tehát, akiknek az a véleménye, hogy jó őrökkel a baj elkerülhető/kizárható."

Morrall H 160 (EL, p. 147, 21): *infortunium bonis excludi custodiis* Y + C 62, H 215, H 231, H 222, C 59, C 68, C 70, C 72 Máté mss Ox, Pi [custodibus], Lp, Gs, Gi.

Az X-ág tagjainak nagyobb részében egy, talán az *infortunium* szóból kiinduló *lapsus* miatt a jó őrök *(bonis custodiis)* helyett a jó szerencse *(bonis fortunis)* révén lehet elkerülni a bajt – s így a mondat értelme módosul, de nem sérül:

Morrall *infortunium bonis excludi fortunis* C 71, H 236, H 235, H 217, H 221, H 214, H 213, H 220, H 219, P 157, H 226, H 232, H 230, C 61=H 216, C 69, H 228, H 218, R Suppl 1, H 233, H 240, Velence 1504 + ms Bm Máté mss Ps5, Ps6, Ps8. Velence 1514, Velence 1515.

A következő világos hiba a latin szövegek egy csoportjában a történetnek abban a részében található meg, amikor Eurialus hazatérve első légyottjáról, barátjának, Achatesnek mesél tapasztalatairól. Elragadtatva ecseteli Lucretia testi adottságait, s magát Candaules királyhoz hasonlítja, aki a legenda szerint becsempészte testőrét (szó szerint, társát: *socius–socio*), Gygest a hálószobájába, hogy ott a másik férfi is megcsodálhassa a királyné meztelenségét:

Morrall H 160 (EL, p. 137, 22): *Non miror illum voluisse nudam coniugem socio demonstrare*[11] C71, H 232, H 230, C 69, H 228 + H 222 [+ H 220 (sotio), RSupl1 (sacio) nem világos besorolás] Máté mss Pi, Gs, Gi [ms CV1 nem világos kapcsolódás]

A szövegtanúk egy részében azonban egy o/a betűcsere figyelhető meg, amelynek következtében a *socio* ‚társának' jelentésű értelmes szóból egy értelmetlen *sacio* alak lett:[12]

Morrall *Non miror illum voluisse nudam coniugem sacio demonstrare* H 236, H 235, H 217, H 221, H 214, H 213, H 219, P 157, H 226, C 61=H 216, H 218, H 233, H 240, Velence 1504 + C 70 + ms Bm Máté mss Lp, Ps5, Ps6, Ps8. Velence 1514, Velence 1515

A következő hibás latin olvasat a szerelmi történet ún. Pacorus-epizódjában olvasható, amikor Eurialusnak riválisa akad egy magyar lovag személyében. Ez a szövegvariáns már egyértelműen nyomdahibából ered, Ulrich Zell nyomdájában ugyanis a szedő felcserélte két, egymás alá eső sor sorrendjét:[13]

> Sequitur Pacorus violam in manibus gestans deauratis foliis, in cuius collo epistolam amatoriam subtilibus inscriptam membranis asconderat. (…) Parumper ultra progressa violam alteri ex virginibus dedit nec diu plus obviam facti sunt duo studentes: qui virgunculam ut sibi florem traderet non magno negotio induxerunt: apertoque viole stipite: **carmen pergratum esse matronis nostris. Sed plus quam caesaris amatorium**

11 „Nem csodálkozom rajta, hogy [Candaules] meg akarta meztelen felesége testét mutatni a társának."

12 A H 220 nyomtatvány és a CV1 kézirat szerzői talán egyszerűen saját maguktól visszaállították a helyes socio olvasatot, valamint a carmen amatorium mondatsorrendjét is, ezért nem konzisztens a besorolásuk.

13 Vö. Morrall 1996, 225. A hibát Ulrich Zell nyomdász követi el, vagyis a novella első ismert nyomtatott kiadásában már megjelenik ez a hiba.

> **invenerunt. Solebat hoc hominum genus cum Senas venit:** irrideri despici et odio haberi, quia plus armorum strepitus quam litterarum lepor nostras foeminas oblectabat. Hinc grandis livor et simultas ingens erat: quaerebantque toge vias omnes: quibus possunt nocere sagis.[14]

mss Tr2, Ps5 [et],[15] Ps6 [a második kéz helyreállítja a carmen amatorium olvasatot]. H 214, H 218, H 219, H 221, H 226, H 233, H 235, H 236, H 240, P 157, C 70, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515

Mint láthatjuk, az idézetben zavar támad a körül, hogy mit találnak a diákok a virágcsokorba rejtve *(carmen amatorium)*, és ki vagy mi az, ami kedves szokott lenni a sienai asszonyoknak *(hoc hominum genus)*. A helyes sorrend szerint, amely alább olvasható, természetesen egy szerelmes verset találtak a diákok a virágba rejtve, s a császár emberei az olaszokétól eltérő szépségükkel voltak oly megnyerőek a sienai matrónák előtt:

> Sequitur Pacorus violam in manibus gestans deauratis foliis, in cuius collo epistulam amatoriam subtilibus inscriptam membranis absconderat. (…) Parumper, ultra progressa violam alteri ex virginibus dedit. Nec diu post obviam facti sunt duo studentes, qui virgunculam, magno sibi florem traderet, non magno negotio induxerunt. Apertoque violae stipite **carmen amatorium invenerunt.[16] Solebat enim hoc hominum genus pergratum esse matronis nostris. Sed postquam Caesaris curia Senas venit,** irrideri et despici et odio haberi coepit, quia plus armorum strepitus quam litterarum lepor nostras feminas oblectabat. Hinc grandis livor et simultas ingens erat quaerebantque togae vias omnes, quibus possent nocere sagis.[17]

[14] „Pacorus követte őt, kezében egy aranyos levelekbe kötött ibolyával, amelynek a nyakába egy nagyon finom papírra írt szerelmes levelet rejtett (…) Kissé tovább menve [Lucretia] az ibolyát az egyik leánynak adta, de nem sokkal később útjukba került két diák, akik nem nagy erőfeszítés árán rávették a leányt, hogy adja nekik a virágot. Miután kinyitották az ibolya szárát, **asszonyainknak nagyon kedves verset. De többet, mint császári szeretőt találtak. Szokott lenni ez az emberfajta mikor Sienába jött** elkezdték kinevetni, megvetni és gyűlölni őket, mivel asszonyaink nagyobb gyönyörűséget leltek a fegyverek zajában, mint az irodalom kellemességében. Ebből nagy irigység és hatalmas ellenkezés támadt, s a tógások kerestek minden utat, melyen a katonaköpenyeseknek ártani tudnának." Mint látható, a latin értelmetlensége miatt igen nehezen fordítható le.

[15] Szórend: pergratum carmen **et matronis nostri**s.

[16] Ez a mondat teljességgel kimarad mss WUn2 és Pz kódexekből.

[17] „Pacorus követte őt, kezében egy aranyos levelekbe kötött ibolyával, amelynek a nyakába egy nagyon finom papírra írt szerelmeslevelet rejtett (…) Kissé tovább menve [Lucretia] az ibolyát az egyik leánynak adta, de nem sokkal később útjukba került két diák, akik nem nagy erőfeszítés árán rávették a leányt, hogy adja nekik a virágot. Miután kinyitották az ibolya szárát, **szerelmes verset találtak. Nagyon kedves szokott lenni ez az emberfajta a mi asszonyaink. De miután a Császár udvara Sienába jött**, elkezdték kinevetni, megvetni és gyűlölni őket, mivel asszonyaink nagyobb gyönyörűséget leltek a fegyverek zajában, mint az irodalom kellemességében. Ebből nagy irigység és hatalmas ellenkezés támadt, s a tógások kerestek minden utat, melyen a katonaköpenyeseknek ártani tudnának."

mss Bp1, Mf, Me, Mg, Mh, M, Mk, Mj, Mr, Mü, Ms, Mm, Ml, RCo, RCa, CV1, CV2, CV3, CV4, Tr1, Tr3, WOs, Ox, N, FiC, P1, P2, Ps1, Ps2, WUn1, Ps3, Ps4, Ps7, Gi, Gs, Pi, Lp. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 213, H 215, H 216=C61, H 217, H 220, H 222, H 225, H 228, H 230, H 231, H 232, H 234, H 237, H 239, C 59, C 61, H 223=C 62, C 64, C 65, C 68=P 155, C 69, C 71, C 72, RSuppl1, R 3, R 4, BMC IV 44, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1545, Bázel 1551, Bázel 1554, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651.

A nyomdahiba tehát a *carmen amatorium-* és a *carmen pergratum-*csoportokat alakítja ki a szöveghagyomány X-ágában, amíg ez a probléma az Y-ágban nem jelentkezik.

Eddig a pontig Morrall az X-ágba tartozó variánsokat mindig kétirányú leágazásokkal tudta ábrázolni a sztemmán – noha kereszteződések a szöveghagyomány kisebb ágai között eddig is megfigyelhetők voltak, például a *socio/sacio-*csoport nem egészen éles elkülönülése kapcsán. A családfa alsóbb ágait azonban jóval kisebb szövegcsoportok adják.

Az antwerpeni H 236 kiadás több szöveghely miatt is közel állhatott ahhoz a variánshoz, amely az 1553-as angol anonim fordító forrásául szolgált. Erre mutat többek között az a *locus,* amely a narrátornak a női rafinériáról szóló kommentárjában olvasható, amikor Lucretia féltestvérét próbálja felhasználni, hogy megszervezhessen egy találkát Eurialusszal. A narrátor szentenciózus megállapítása szerint, ha egy asszony saját magától nem tisztességes, akkor a férjének felesleges erőlködnie azzal, hogy bezárja:

Nisi suapte casta sit [18] *mulier, frustra maritus nititur ponere seram.*[19] Morrall H 236 Máté mss Pi, Lp, Gi, Gs, Ps5, Ps6.

Ettől eltérően a *suapte* helyett a *valde* 'nagyon, igen' olvasat szerepel néhány kiadásban:

Nisi valde casta sit mulier H 219, P 157, H 226.[20]

A H 236 kiadás hordoz két másik olyan olvasatot is, amelyekkel szemben egy római, egy santorsói (talán velencei) és több biztosan velencei nyomtatvány külön csoportot alkot. Az egyik Eurialus negyedik leveléből való, amelyben a férfi könyörög Lucretiának, hogy végre vegye be őt kegyeibe, meggondolva, hogy milyen kínokat állt ki érte:

18 Ovid., *Am.* I 8, 43. „ludunt formosae; casta est, quam nemo rogavit." Ovid., *Am.* III 4, 1–8. „Dure vir, inposito tenerae custode puellae / nil agis; ingenio est quaeque tuenda suo. / siqua metu dempto casta est, ea denique casta est; / quae, quia non liceat, non facit, illa facit! / ut iam servaris bene corpus, adultera mens est; / nec custodiri, ne velit, ulla potest. / nec corpus servare potes, licet omnia claudas; / omnibus exclusis intus adulter erit."

19 „Ha önszántából nem szemérmes az asszony, hiába kényszeríti lakat alá a férje."

20 Morrall 1996, 226.

Miror me, quod tot tormenta perpeti potuerim, qui tot noctes insomnes duxi, qui tot ieiunia toleravi.[21] Morrall H 236[22]

Miror ego mei Máté mss Pi, Lp, Gs, Gi, Ps6, Ps8.

Az itáliai nyomtatványok egy csoportja azonban a *miror* helyett *misereor me* 'szánakozom magamon' olvasatot hozza. A fentebb látott miror ego mei olvasatnak is megvan a misereor alakos párja egy párizsi kéziratban.

Morrall *Misereor me* C 70, H 218, H 233, H 240, Velence 1504[23] Máté Velence 1514, Velence 1515.

Máté *misereor ego mei* ms Ps5

A fenti itáliai nyomtatványok mellett a H 214 és a H 221 is a H 236 kiadással való szembenállását mutatja egy másik szöveghely, amely a szerelmesek első személyes találkozásánál szerepel. Ekkor Eurialus álruhában jut be Lucretia házába, hálószobájába benyitva pedig közelebb lép hozzá és köszönti hölgyét:

Morrall *[…] atque accedens propius: „Salve, mi anime", inquit […]*[24]

Máté mss Pi, Gs, Gi, Ps8.

Az itáliai kiadásokban az *accedens* helyett a *sedens propius* kb. 'közelebb ülve' kifejezés található meg:

Morrall *Atque sedens propius* H 214, H 221, C 70, H 218, H 233, H 240, Velence 1504 Máté mss Ps5, Ps6, Velence 1514, Velence 1515.[25]

A H 214 és H 221 kiadásokkal, mint az angol fordítás forrásával szemben azonban kizáró ok az a körülmény, hogy ez a két nyomtatvány nem tartalmazza a százszemű mitikus szörny, Argus nevét, akikhez a narrátor az asszony őrzőit hasonlítja:

Nec tam diligenter bouem iunonis custodiuit argus quam Menelaus iusserat observari Lucretiam.[26] (EL, p. 117, 12)

Morrall [δ Argus] H 214, H 221.

Máté Argus mss Pi, Lp, Gs, G, Ps5, Ps6, Ps8.

A szintén antwerpeni H 235 kiadás pedig tartalmaz néhány kisebb hibát, amelyek így megkülönböztetik a H 236 kiadástól, és kizárják az Angol Névtelen lehetséges forrásai közül. Ezek közül csak egyet idézek,[27] amely arról szól, hogy miután Eurialus távozott Sienából, Lucretia rövid élete végéig csak gyászruhát (pullisque tunicis) viselt:

[21] „Csodálkozom magamon, hogy hány kínt tudok kiállni, hány éjszakát töltöttem álmatlanul, mennyi éhezést viseltem el."

[22] Morrall 1996, 226.

[23] Morrall 1996, 226.

[24] Morrall 1996, 226. „… közelebb lépve: »Üdvöz légy, lelkem« mondta …"

[25] Morrall 1996, 226.

[26] „Nem őrizte ily szorgalommal Iuno tehenét Argus sem, mint amennyire szorosan őrizteti Menelaus Lucretiát."

[27] Morrall 1996, 227.

Ut vero ad se rediit, vestes aureas purpureasque et omnem[28] *laetitiae ornatum reclusit; pullisque tunicis usa numquam posthac cantare audita est minimeque visa ridere.*[29]

Máté pullisque tunicis mss Lp, Gi, Pi, Ps5, Ps6, Ps8.

pallisque tunicis ms Gs

A H 235 *nullisque tunicis usa* olvasata talán egyszerű *lectio facilior* révén jött létre, a nyomdász nem feltétlenül arra akart utalni, hogy Lucretia többé nem hordott ruhát.

Morrall végül egy további szöveghely segítségével (GH, p. 27, 25–26) bizonyítja, hogy az Angol Névtelen forrásául egy olyan variáns szolgált, amely a H 236 és a *custodiis*-csoport keveredésével jöhetett létre, de amely nem azonos egyikkel sem az általa feltárt negyven *Historia*-nyomtatvány közül.[30]

Mivel Morrall sztemmája csak egyetlen fordítás releváns szöveghelyei alapján készült, vagyis nem reflektál az összes további fordítás szempontjából fontos szöveghely csoportalakító hatására, tulajdonképpen minden fordításhoz külön sztemmát kellene készíteni. Erre azonban nem csak helytakarékossági okból nem kerítek sort. Jó néhány esetben ugyanis elegendő, hogy ha a Morrall által feltárt csoportokat módosítom, vagy felhívom rá a figyelmet, hogy az általa leírt csoportok más szöveghely szempontjából is relevánsak. Így például a Morralltól az Angol Névtelen forrásának szempontjából megállapított *Misereor*-csoport egybe esik a néhány olasz nyelvű fordítás szempontjából fontos *Adonis*-csoporttal. A szerelmesek utolsó éjszakájának jelenete során ugyanis Lucretia három klasszikus férfiszépséghez (Ganymedes, Hippolytus és Diomedes) hasonlítja Eurialust. Egészen pontosan a sztemmán az X-ágnak a *Misereor*-csoporttól különböző variánsaiban ez a három név szerepel, míg ebben a csoportban a harmadik példa Adonis.

Tu meus es Ganimedes, tu meus Hypolitus Diomedesque meus[31] (EL, p. 165, 30–31) Máté mss Lp, Gi, Gs, Pi, Ps6, Ps8.

Tu meus es Ganimedes, tu meus Hypolitus Adonis meus Máté mss Tr2, Ps5. H 218, H 233, H 240, C 70, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515.

Egy másik példa: a Morralltól a *Tum dormitum ibimus* olvasat alapján elnevezett csoport minden tagjának jellemzője,[32] hogy a három bibliai hős közül Dávid király hiányzik a felsorolásból. Eurialus a Pandalusszal való beszélgetése során hasonlítja a magáét a szerelem áldozatai közül Dávid, Sámson és Salamon sorsához:

[28] Vö. Sen., *Phaed.* 387. seq. „Removete, famulae, purpura atque auro inclitas / uestes, procul sit muricis Tyrii rubor, / quae fila ramis ultimi Seres legunt."

[29] „Amikor végre magához tért, aranyos és bíbor ruháit letette, és minden szépséges díszét elzárta, gyászruhába öltözött és azután soha nem hallották énekelni és csak alig látták nevetni."

[30] Morrall 1996, 227. Az 1553-as angol fordítás újabb kiadásának szerzői, Emily O'Brien és Kenneth R. Bartlett tehát nem értették meg pontosan Morrall állítását, ezért jogtalanul kritizálják 200. jegyzetükben a következőképpen: „[…] We are not convinced, however, by Morrall's contention that the translation was made from the Gerard Leeu 1488 Antwerp printing of the Latin text (ibid., XV–XVI.) There are more deviations than can be explained by the Antwerp text and it is not impossible that the English translator was working from a manuscript copy." O'Brien–Bartlett szerk. 1999, 197, j. 200.

[31] „te vagy nekem Ganymedes, te vagy Hyppolitus és Diomedes nekem."

[32] Morrall nem vizsgálta a C 60 jelű ősnyomtatványt, valamint a Velence 1514 és Velence 1515 antikvákat sem.

Scis quam nec sanctissimum David, nec sapientissimum Salamonem, nec Sansonem fortissimum ista passio dimisit immunem.[33] Máté mss Lp, Gs, Gi, Pi, Ps6.

[δ David] ms Ps5, Ps8.

Mindhárom szereplő neve azonban inkább csak az Y-ág variánsaiban található meg, valamint az X-ág azon kézirataiban, amelyek az ősmásolathoz közel, a legmagasabban állnak a sztemmán, illetve a C 72 kiadásban.

Ez a hiba, Dávid nevének hiánya tehát sokkal magasabban jelentkezik az X-ág sztemmáján, mint a *carmen pergratum*-csoportot kialakító hiba.

[33] „Tudod, hogy sem a legszentségesebb Dávid, sem a legbölcsebb Salamon, sem a legerősebb Sámson nem volt ment ettől a szenvedélytől."

Az Y-ág szövegcsoportjai közötti összefüggések

A *Historia* szöveghagyományának Y-ágát nem tudom olyan szabályos kétfelé ágazó sztemmával ábrázolni, mint az X-ágat. Az Y-ágban ugyanis kevesebb olyan olvasatot találunk, amelyek mentén a szövegeket szabályosan kétfelé csoportosíthatnánk, mivel egyelőre úgy tűnik, hogy ebben az ágban nagyobb jelentősége van a lokálisan kialakult olvasatoknak, amelyek azután időben és térben hosszan öröklődnek tovább.

A fenti állítás mindenképpen igaz néhány, elsőként Ines Ravasini által a római eredetű nyomtatványokban megfigyelt olvasatra.[34] A legnagyobb csoportalkotó olvasat a *Historia* azon részében található, amikor Sosias, a szolga megneszeli, hogy Eurialus és Lucretia az ő segítsége nélkül is módot talált rá, hogy leveleket váltsanak egymással. Ekkor Sosias aggódni kezd az úrnője és a gazdája jó hírneve miatt:

Frustra, inquit, amantum conatibus obsto. Nisi astu provideo,[35] *et hera peribit, et dominus infamiam subibit.*[36]

A szöveghagyomány nagyobb részében, amely az X-ágat és az Y-ág bizonyos tagjait jelenti, Sosias tehát az úrnő (hera) és az úr (dominus) jó híre miatt aggódik.[37] A római eredetű nyomtatványokban azonban a dominus helyén a domus olvasat áll, vagyis a szolga a ház jó hírnevéért aggódik. Könnyen belátható, hogy a dominus alakból a másolások során úgy alakulhatott ki a domus olvasat, hogy a domus+nazális

[34] Piccolomini 2004, 195–201.

[35] Vö. Ter., *Andr.* I 3, 3. „quae si non astu providentur."

[36] „Hiába, mondta, állok ellen a szerelmesek erőfeszítéseinek. Hacsak nem leszek előrelátó, az asszonyom elvész, és az úrnak rossz híre kel."

[37] Piccolomini 2004, 195.

rövidítésjel alakból a nazálist elfelejtette feloldani a másoló, létrehozva ezzel egy új, szintén értelmes olvasatot. Erről a rövidült variánsról kapta a nevét ez a szövegcsoport, amelyet tehát Ines Ravasini nyomán *domus*-csoportnak hívok.

et domus infamiam subibit mss Ma, FiC, R, Mf, Me, Mh, M, Mk, RCo, RCa, CV2 [domum], CV4, Tr1, Tr3, N, Gi, Gs, Ps2. H 225, H 228, H 234, H 237, C 64, C 65, C 69, R 3, R 4, BMC IV. 44, Bázel 1545, Bázel 1554.

Ha ezeket a szövegtanúkat további filológiai helyek alapján kisebb csoportokra bontjuk, feltárul összetartozásuk, és néhány olvasat lokális jelentőségére is rámutathatunk.

Amikor a történet egy korábbi szakaszában Sosias nevet nem említve bejelenti Eurialusnak, hogy egy helyi hölgy érte lángol, már magától a hírtől lázba jön a férfi, akit eltalál Cupido nyila:[38]

At Euryalus certo cupidinis arcu[39] *percussus, nullam membris quietem dabat*[40] *igne furtivo populante venas, qui totas penitus vorabat medullas.*[41]

Eurialus tagjai semmiféle nyugalmat nem lelnek *(nullam membris quietem dabat)* a lövés után, állítja a *domus*-csoportba tartozó szövegek jó része, egy kisebb, határozottan római szövegcsoport azonban Eurialus lelkéről állítja ugyanezt *(nullam animo quietem dabat)*. Ez a szövegváltozat szándékos változtatással hozható létre, félreolvasással nem. Itt valószínűleg egy szemérmes másoló a *membrum -i* (n) 'tag, testrész' szónak a *membrum virile*-vel ('hímtag') való asszociációját akarta eltörölni, bár ez a képzettársítás Piccolomini szerzői szándékától éppen nem állhatott távol.

nullam membris quietem dabat mss R, FiC, Mf, Me, M, Mk, RCo, CV2, Tr1, Tr3, N, Gi, Gs, Ps2. H 225, H 228, H 234, H 237, C 69, Bázel, 1545, Bázel 1554.

nullam animo quietem dabat mss Ma, RCa, CV4. C 64, C 65, R 3, R 4, BMC IV 44.

nullam moraberis[42] ms Mh.

Az Mh kódex saját hibájának tekinthető *moraberis* olvasattól eltekintve azt állapíthatjuk meg a fentiekből, hogy a *nullam membris* olvasat Strasbourg (H 228), Párizs (C 69) és Róma (H 225, H 234, H 237) nyomdahelyű kiadásokban, itáliai kéziratokban (Tr1, Tr3, N), párizsi (ms Ps2), valamint vagy ma is az Alpokon túl őrzött (mss

[38] Cupido nyilának jelzője (secreto/certo/toto etc.) szintén egy több variánst mutató szöveghely, de az nem kifejezetten csak a *domus*-csoport tagjait jellemzi.

[39] Vö. Ovid., *Am.* I. 1, 25. „Me miserum! certas habuit puer ille sagittas." Sen., *Phaed.* 278. „tela quam certo moderatur arcu!"

[40] Vö. Verg., *Aen.* IV, 5. „verbaque nec placidam membris dat cura quietem." Verg., *Aen.* X, 217. „Aeneas (neque enim membris dat cura quietem)".

[41] Az utóbbi két tagmondat sorrendje gyakran felcserélődik a szövegekben, de ez a sorrendcsere nem érinti az adott szöveghely szóhasználatát a membri/animo variánsok tekintetében. Sen., *Phaed.* 279–280. „labitur totas furor in medullas / igne furtivo populante venas." Sen., *Phaed.* 282. „sed vorat tectas penitus medullas." Sen., *Phaed.* 641–642. „amorque torret. intimis saevit ferus / [penitus medullas atque per venas meat]" Verg., *Aen.* IV, 66. „quid delubra iuvant? est mollis flamma medullas." „De Eurialust átjárta Cupido mindig találó nyila, egyetlen tagja sem lelt békét, ahogy átjárta ereit a titkos tűz, és velejéig hatolt."

[42] Ez az olvasat nyilván a ms Mh kódexet összeíró személy előtt álló *membris* szó félreolvasásából alakult ki.

R, Mf és további müncheni kódexek),[43] északi kezektől lejegyzett kódexekben, vagy Itáliában lévő (mss CV4, Tr3), de szintén északi scribára utaló írásmóddal másolt kéziratokban található meg, területi megoszlása tehát igen változatos. A *nullam animo* változtatás azonban valószínűleg már Rómában következett be a *Historia* szövegében, s itt öröklődött tovább néhány kiadásban is.[44]

A *nullam animo* és a *nullam membris* szövegcsoporton belül is kimutatható néhány kisebb alcsoport, annak a szöveghelynek a segítségével, amikor Eurialus Pandalus segítségét kéri, sötét képet festve saját és Lucretia lelkiállapotáról: *Illa incensa est, ego ardeo. Ambo perimus, nec remedium protelande vite nostre videmus nisi tu sis adiumento.*[45]

A *nullam animo* csoporton belül a protelande kifejezés variánsai szerint három kisebb egység állapítható meg: 1. protelande ms RCa. 2. pro te laude ms CV4, BMC IV 44, R 4. 3. pro laude ms Ma, C 65, C 64, R 3. Azonban a mondat nem egyezik meg szóról szóra ezeken a kisebb egységeken belül sem, az adiumento főnév is különböző alakokat vesz föl bennük, tehát közös, vélhetőleg római gyökereik ellenére is fontos eltéréseket mutatnak.

Ambo perimus nec remedium protelande *vite nostre videmus nisi tu sis* adiuvarere ms RCa.

Ambo perimus nec remedium prote laude *vite nostre videmus nisi tu sis* adiuuamen[!] ms CV4.

Ambo perimus nec remedium pro te laude *vite nostre videmus nisi tu sis* adiuvamen[!] R 4.

Ambo perimus nec remedium pro te laude *vite nostre videmus nisi tu sis* adiumento BMC IV. 44.

Ambo perimus nec remedium pro laude *vite nostre videmus nisi tu sis* adiuvamen[!] ms Ma. C 64, C65, R 3.[46]

A *nullam membris* csoporton belül pedig a következő kilenc kisebb egységet lehet felállítani. 1. nincs adat ms M. 2. teljesen ép a mondat ms Tr3, Bázel 1554. 3. szórend: nostre vite ms Ps2. 4. ullum – scis H 228, C 69. 5. scis ms Gi. 6. pro te laude mss R, Mk. 7. [δ Ambo perimus] mss Mf, Me, CV2, Gs. 8. [δ Nec remedium vite nostre videmus] ms N. H 225, H 234, H 237, Bázel 1545. 9. tacere mss RCo, Tr1, FiC.

Nincs adat ms M kéziratnak erről a helyéről.

Az Y-ágban jellemző olvasatot a ms Tr3 és a Johannes Oporinus által tudatosan kontaminált olvasatokat tartalmazó antikva kiadás őrizte meg:

Ambo perimus nec remedium protelande vite nostre videmus nisi tu sis adiumento ms Tr3. Bázel 1554.[47]

[43] Az Alpokon túl kifejezés mindig Itáliából nézve értendő, tehát jelent minden, nem az Appennini-félszigeten található nyomda- vagy lelőhelyet.

[44] Az ms Ma jelű kódex Ines Ravasini kutatásai szerint Rómából került Spanyolországba.

[45] „Lucretia felhevült és én égek. Mindketten elveszünk, és életünk meghosszabbítására gyógyírt nem lelünk, ha te nem leszel a segítségünkre."

[46] Az ms Ma kódexet jelenleg Madridban őrzik, a C 64, C 65 és R 3 kiadások pedig római nyomdahelyűek, genetikus összetartozásuk azonban a földrajzi távolság ellenére is bizonyítható.

[47] A Bázel 1554 kiadás olvasata valójában csalóka, mert azt valamelyik római kiadás alapján válogatja be a bázeli Oporinus saját kiadásába, ez tehát nem egyenes leszármazásra utal. Az Oporinus-variáns összeállításáról részle-

Ezektől lényegében csak a szórend miatt különbözik a ms Ps2 párizsi kézirat megoldása:

Ambo nec remedium protelande nostre vite *videmus nisi tus sis adiumento* ms Ps2.

Két kiadásban, amelyek közül H 228 teljességgel az X-ághoz sorolandó, megtalálható egy betoldott ullum jelző is, valamint a sis igealak helyett scis ige szerepel:

Ambo perimus nec remedium protelande vite videmus ullum *nisi tu* scis *adiumento* H 228, C 69.[48]

Az igealak szintén scis a giesseni ms Gi kódexben is, ahol a t-c betűcsere is megfigyelhető a protelande szóban:

Ambo perimus nec remedium procelande *vite nostre videmus nisi tu* scis *adiumento* ms Gi.

A nullam animo csoporthoz hasonlóan a nullam membris csoportban is feltűnik a pro te laude olvasat két kódexben:

Ambo perimus nec remedium pro te laude *vite nostre videmus nisi tu sis adiumento* mss R, Mk.

Négy szövegtanúból is hiányzik a mondatkezdő *Ambo perimus* szintagma:

[δ Ambo perimus] Nec remedium vite nostre videmus nisi tu sis adiumento mss Mf, Me, CV2, Gs.

A valószínűleg Rómában keletkezett mondatközepi lacuna itáliai szövegtanúk mellett átkerült Winter 1545. évi bázeli kiadásába is:

Ambo perimus [δ Nec remedium vite nostre videmus] nisi tu sis adiumento ms N. H 225, H 234, H 237, Bázel 1545.

Szintén szorosan Itáliához kötődőnek tűnik egy sajátos tacere betoldást tartalmazó variánsa a kérdéses mondatnak:

Ambo perimus ne remedium protelande vite tacere[!] *videmus. Nisi* tuus *adiumento*. ms RCo.

Ambo perimus ne remedium protelande vite tacere[!] *videmus nisi tu sis adiumento,* custodi et frater ms Tr1.

Ambo perimus nec remedium pro te lande[!] vite tacere[!] *videmus nisi tu sis adiumento* ms FiC.[49]

Az *Ambo perimus* etc. mondat alapján előálló variánsokat vizsgálva a *domus*-csoportnak számos még fel nem fedezett tagjára kell számítanunk a kéziratos hagyomány további vizsgálata során. A későbbiekben, az Y-ágba tartozó két, újonnan feltárt kézirat (mss Ps4 és Ps7) apropóján még foglalkozni fogok a *domus*-csoport más

tesen írtam a *Historia* 16. századi magyar fordítása kapcsán. Máté 2018a, 146–156.

48 A *scis* igealak e kiadások saját hibája, ráadásul agrammatikus olvasatot hoz létre, hiszen helyesen 'scis adiumentum' kellene, hogy a mondat értelmes legyen.

49 A mss Fic és Tr1 egy másik fontosnak látszó közös hibán is osztozik. Ariadne első említésekor egy teljes tagmondat kimarad ezekből a szövegtanúkból. Tradendus erat Theseus Minotauro in escam: sed Adriane consilio fretus evasit. [δ Illam tamen desertam apud insulam dimisit]. Vö. Máté 2018a, 262.

lehetséges felosztásával, és olyan olvasatokkal, amelyek megjelennek az Y-ág *dominus*- és *domus*-csoportjaiban is. Ezek az olvasatok nem kerülnek fel a sztemmára, mert a horizontális olvasatok kialakulásának teljes útját még nem sikerült feltárnom.

Az Y-ág szöveghagyományának még egy olyan csoportja van, amelyhez sok szövegváltozat tartozik, és amely számos *Historia*-fordítás létrejöttében szerepet játszott. Ez a csoport a Lucretia szerelmére hiába áhítozó magyar lovag, Pacorus nevének variánsáról kapta a nevét, amely a névalak zöngétlen p helyett zöngésült b kezdőhanggal való kiejtése révén állt elő: *Baccarus*-szövegcsoport. A magyar lovag neve, akárcsak a Piccolomini-novella minden szereplőjének névválasztása azonban a klasszikus kultúrából merített, motivált, „beszélő" név. Pacorus a Iunius történetírónál szereplő parthus király, Orodes fia, akit Ventidius serege győzött le, mély gyászba taszítva ezzel apját; innen tudható tehát, a szerzői szándékkal egyező névváltozat a Pacorus. A német területeken kialakult *Baccarus*-csoport jellemzői sok teret kaptak az előző monográfiában a *Historia* német, dán és lengyel fordításai, illetve részben a 16. századi magyar fordítás kapcsán. Ebben a kötetben részletesen lesz szó a csoport sajátos olvasatairól Charles Aleyn, és az 1708-ban megjelent névtelen angol fordítás, valamint Francesco Barlattani olasz fordításának elemzése során.

A szöveghagyomány feltárásának újabb fejleményei

A *Historia* szöveghagyományának feltárását első monográfiám számára 2016 januárjában függesztettem fel,[50] amikorra sikerült a szerelmi történet minden 1571-ig, Piccolomini *Opera omniá*jának második kiadásáig megjelent ősnyomtatvány és antikva szövegtanút legalább egy példányban megvizsgálnom. Azóta a különböző európai könyvtárak digitális gyűjteményeinek fejlődése, egy pienzai kutatóút és az MTA Könyvtár anyagi segítsége lehetőséget nyújtottak arra, hogy további tizenkét kéziratos és három nyomtatott szövegtanút bevonjak a vizsgálatba. Az alábbi *Historia*-kéziratokat sikerült megismernem az elmúlt években:

1. Lipcse, Universitätsbibliothek, 1293, jele: ms Lp
2. Giessen, Universitätsbibliothek, 1247, jele: ms Gs
3. Giessen, Universitätsbibliothek, 1256, jele: ms Gi
4. Pienza, Società di Esecutori di Pie Disposizioni in Siena, ms 30, mai jelzeten BI-CAS-1346, jele: ms Pi
5. Párizs, Bibliothèque Nationale, Latin 6707, jele: ms Ps4
6. Párizs, Bibliothèque Nationale, Nouvelles Acquisitions Latines, Nouv. Acq. Lat. 315, jele: ms Ps5
7. Párizs, Bibliothèque Nationale, Latin 14117, jele: ms Ps6
8. Párizs, Bibliothèque Nationale, Latin 8513, jele: ms Ps7
9. Párizs, Bibliothèque Nationale, NAL 153, jele: Ps8

[50] Máté 2018a, 44.

10. Párizs, Bibliothèque Nationale, NAL 500, jele: Ps9
11. Párizs, Bibliothèque Nationale, Latin 6716, jele: Ps10
12. Los Angeles, J. Paul Getty Museum, ms 68, jele: ms LA

A lipcsei, a két giesseni, valamint a pienzai kézirat az összes kéziratos *Historia*-szövegtanú, amelyet azokban a gyűjteményekben számontartanak. Mostani vizsgálataim révén szintén sikerült mind a tíz, ma Párizsban őrzött *Historia*-kéziratot is elhelyeznem a sztemmán. A tíz párizsi szövegtanú teljesen véletlenül fele-fele arányban sorolható be a szöveghagyomány X- és Y- ágába. Az X-ágba tartoznak a mss Ps1, Ps3, Ps5, Ps6 és Ps8, míg az Y-ág tagjai a mss Ps2, Ps4, Ps7, Ps9 és Ps10 kéziratok. Fontos újdonság, hogy a ms Ps10 kéziratot összehasonlítva a Getty Museum különlegesen díszes, miniált ms LA kéziratával, igazolni tudtam a művészettörténész Robert Schindler felvetését, aki a két kódexet szorosan összetartozónak vélte.[51]

Az újonnan feltárt, összesen tizenkét kézirat közül hét az X-ágba (mss Lp, Gi, Gs, Pi, Ps5, Ps6, Ps8) sorolható be, a többi öt, mss Ps4 és Ps7, Ps9, Ps10 és LA pedig az Y-ág tagja. Az X-ágba tartozó kéziratok közül mss Lp, Gi, Gs és Pi magasan állnak a sztemmán (*inveniat/deseruit*-csoport), ezért az E. J. Morrall által megállapított fő variánsok alcsoportjai kevésbé alkalmazhatók rájuk. Ezzel szemben a három párizsi kézirat, Ps5, Ps6 és Ps8 jól leírhatók Morrall kategóriáival. Az Y-ágba tartozó öt kézirat közül Ps4 és Ps7 féltucat olvasat alapján a római kiadási helyű nyomtatványokkal, illetve itáliai *Historia*-másolatokkal rokonítható. A Ps9 kézirat legközelebbi rokona a ms Ps3, és a benne lévő hibák az ún. *Baccarus*-csoport felé mutatnak, de a csoportnak nevet adó hiba a magyar lovag névváltozatával még nem jelenik meg benne, tehát annál a csoportnál magasabban áll a sztemmán. Végül a mss Ps10 és LA kéziratok közös ősre mennek vissza, s valószínű, hogy egy itáliai kódex szolgált mintául hozzájuk. A ms LA másolási és kifestési folyamata jóval a befejezés előtt megszakadt, ugyanis a kézirat nem tartalmazza a *Historia* teljes szövegét, és nem csupán a kódex vége csonka, de a történet közben is vannak hiányok a szövegben. Az összetartozó kéziratok részletes bemutatásának alább külön alfejezeteket szentelek.

Ami a nyomtatott hagyománynak az 1571-es bázeli Opera *omnia* kiadás után megjelent tagjait illeti, ezekből hetet tartanak számon a katalógusok:

1. Hilarius Drudo, *Equitis Franci et adolescentulae mulieris Italae partica artis amandi insigni et iucundissima historia ostensa […]*, Frankfurt-am-Main, 1597.[52]
2. Frankfurt-am-Main, typis Ioannis Saurii, impensis Cornelii Sutorii, 1597.
3. Frankfurt-am-Main, Ursellis ex officina typographica Cornelii Sutorii, 1600.
4. Frankfurt-am-Main Ursellis, ex officina Cornelii Sutorii, 1606.

[51] Schindler 2016, 24.

[52] Az egyszerűség kedvéért a továbbiakban mind a főszövegben, mind a *Variánslista* című mellékletben csupán Frankfurtként hivatkozom erre a kiadási helyre.

5. Frankfurt-am-Main, Palthenius, 1625.
6. Vincentius Obsopoeus, Typographica Rediviva, Leiden, 1648.
7. Amsterdam, apud Georgium Trigg, 1651.

A fenti hét kiadás közül három található meg digitális gyűjteményekben, így ezekre korlátoztam a vizsgálataimat: a Sutorius–Saurius-féle 1597-es és az 1600-as majnafrankfurti, valamint az 1651-ben Amszterdamban megjelent nyomtatványokat vettem figyelembe. Tartalmuk az 1571-es *Opera omnia* kiadáshoz képest kevesebb, és attól néhány helyen különbözik is, tehát a Hilarius Drudo (ál)nevű szerkesztő saját emendációkat is végrehajtott a *Historia* szövegén. Amíg az *Opera omnia* Piccolomini minden szerelmi tárgyú írását tartalmazza, addig az 1597-es frankfurti kiadásokkal kezdődő sokszerzős kötetbe csupán az Eurialus és Lucretia szerelméről szóló novellát, a Lucretia dák hercegnőnek szóló mintalevelet és az *Amoris illiciti medela* című levelet válogatták be, egy csokorba gyűjtve őket. Ennek a szerkesztésnek a későbbiekben Csenkeszfai Poóts András 18. századi magyar fordításánál lesz szerepe.

Ami az emendációkat illeti, két példát említek csupán: az egyik egy *lacuna*, a másik egy sajátos szerkesztői döntés. Az általam vizsgált mindhárom kiadásból teljességgel hiányzik egy mondat, amelyet Lucretia Sosiasnak mond, amikor bevallja neki, hogy szerelmes Eurialusba: „Amorem, qui tegi non vult, vincam."[53] A sajátos szerkesztői döntés párhuzamait eddig csak 15. századi kéziratos *Historia*-szövegtanúkban találtam meg, ezért valószínűsítem, hogy a késő tizenhatodik és tizenhetedik századi kiadványokban az inkább az *ope ingenii* módszerének köszönhető olvasat. Arról a helyről van szó, amikor Sosias szavainak hatására Eurialus szívét átüti Cupido nyila. A Frankfurt 1597 és két rokon kiadása szövegében a nyíl a certe határozószóval alkot szintagmát: „At Eurialus **certe** Cupidinis arcu percussus igne furtivo populante venas, qui totas penitus vorabat medullas."[54] A három kiadás a kb. 50 évnyi időbeli, illetve a földrajzi távolság (Frankfurt–Amszterdam) ellenére csaknem száz százalékban megegyező olvasatokat tartalmaz. Véleményem szerint tehát az első, 1597-es szerkesztést nem bírálták felül a későbbi kiadások során, csupán ortográfiai eltérések, illetve saját nyomdahibák fordulnak elő az egyes kiadásokban, amelyek megkülönböztetik őket egymástól. A minimális eltérésekből arra következtetek, hogy az általam nem látott négy kiadás is hasonló tulajdonságokkal rendelkezhet, és ilyen értelemben, mivel az időbeli határok megengedik, számításba kell venni őket is a 17–18. századi *Historia*-fordítások lehetséges forrásaiként. Az *Opera omnia* utáni szövegkiadási hullámban megjelent nyomtatványok a *Historia de duobus amantibus* szöveghagyományának az Y-ágába, azon belül az ún. *Baccarus*-csoportba tartoznak. Mindezen kiadásokat számításba véve a *Baccarus*-csoport tagjainak száma húszra bővült: mss Bp2, Mm.[55] H

[53] Vö. Máté 2018a, 252.
[54] Vö. Máté 2018a, 254.
[55] A kézirat mindössze hét kb. *in quarto* méretű lapján szerepel sűrű írással a *Historia de duobus amantibus* erősen megkurtított szövege. A másoló kihagy egy sor monológot és narrátori elmélkedést, eléggé elszínteleníttve

151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 239, Lyon 1518, Bázel 1551, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1597 (különböző), Frankfurt 1600, Frankfurt 1606, Frankfurt 1625, Leiden 1648, Amszterdam 1651. Lényeges tulajdonságaikat az alábbi elemzések során ki fogom emelni, és ott felhívom a figyelmet a korábbi és későbbi nyomtatott szövegtanúk közötti különbségekre is.

Az X-ágba tartozó kódexek. A lipcsei és a két giesseni kézirat

A lipcsei ms Lp legközelebbi rokonai a szöveghagyomány korábban már feltárt részében a következő kéziratok: mss Tr3, Ml és Ms, itteni sorrendjük egyben a lipcsei kézirattól való távolságukra is utal. Ez a négy kézirat közös ősre megy vissza, de mindegyikük esetében hiányzik legalább egy köztes szövegállapot, amely közvetlen összekötő láncszemként kapcsolná őket egymáshoz. Mivel a kéziratok elég jó állapotúak, nehéz olyan másolási hibát vagy hibacsoportot találni, amely csak rájuk lenne jellemző, és élesen elkülönítené őket az X-ágnak a sztemmán magasan álló többi tagjától. A későbbiekben ezért azt fogom megmutatni, hogy hogyan különíthető el ms Lp és rokonai csoportja a két giesseni és a pienzai kézirattól, és mely olvasatokban hasonlítanak nagyon egymáshoz.

A giesseni ms Gi jelű kézirat, amelyet már E. J Morrall is bevont vizsgálataiba, az X-ágban elfoglalt helye ellenére tartalmaz néhány olyan hibát, amelyek az Y-ághoz tartozó szövegekben válnak dominánssá, igaz, hogy külön-külön. Az egyik ilyen olvasat az, amely az Y-ágban a *domus*-csoportot kialakítja: ms Gi, 19r et hera peribit et ***dom9*** infamiam subibit.

A másik pedig szintén az Y-ágban jut nagy szerephez, ahol az ún. *Baccarus*-csoportnak az egyik meghatározó hibája a lűd király nevének torzulása a minuscula c-t változása miatt:

ms Gi, 23r non tam ***tandali*** regis libie formosa uxor fuit quam ista est

Ez a kézirat tartalmaz egy olyan sajátos olvasatot is, amelyet Ines Ravasini egyetlen másik kódexben, a ms Br-ben fedezett fel. A szerelmespár harmadik találkájának leírásában Eurialus felidézi az északi országokban jellemző rövid éjszakákat, utal-

a történetet. Amennyire meg lehet állapítani egy ennyire hiányos szövegből, a beírója talán egy, a *Baccarus*-csoporthoz tartozó nyomtatványból dolgozott.

va saját tapasztalatára is: „Numquam mihi nox visa est hac brevior quamvis apud Britannos Dacosque fuerim."[56] A szokásostól eltérően azonban itt hősünk a briteket és a dánokat említi:

ms Gi, 31v britanos ***danosque***

A másik giesseni kézirat, ms Gs, amelynek szövegállapotáról én adok számot először, szintén az X-ágba sorolható, és tartalmaz néhány tanulságos és szórakoztató másolási hibát. A szerelmi történet egyik erotikus utalása a mindenféle titkos helyre bejutó bolha képe, amelyről még a kötet végén külön fejezetben is szó lesz. A szöveg tanúsága szerint Eurialus szeretne átváltozni azzá az apró állattá: „Sed libentius transformari in pulicem vellem […]."[57] A ms Gs kódex azonban mintha hallás utáni, és tartalmilag csak félig megjegyzett szövegrögzítésre utalna. A bolha ugyanis hüvelykujjra változik *(pulicem – pollicem)*, szerintem úgy, hogy a kiejtésben a mély és felső nyelvállású u hang a pulicem szóban a mély, de alsó nyelvállású o magánhangzóra változik, és az így keletkezett hangrövidülést az utána álló l hang megnyúlásával pótolja: ms Gs, 87r sed libentius tamen in ***pollicem formare*** vellem. Az emlékezetből való lejegyzésre pedig szerintem az utal, hogy a transformari igealak helyett tamen… formare szintagma kerül a szövegbe.

A mechanikus, de talán megint csak a hallás utáni rögzítésre utal a kódexben, hogy amikor Lucretia Ariadnét idézi fel a labirintusban Theseusnak nyújtott segítsége, és a férfi hálátlansága kapcsán, a labirintus lakója Minotaurus helyett a 'kis bika' lesz.

Piccolomini: „Tradendus erat Theseus ***Minotauro*** in escam: sed Ariadne consilio fretus evasit."[58]

ms Gs, 88r Tradendus erat Theseus in escam ***minor thauro*** sed Adriane fretus concilys evasit.

A harmadik érdekesség, amely szerintem szintén németfülű, azaz a német nyelvhez szokott percepciós bázisú lejegyzőre utal, a narrátor szavaiban olvasható, aki a pár szerelmi vágyának kielégíthetetlenségét az ószövetségi Hamnon és féltestvére, Thamar között az első aktus után kialakult gyűlölettel állítja ellentétbe.

Piccolomini: „Nec Venus haec sacietatem, ut ***Hamoni*** cognita ***Thamar*** peperit, sed maiorem sitim excitavit amoris."[59]

ms Gs, 91r Nec Venus hec sacietatem ut ***amori*** cognita ***thamas*** peperit. Sed maiorem excitavit amoris sitim.

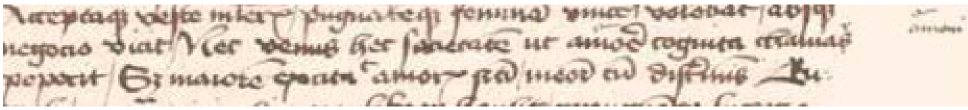
Amint az alábbi képkivágaton látszik azonban, az átolvasás során a másoló (esetleg egy másik kéz?) észrevette a tulajdonnevekben lévő hibákat és a margón javította az amori alakot amoni olvasatra, a thamas szó s betűje fölé pedig beszorított egy r betűt.

[56] Máté 2018a, 297. „Soha nem tűnt nekem ilyen rövidenk az éjszaka, még akkor sem, amikor a briteknél és a dákoknál [értsd: dánoknál] jártam."

[57] Máté 2018a, 261. „De szívesebben alakulnék át bolhává."

[58] Máté 2018a, 262. „A Minotaurusnak feltálalt étek lett volna Theseusból, de Ariadne bölcs tanácsának segítségével megmenekült."

[59] Máté 2018a, 277. „Venus nem is adott neki olyan kielégülést, mint Hamnonnak, miután megismerte Thamart, hanem még jobban szomjazni kezdte a szerelmet."

1. kép A giesseni ms Gs 91 olalán az amori és a thamas olvasatok javítása a margón.

A szövegromlás végeredménye, amely a Hamoni – Amoni – amoni – amori hibasor révén alakul ki, számos másik kódexben is megtalálható, sőt, nyomtatványokban is előfordul, de Thamarból tudomásom szerint csak ebben a kódexben válik Thamas egy rövid időre, míg az emendációt el nem végzik a másolás után.

A pienzai kézirat

A Pienzában őrzött ms Pi kézirat legközelebbi rokonai a mss CV1, Tr2, Ps1, Ps6, Ox és Pz kódexek. Az első négy nagyjából egy tucat meghatározó olvasatban osztozik vele,[60] az oxfordi kilenc olvasatban.[61] A lengyelországi Poznańban őrzött kézirat pedig csonkasága miatt csak hat fontos közös olvasatot hordoz ms Pi-vel,[62] de a kódex ép állapotában a hasonlóság sokkal számottevőbb lehetett. A pienzai kézirat és ms CV1 osztoznak egy olyan olvasatban is, amelyet eddig csak ebben a kettő kódexben találtam meg: Priamus király fia, Deiphobus helyett Phoebus napistent említi Eurialus a nők által becsapott férfiak között. Piccolomini: „Troilum, sicut nosti, Priami filium, Chryseis decepit. ***Deiphobum*** Helena prodidit."[63]

ms Pi, 10v Troylum sicut nosti priami filium Crisis decepit ***dei phebum*** helena prodidit.

60 *CV1 11+1 egyezés*: O quam hic, secreto, Pharaonem, cibi et potus, inveniat, deseruit, equo Phalaris, re villica inviscatum, intimum penarii, Atheon, papille prenitide; plusz: Dei phebus. *Tr2 12 egyezés*: O quam hic, secreto, cibi et potus, inveniat, deseruit, Plinium, equo Phalaris, re villica inviscatum, intimum penarii, Atheon, papille prenitide, Britanos Dacosque (ortográfia). *Ps1 12 egyezés*: O quam hic, secreto, Paraonem, cibi et potus, inveniat, deseruit, Plinium, equo Phalaris, re villica inviscatum, intimum penarii, Atheon, papille prenitide. *Ps6 11+1 egyezés*: secreto, Pharaonem, cibi et potus, inveniat, deseruit, equo Phalaris, re villica inviscatum, intimum penarii, Atheon, papille prenitide, Britanos Dacosque (ortográfia); plusz: Dávid megléte.

61 *Ox 9 egyezés*: Pharaonem, cibi et potus, inveniat, deseruit, Plinium, intimum penarii, Atheon, papille prenitide, Britanos Dacosque (ortográfia).

62 *Pz 6 egyezés*: cesareos, secreto, Pharaonem, inveniat, deseruit, Britanos Dacosque. A kódex közepéről kb. 20 oldal hiányzik: Eurialus elmegy Rómába, Lucretia gyászba öltözik. Visszajön a férfi. Az utolsó mondat a 152v oldalon: Nemo umquam absente te Lucretiam videre potuit; nunc, quia redisti, auroram cernimus. A 153r pedig így kezdődik: Ego in hac nocte non subibo hac onus quia scapulas doleo. A történet tehát már az utolsó éjszakánál tart, amikor Eurialus megpróbál bejutni a kapun.

63 Máté 2018a, 264. „Mint tudod, Troilust, Priamus fiát Chryseis becsapta. Helena elárulta Deiphobust."

ms CV1,171v Troylum sicut nosti Priami filim crisis decepit. ***Dei phebum*** helena prodidit.[64]

A nagyszámú hasonlóság ellenére a ms Pi néhány helyen jobb vagy legalábbis a többitől jelentősen különböző olvasatot hordoz. Ariadne nevének alakváltozatai ms Pi-ben romlatlanabb alakban fordulnak elő: Adrianam, Adriane. Ehhez képest a többi kéziratban a hősnő neve első előfordulásakor Diana olvasatra romlik, s mint látható, ez a hiba számos nyomtatványban is feltűnik.

1. ***Dianam***, Adriane	mss Tr2, Pz, Ox, Ps6. H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 218, H 220, H 221, H 222, H 230, H 231, H 232, H 233, H 235, H 236, H 240, C 59, H 223=C 62, C 68=P 155, C 69, C 70, C 71, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515, Bázel 1545
2. Dyanam, Adriane	mss CV1, Ps1. RSuppl1, H 228

A pienzai ms Pi abban is eltér rokonaitól, hogy ebben még hiánytalanul megvan a három bibliai hős, Dávid, Salamon és Sámson, akiket a szerelem híres áldozataiként említ Piccolomini: „Scis, quia nec sanctissimum David, nec sapientissimum Salomonem, nec Samsonem fortissimum ista passio dimisit immunem."[65] A ms Ps6 szintén tartalmazza Dávid nevét, a többi négy kéziratban azonban nem szerepel a zsoltárszerző neve: [δ David] mss CV1, Tr2, Ox, Ps1.

Szintén jelentősen eltér a ms Pi olvasata a többi kódexétől azon a helyen, ahol Pandalus álságosan tiltakozik a jutalom ellen, amit az asszonykerítésért cserébe felajánl neki Eurialus. Piccolomini: „Ego, ut vitem infamiam nostrae imminentem familiae, hoc ago, quod si tibi conducit, non propterea sum premiandus."[66] A pienzai kéziratban található olvasat az Y-ágba tartozó itáliai, illetve római gyökerű kéziratok és kiadások tömörebb megoldása felé mutat. A mss CV1, Tr2, Ox, Ps1 és Ps6 pedig az X-ágban jellemző hosszabb, teljes mondatot tartalmazza.

Ego ut vitem infamiam nostre imminentem familie hoc ago ***nec sum premiandus***	mss RCa, CV4, N [hec ago], Pi. H 225, H 234, H 237, R 3, R 4, BMC IV 44, C 64, C 65, Bázel 1545

64 Lényegében ugyanez a különírásos verzió megtalálható a ms Ps9-ben is, bár az a kézirat kifejezetten az Y-ághoz tartozik: ms Ps9 43r Troylum sicut nosti priami filium crisis decepit. **dei phebum** helena prodidit.

65 Máté 2018a, 286. „Tudod, hogy sem a legszentségesebb Dávid, sem a legbölcsebb Salamon, sem a legerősebb Sámson nem volt ment ettől a szenvedélytől."

66 Máté 2018a, 290. „Én azért teszem ezt, hogy a családunkra váró rossz hírnevet elkerüljem, s ha ez kedvez neked, azon túl nem kell nekem jutalom."

Ellenben:

1. Ego ut vitem infamiam nostre imminentem familie hoc ago, ***quod si tibi conducit, non propterea*** sum premiandus	mss Bp1, Q, Mr, Ms, CV1, Tr2, Tr3, WOs, Ox, P1, Ps1, WUn2, Gi, Lp. H 213, H 215, H 216=C 61, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 226, H 228, H 230, H 231, H 233, H 235, H 236, H 240, P 157, RSuppl1, C 62, C 70, C 71, C 72, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515
2. ego ut vitem infamiam nostre imminentem familie ***hoc ago. Quod*** si tibi conducit: non propterea sum premiandus	ms Ps5, Ps6, Ps8. C 69, H 214

Ez a három példa elegendő annak érzékeltetésére, hogy a kéziratok közötti rokonság sem jelent közvetlen leszármazást, és a kéziratos hagyomány feltárása még segíthet a hiányzó láncszemek pótlásában.

Visszatérve most a nagyobb léptékű összehasonlításhoz, a négy X-ágba tartozó, újonnan feltárt kézirat és szorosabb rokonaik elkülönülésére hívom fel a figyelmet néhány szöveghely segítségével.

Az első a Cupido nyilának jelzője, amely Sosias híradása nyomán Eurialus szívébe talál, és szerelmet ébreszt benne. A vélhetőleg autentikus olvasatot, *secreto Cupidinis arcu* a pienzai kézirat és rokonai hordozzák (mss Pi, CV1, Tr2, Ps1, Ps6, aláhúzással jelölve), míg az oxfordi kódexből eltűnik a nyíl jelzője. A lipcsei kézirat és rokonai (alább dőlt betűkkel kiemelve) olvasata szerint Cupido nyila ’biztos’, mindig célba talál: mss Lp, Ms, Ml. A két giesseni kézirat különböző olvasatai a másolás során fellépő torzulásokra hívják fel a figyelmet. A ms Gi kéziratban annak lehetünk tanúi, hogy a *certo* alakból egy r kiesésével és a t-c felcserélésével *ceco* ’vak’ lesz: certo – cerco* – ceco. A ms Gs kódexben mintha a c-t betűcsere és az *ope ingenii* módszere egyszerre tűnne fel: ceco – ceto* – teto* – toto.

1. ***secreto*** cupidinis arcu	mss CV1, Tr2, Pz, Ps1, Ps5, Ps6, **Pi,** Ps8. H 213, H 214, H 216=C 61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 226, H 228, H 230, H 232, H 233, H 234, H 235, H 236, H 237, H 240, P 157, C 69, C 70, C 71, C 72, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515, Bázel 1545, Bázel 1554
2. [δ] cupidinum arcu	ms Ox
3. ***certo*** cupidinis arcu	mss R, Q [ceco is], Bp1, Bp2, Vc, Mg, Mh, Mk, Mj, Mü, *Ms*, Mm, *Ml*, RCo, RCa, CV3, CV4, Tr1, *Tr3*, N, FiC, P1, Ps2, Ps3, Ps7, ***Lp***, Ps9, Ps10, LA. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 225, H 239, R 3, R 4, BMC IV 44, C 65, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1551, Bázel 1571
4. ***ceco*** cupidinis arcu	ms Ps4, **Gi**
5. ***toto*** cupidinis arcu	mss Vb, Mf, M, CV2, WUn1, **Gs**

A második szöveghely abból a részből való, amikor Lucretia tervét követve a frank lovag teherhordó béreslegénynek álcázza magát, a narrátor pedig csodálkozik, hogy a nemes és gazdag Eurialus hajlandó rangon aluli gúnyát ölteni, hogy bejusson Lucretia házába, mert a szerelmes nem ismer akadályt semmiben. Piccolomini: „O insensatum pectus amantis. O mentem caecam. O animum audacem corque intrepidum. Quid est tam nimium quod tibi non parvum videatur? Quid tam arduum quod planum non aestimes?”[67]

Ebben az esetben olyan jelzőhármasok figyelhetők meg, amelyeket nem lehet csak közvetlen másolási hibákkal magyarázni, hanem ismét felvetődik, hogy két szerzői változat készült a *Historia* szövegéből,[68] amelyekben néhány igepár *(inveniat – offendat, deseruit – dimisit),* illetve jelzőcsoport eltért egymástól. A lipcsei ms Lp és két rokon kódexe invium – pervium – arduum jelzőhármasában az első kettő ugyanarra a -vium szótőre épül, tehát etimológiailag logikusan következnek egymásból. A két

[67] Máté 2018a, 271. „Ó, a szerelmes meggondolatlan keble! Ó, a vak elméje! Ó, a bátor lelke és rettenthetetlen szíve! Mi lehet olyan hatalmas, ami neked kicsinek ne tűnne? Mi lehet oly szűk, amit szélesnek nem ítélsz?”

[68] Erről a felvetésemről lásd: Máté 2018a, 45. különösen 110. j.

giesseni és a pienzai kódexekben meglévő nimium – parvum – arduum olvasatok kialakulása pedig részben olvasási, részben asszociációs alapon magyarázhatók. Ha egy másoló olyan írásmóddal találkozik, amelyben a minuscula i betűk ékezetek nélküli, valamint a v és u hangoknak egységesen u betűvel való jelölése jellemző, az inuium szó lábak és hurkok sorává válik. Könnyen elképzelhető, hogy a kiolvasás során a lábakat és hurkokat máshogy tagolja a lejegyző, az u-val jelölt u-v betűket n-nek vagy az nu kapcsolatot m-nek értelmezve, s valahogy így jöhet létre a nimium ’meglehetős, nagy’ olvasat. Ennek a szónak a szemantikus mezejében a megfelelő antoníma a ’kicsi’ jelentésű parvum, amit szintén bele lehet látni az ékezetek nélküli peruium alakba, vagy egyszerűen a nyelvi logika alapján helyettesíteni vele. Ugyanez a folyamat figyelhető meg a ms Ps6 (nimium – parvum – asperum) és a mss CV1, Tr2, Ox, Ps1 kódexek esetében is, ahol szintén invium/nimium illetve pervium/parvum változás észlelhető. Ez utóbbi kódexeknél a harmadik jelző azonban asperum, amely szerintem nem az arduum alakból való elfejlődés, hanem egy másik (szerzői?) lejegyzés tudatos szóválasztásának az eredménye.

Figyeljük meg, hogy ennek a szöveghelynek az esetében a ms Pi nem saját közelebbi rokonaival van egy csoportban, hanem mss Gi és Gs kódexekkel, tehát a kódexek közötti rokonság hasonlóságot, de nem teljes egyezést jelent.

1. ***invium – pervium*** – arduum	mss Vc, Mj, *Ms*, *Ml*, CV4, *Tr3*, WUn1, ***Lp***
2. ***nimium – parvu***m – arduum	mss Vb, Q, FiC, Ricc, Bp2, Mf, Me, Mg, M, Mr, N, RCo, RCa, CV2, CV3, Tr1, WOs, P2, Ps2, WUn2, Ps4, Ps7, **Gi, Gs** [margón: invium is], **Pi**, LA. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 225, H 234, H 237, H 239, C 65, BMC IV 44, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1545, Bázel 1551, Bázel 1554, Bázel 1571
3. nimium – parvum – ***asperu***m	ms R, Ps5, Ps6
4. **invium – perviu**m – asperum	mss CV1, Tr2, Ox, Ps1. H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 226, H 228, H 230, H 231, H 232, H 233, H 235, H 236, H 240, P 157, C 59, H 223=C 62, C 68, C 69, C 70, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515

A harmadik szöveghely, amely a sztemmán magasan álló, X-ágba tartozó, újonnan feltárt kódexek egymáshoz való bonyolult kapcsolatára világít rá, a szerelmesek második esti randevújának jelenetéből való. Akkor Menelaus váratlanul hazaérkezik vidékről, és Lucretia csak eltereléssel tudja elkerülni a tettenérést. Színlelő szavai hűtlenséggel vádolják a férjét, aki feltételezése szerint egy parasztlány csábításának engedett volna: „Nam ego te iam villica inviscatum rebar. Quid tu tamen ruri tam diu? […] Tum ne quam adeas, timeo, ut sunt infidi uxoribus suis viri.”[69]

A másolóknak elég sok fejtörést okozott, hogy az invisco 1 ’madárléppel beken, metaforikusan: elcsábít, megfog’ ige[70] participiumi alakját felfedezzék Piccolomini szerzői szándékában, a helynek ezért számos, gyakran értelmetlen változata alakult ki. Ebben az esetben a lipcsei ms Lp és két rokona, mss Ms és Ml valószínűleg az autentikus alakot tükrözik, és ebben osztozik velük ms Gs is: a villica ezekben főnév, ’parasztlány’ jelentésben. A pienzai ms Pi és négy rokona, mss CV1, Tr2, Ps1, Ps6 esetében a villica jelzőként értelmezhető a re főnév mellett, ami nyelvtanilag szintén helyes megoldás. A mss Tr3, Ox és Gi kéziratokban található olvasatok ismét a lábak és hurkok értelmezésének problémájára utalnak, amikor a másolandó szintagma jelentése egyáltalán nem világos a másolók számára, és úgy csoportosítják az ékezetmentes i és u – n – m betűket szavakká, ahogy tudják.

1. Te iam ***villica*** inviscatum	mss R, Q, Se, Bp1, Bp2, Vc, *Ms, Ml,* P1, WUn1, WUn2 [inviscantum?], WOs, Ps3 [iam te villica], **Gs, *Lp***, Ps9 [iam te villica]
2. Te **re villic**a inviscatum	mss CV1, Tr2, Ps1, Ps5 [vilica], Ps6, **Pi**. H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 223, H 226, H 230, H 231, H 232, H 233, H 235, H 236, H 240, C 59, H 223=C 62, C 68=P 155, C 70, P 157, RSuppl1, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515
3. te **villicam** ruscatum	ms *Tr3*
4. te iam **re villicam** inviscatum	ms Ox
5. iam ego te **villica in[?] ruscatum**	ms **Gi**

[69] Máté 2018a, 284–285. „Már azt gondoltam, hogy elcsábított téged egy falusi leány. Mit csináltál eddig vidéken? […] Amikor nem vagy itt, rettegek, hiszen hűtlenek a férfiak asszonyaikhoz.”

[70] Máté 2018a, 153. és Morrall–Pope Pius II 1996, 55, 29/3–4. j.

A negyedik szöveghely ugyanebben a jelenetben szerepel, amikor fenti mondatai után Lucretia leviszi a férjét a pincébe, hogy megkóstolják az újonnan érkezett bort, amíg Eurialus kioson a házból. „Hisque dictis laternam dextra, virum sinistra manu recepit et in intimum penu descendit. Tamque diu nunc hunc, nunc illum cadum terebravit ac cum viro pitissavit, donec Euryalum putavit abisse […].”[71]

A latin szövegben az éléskamra jelentésű, különféleképpen ragozható penus,-i m (második declinatio) vagy a penus,-us f (negyedik declinatio) szó szerepel eredetileg, több variánsban pedig a penus,-oris n (harmadik declinatio) alakjai tűnnek fel. A lipcsei kézirat és rokonai, valamint a giesseni ms Gs az autentikus szerzői szándékot tükröző alakot tartalmazzák. A ms Gi kódexben olvasható alak a kéziratosságban a betűkapcsolás miatt kialakuló ti – fi változást mutatja. A pienzai kéziratban és rokonaiban a penarii/penary alak talán a penus,-oris n szónak a singularis genitivusi penoris vagy a singularis dativusi penori alakjából torzult el, valószínűleg egy vagy több olyan kéziratos forrásban, amelyek (még) nem ismertek a kutatás előtt.

1. in ***intimum*** penu	mss Vb, Ricc, Bp1, Bp2, R, Vc, Mf, Me, Mg, Mh, M, Mk, Mj, Mr, *Ms*, Mm, *Ml*, CV2, CV3, *Tr3*, WOs, P1, P2, WUn1, WUn2, Ps3, **Gs**, ***Lp***, Ps9, Ps10, LA. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 239, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1551, Bázel 1554, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
2. in ***infimum*** penu	mss Va, RCo, RCa, Tr1, N, Ps2, **Gi**. H 225, H 234, H 237, Bázel 1545
3. in ***intimum penari***i	mss Tr2, Ox, Ps1, CV1 [penary], Ps5, Ps6, **Pi**. H 213, H 214, H 215, H 216, H 217, H 218, H 219, H 221, H 222, H 226, H 231, H 233, H 236, H 235, H 240, P157, RSuppl1, C 59, H 233=C 62 [penary], C 70, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515

A fenti fejtegetések tehát arra szolgáltak, hogy bemutassam, az X-ágban magasan elhelyezkedő, elég jó *Historia*-változatot hordozó (valószínűleg korai) kéziratos válto-

[71] Máté 2018a, 285. „Így szólva jobbjába gyertyát vett, baljával pedig kézen fogta férjét és lement a pincébe. Ott hosszan időzve hol az egyik, hol a másik hordót verte csapra, míg férje berúgott, és amíg azt gondolta, hogy Eurialus eltávozott.”

zatok is számos olyan romlott olvasatot tartalmaznak már, amelyeknek a kialakulása még nem világos előttünk, és a leszármazási folyamatból hiányzó – vagy még nem ismert – köztes szövegállapotok létezésére utalnak.

A három párizsi kézirat az X-ágból: Ps5 és Ps6, valamint Ps8

Az újonnan feltárt, a szöveghagyomány X-ágába tartozó kéziratok közül mss Ps5-öt és Ps6-ot szorosabban összetartozónak vélem, de mint fentebb láthattuk, a ms Ps6 már a pienzai kézirat közelebbi rokonaként is előkerült. A ms Ps8 szintén az X-ág tagja, de magasabban áll a sztemmán, mint mss Ps5 és Ps6. Mindhárom kéziratra jól alkalmazhatók az E. J. Morrall által kialakított kategóriák, amelyek mentén az ő sztemmája szabályosan kétfelé ágazik.[72] Azokat a kategóriákat használva a ms Ps5 a szöveghagyomány X-ágán belül *(inveniat/deseruit)* a *(Tum dormitum ibimus)* – *(fortunis)* – *(Satio)* – *(carmen pergratum)* – *(sedens)* – *(Misereor = Adonis)* csoportokba sorolható be. Alapállapotában (egy második kéz által bevezetett kiegészítések előtt, amelyekről alább szó lesz) ms Ps6 a Morrall által meghatározott szövegcsoportok szerint az X-ágban *(inveniat/deseruit)* a *(Tum dormitum ibimus)* – *(fortunis)* – *(Satio)* – *(carmen pergratum)* csoportokba sorolható be. A ms Ps8 pedig az X-ágban *(inveniat/deseruit)* a *(Tum dormitum ibimus)* – *(fortunis)* – *(socio)* csoportokba esik.

A ms Ps5 legközelebbi rokonai a ms Tr2 kézirat, valamint a 15. század utolsó negyedétől 1515-ig Sant'Orsóban vagy/és Velencében megjelent ősnyomtatványok és antikvák, valamint a H 218 római kalózkiadásának tekinthető C 70 nyomtatvány: H 218, H 233, H 240, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515 és C 70.

Ezen a rokonságon belül a párizsi ms Ps5 és a trieszti Tr2 kéziratok, valamint a H 218 és a C 70 kiadványok tartoznak szorosabban össze, de a hét szöveghely alapján felállított szövegcsoport az egyes olvasatok szerint megmutatja rokonságát más kéziratokkal és kiadványokkal is. Földrajzi szempontból ezek alapján egy Velence – Róma tengely látszik kirajzolódni, de azt még nem tudjuk, hogy a közös ős, amelyre a párizsi ms Ps5 és a trieszti ms Tr2 alapul, melyik városban készült eredetileg.

A ms Ps5 rokonságának feltárásához tehát hét szöveghely segít hozzá. Ezek közül az első Sosias belső monológjából való, aki belátja, hogy az úrnője és Eurialus közti kapcsolat kialakulását már nem lehet visszafordítani, ezért neki kell segédkeznie annak elpalástolásában: „Restiti, quoad potui, ne committeretur nefas. Id quia non

[72] Morrall 1996. Magyarul részletesen, újabb felfedezésekkel kiegészítve: Máté 2018a, 27–41.

licuit, meum est curare, ut quod peius agitur occultum sit.”[73] A ms Ps5 és rokonai szövegében van egy apró *ait* betoldás is, ami külön szövegcsoportot formál. Mint látjuk, ez a betoldás számos, az X-ágba tartozó szövegtanúban feltűnik:

meum est curare ***ai***t quod agitur	mss CV1, Tr2, Ps5, Ps6. H 213, H 214, H 215, H 216=C61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 222, H 223, H 226, H 230, H 231, H 232, H 233, H 235, H 236, H 240, C 59, H 223=C 62, C 72, P 157, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515

A második olvasat abban a jelenetben szerepel, amikor Lucretia elájul, és Eurialus könnyeivel élesztgeti: „At sic fatus lacrimarum flumine super frontem et mulieris tempora pluit. Quibus tamquam rosarum aquis excitata mulier, quasi de gravi somno surrexit.”[74] Ebben a szövegcsoportban nem az élénkítő hatású, erős illatú rózsavíz (rosarum aquis) szerepel, hiszen a bennük olvasható megoldás csupán annyit fejez ki, hogy vízzel érintkezik az asszony (rasis aquis).

rasis aquis	mss CV1, Tr2, Ps5, Ps6. H 213, H 214, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 226, H 230, H 232, H 233, H 235, H 236, H 240, C 70, P 157, RSuppl1, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515

A harmadik olvasatnak fontos csoportalakító hatása van, hiszen az egész sornyi szövegkiesés révén a *carmen amatorium* helyett a *carmen pergratum* variáns kialakulása[75] elég markáns különbség a szöveghagyomány egészéhez képest:

[73] Máté 2018a, 270. „Amíg lehetett, ellenálltam, nehogy bűnt kövessenek el. De mivel ez nem lehetséges, az én gondom, hogy titokban maradjon a vétek.”

[74] Máté 2018a, 295. „És így szólva könnyek áradatával öntözte az asszony arcát és homlokát. Amelyektől, mintha rózsavízzel öntözték volna az asszonyt, mint egy nehéz álomból magához tért.”

[75] Máté 2018a, 31.

carmen ***pergratum*** esse nostris matronis	ms Tr2, Ps5 [et van esse helyett][76], Ps6 [a második kéz helyreállítja a carmen amatorium olvasatot]. H 214, H 218, H 219, H 221, H 226, H 233, H 235, H 236, H 240, P 157, C 70, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515

A negyedik szöveghelytől a csoport korai tagjainak száma jelentősen szűkül a mss Ps5 és Tr2 mellett a Velence környéki és a római kiadásokra (később a bázeli 1545-ös kiadvány is a római H 234 vagy H 237 valamelyikét[77] vette alapul). A kérdéses hely a vénasszony szavait idézi, aki Eurialus első levelét elvitte Lucretiának, és az asszonytól visszatérve megnyugtatja a lovagot, hogy ostroma biztosan sikerrel fog járni, mert Lucretia még nála is szerelmesebb: »„Respira", inquit, „felix amator; plus amat mulier quam amatur […].«[78] Ebben a csoportban az asszony szó kiesik a mondatból, így nyelvtanilag kicsit suta lesz a szerkezet, bár a kontextusból érthető, hogy ki az alany.

plus amat [δ mulier] quam ***amatur***	ms Tr2, Ps5. H 218, H 233 [trieszti MÁ], H 234, H 237, H 240, C 70, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515, Bázel 1545

Az ötödik olvasat a történet elején található, amikor Dido királynőhöz hasonlóan Lucretia szívén sebet ejt a szerelem: „Saucia ergo gravi cura Lucretia, et igne capta caeco iam se maritatam obliviscitur. Virum odit et alens venereum vulnus infixos pectori tenet Euryali vultus."[79] Az itt tárgyalt szövegcsoportban a sebnek nincsen jelzője, így a szerzői szándék szerinti Vergilius-reminiszcencia (Verg., Aen., IV 2–5) némiképp sérül. Ez a hiba már csak a Velence – Róma tengelyen elhelyezhető szövegtanúkra jellemző.

alens [δ] vulnus	ms Tr2, Ps5. H 218, H 233, H 240, C 70, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515

76 Szórend: pergratum carmen **et matronis nostris**.

77 Máté 2018a, 145.

78 Máté 2018a, 258. „Fellélegezhetsz, »mondta«, te boldog szerető, mert jobban szeret ő téged, mint te őt."

79 Máté 2018a, 247. „Szerelemtől megsebezve tehát Lucretia, és a vak tűztől fűtve elfeledkezett róla, hogy házas. Gyűlöli a férjét és a vénuszi sebet táplálva Eurialus arcát vési a szívébe."

A hatodik olvasat a szerelmesek utolsó éjszakájának leírásában tűnik fel, amikor Lucretia antik férfiszépségekhez hasonlítja Eurialus külsejét: „Tu meus es Ganymedes, tu meus Hippolytus Diomedesque meus", dicebat Lucretia.[80] Ebben a szűk csoportban Ganymedes és Hippolytus mellett a harmadik férfi Adonis:

Ganymedes – Hippolytus – ***Adonis***	ms Tr2, Ps5. H 218, H 233, H 240, C 70, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515

A hetedik szöveghely már csak két kéziratra és két nyomtatványra jellemző. Az idézet Eurialus és Pandalus beszélgetéséből való, amikor a frank lovag szinte esedezve kéri a sienai férfi segítségét (persze gyorsan jutalmat is ígérve cserébe): „Ambo perimus, nec remedium protelandae vitae nostrae videmus, nisi tu sis adiumento."[81] Ennek a helynek rengeteg variánsa alakult ki a szöveghagyományban,[82] ezért is ritka, ha néhány szövegtanú pontosan megegyező változatban hozza:

nec remedium ***protelandi [*** δ ***vite nostre]*** videmus ***ullum*** nisi tu sis adiumento	ms Tr2, Ps5. H 218, C 70

Végezetül annak bizonyítására, hogy a fentebb bemutatott *Adonis*-csoporton belül is vannak kisebb eltérések, amelyek arra mutatnak, hogy egy eddig ismeretelen közös ősre mennek vissza a csoport tagjai, most csak két szemléletes példát hozok fel. A szerelmesek harmadik éjszakáján Eurialus egyenként dicséri az asszony szép tagjait. A szöveghagyomány X-ágában az asszony mellbimbói kb. a 'hófehér' jelzőt kapják: „O papillae prenitidae."[83] Az *Adonis*-csoporton belül a ms Tr2, valamint a H 218 kiadás és ennek kalózmásolata a C 70 ezt az olvasatot tartalmazzák. Ezzel szemben a ms Ps5 és a velencei ősnyomtatványok és antikvák egy másik szót használnak, ami ráadásul a latin hosszú mássalhangzós alakja helyett (mammillae) olasz helyesírást tükröz (mamille). Vagyis a közös ősforrás ellenére a ms Tr2 és társai itt egy sztenderd latin, míg a ms Ps5 és társai egy volgare kifejezést közvetítenek.

80 Máté 2018a, 296. „Te vagy nekem Ganymedes, te vagy Hippolytus és Diomedes nekem, mondta Lucretia."
81 Máté 2018a, 287. „Mindketten elveszünk, és életünk meghosszabbítására gyógyírt nem lelünk, ha te nem leszel a segítségünkre."
82 Lásd a *Variánslista* 43. pontjában.
83 Máté 2018a, 296. „Ó, hófehér mellek!"

1. papille ***prenitid***e	mss Mf, Mr, Ms, CV1, **Tr2**, Ox, Ps1, WUn1, Ps6, Pi, Lp, Ps8. H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, **H 218**, H 219, H 220, H 221, H 222, H 226, H 228, H 230, H 231, H 232, H 234, H 235, H 236, H 237, P 157, RSuppl1, C 59, H 223=C 62, C 68=P 155, C 69, **C 70**, C 71, C 72, Bázel 1545, Bázel 1554
2. ***mamille*** prenitide	ms **Ps5.** H 233, H 240, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515

Az utolsó példám arra szolgál, hogy megmutassa, a ms Ps5 és ms Tr2 kéziratok mellett léteznie kellett egy olyan kéziratos forrásnak is, amelyre a H 218 alapult (feltételezett római kapcsolata miatt a ρ görög betűt adom neki, neve tehát ms ρ), és ez a két létező, illetve a harmadik feltételezett kézirat készülhetett egy közös ősből (ms π). A feltételezett közös ős tartalmazott egy lacunát, amely a két kéziratban, valamint a H 218 nyomtatványban és az abból készül C 70 kiadásban is megtalálható. Ezt a lacunát már bemutattam előző kötetemben ez utóbbi két nyomtatvány kapcsán, Alamanno Donati olasz *Historia*-fordításának elemzése során.[84] Piccolomini sztenderd, teljes szövegében Lucretia utasítja Sosiast, hogy adja tovább tervét Eurialusnak, miszerint négy nap múlva, amikor gabonahordó béresek jönnek a házhoz, vegyüljön közéjük álruhában, és így keresse fel őt szobájában: „Vade igitur Eurialoque viam *unicam me accedendi dicito: si abhinc quadriduo, dum rustici frumentum afferunt,* vectoris personam induat, opertusque sacco triticum per scalas in horreum ferat."[85] Az idézetben dőlt betűvel szedett rész biztosan hiányzott a mss Tr2, Ps5 kéziratokból és a H 218 forrásából, ms ρ kéziratból is. Abban a viam/uiam szó után talán az unicam/vnicam szóról ugrott a szeme az egykori másolónak a vectoris/uectoris szóra a szókezdő v-u betűk hasonlósága miatt, így kialakítva a viam vectoris personam szintagmát a feltételezett ms π kéziratban. A ms Tr2 kézirat saját hibája, hogy még a vectoris szó is kiesett belőle a másolás során. A ms Ps5 pedig a monstrato igével többet tartalmaz, mert abban valószínűleg a másoló saját ötletéből pótolta a dicito parancsoló módú ige hiányát, amelyet már a forrásában sem talált meg, hogy a mondat grammatikailag teljes legyen. A feltételezett közös ős, ms π állapotát a lacunával együtt leghitelesebben szerintem tehát a H 218 kiadás és az abból készült római kalózkiadás C 70 közvetítette.

[84] Máté 2018a, 114.

[85] Máté 2018a, 271. „Menj tehát, és mondd meg Eurialusnak az egyetlen utat, amelyen bejuthat hozzám: hogy négy nap múlva, amikor a parasztok behordják a gabonát, öltözzön teherhordónak, és a búzászsákkal álcázva magát jöjjön fel a lépcsőn a magtárba."

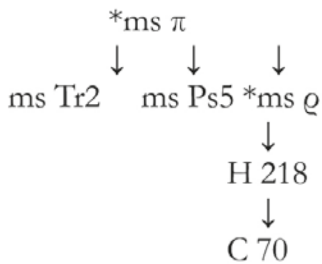
Vade igitur Eurialoque viam unicam me accedendi dicito: si abhinc quadriduo, dum rustici frumentum afferunt, vectoris personam induat, opertusque sacco triticum per scalas in horreum ferat. Piccolomini

Vade igitur Eurialoque viam [δ unicam me accedendi dicito: si abhinc quadriduo, dum rustici frumentum afferunt] vectoris personam induat, opertusque sacco triticum per scalas in horreum ferat. *ms π

Vade igitur: Eurialoque viam [δ unicam me accedendi dicito: si abhinc quadriduo, dum rustici frumentum afferunt] [δ vectoris] personam induat: opertusque sacco triticum per scalas in horreum ferat. ms Tr2

Vade igitur Eurlialoque monstrato viam [δ unicam me accedendi dicito: si abhinc quadriduo, dum rustici frumentum afferunt] vectoris personam induat opertusque sacco triticum per scalas in horreum ferat.ms Ps5

Vade igitur: Eurialoque viam [δ unicam me accedendi dicito: si abhinc quadriduo, dum rustici frumentum afferunt] vectoris personam induat: opertusque sacco triticum per scalas in horreum ferat. H 218 és C 70

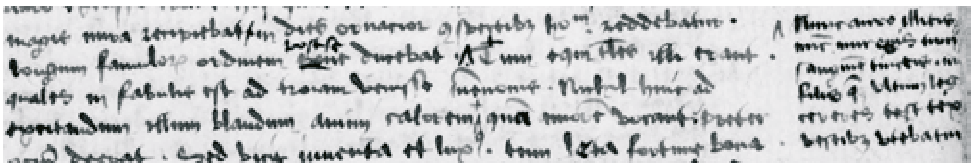
2. kép. A párizsi ms Ps5 lehetséges rokonsága.

A másik, ma Párizsban őrzött, és az X-ágba tartozó kéziratról, ms Ps6-ról fentebb már volt szó a pienzai kódex rokonai között. A ms Ps6 fontos tulajdonsága, hogy két rétege van: az eredeti, másoláskori állapotát számos helyen kipótolja és magyarázza egy másik kéz (vagy ugyanaz a kéz, valamivel később, egy másik szövegállapot alapján. A két kéz írásstílusa elég hasonló, így lehet azonos ember keze is). Azok a szövegállapotok tehát, amiről ms Ps6 készülhetett, és az(ok), amely(ek) et ms Ps6 közvetíthetett, jelentősen eltérhettek egymástól. Nem tudom, hogy ms Ps6 másoláskori állapota és a második kéz javításainak bevezetése között készült-e másolat erről a szövegről, mindenesetre lehetséges, hogy akár két különböző, elő-

ször nagyon hiányos, majd egy jóval teljesebb szövegállapotot közvetített. Erre a kétrétegűségre két, képpel illusztrált példát hozok, majd a továbbiakban az általam másoláskori vagy alapállapotnak nevezett szövegváltozatot fogom jellemezni.

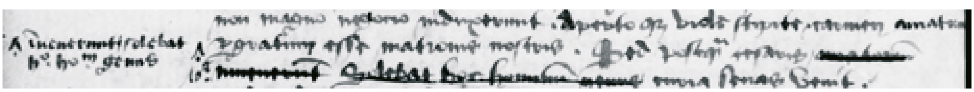
Gyakori hiba a *Historia* szöveghagyományában, hogy a férfi főszereplő bemutatása során kísérete és lovai között kimarad Eurialus ruházatának az anyagokban és változatosságában is megjelenő gazdagságának a jellemzése: „Longum famulorum ordinem post se ducebat. Nunc auro illitis, nunc muricis Tyrii sanguine tinctis, nunc filis, quae legunt Seres, textis vestibus utebatur. Tum equi tales illi erant, quales in fabulis est ad Troiam venisse Memnonis."[86]

A ms Ps6 41r oldalán eredetileg csak ez állt: Longum famulorum ordinem pone ducebat. ^ Tum equi tales illi erant […]. A javítást végző kéz a pone szó fölé sorközbe beszorította a post se szintagmát. A margón pedig a következő betoldást jelezte: ^ Nunc auro illitis nunc muricis tirii sanguine tinctis nunc filis que Ultimis legunt cereres textis vestibus utebatur.

3. kép: Eurialus ruháinak leírása pótlásként a margón a párizsi ms Ps6, 41r oldalán.

A második képpel illusztrált hiba nagyon fontos a kézirat minősítése szempontjából, abban ugyanis eredetileg a hibás carmen pergratum olvasat szerepelt, majd a szintagmák és a mondatok sorrendjét szövegközi kihúzással és a margóra ^ jel alatt való betoldással próbálta helyreállítani a második kéz.

4. kép: a carmen pergratum hiba javítása carmen amatorium olvasattá a párizsi ms Ps6, 49v oldalán.

Ez a két eset talán elegendő annak illusztrálására, hogy mennyivel teljesebb lett a ms Ps6 által közvetített *Historia*-szöveg a (második kéz általi?) betoldások után,

[86] Máté 2018a, 246. „Nagy kísérettel közlekedett. Egyszer arannyal átszőtt, máskor a bíborcsiga vérével festett, megint máskor a kínaiaktól szőtt kelmékből készült ruhákat hordott. Lovai olyanok voltak, mint amilyenekkel a mesék szerint Trója falaihoz érkezett Memnon."

s ha a szűkebb és a bővebb szövegállapotot is lemásolták erről a kéziratról, akkor egymástól jelentősen eltérő szöveghagyományozódási láncoknak is fontos láncszeme lehetett (volna) ez a ms Ps6 kódex.

Mint a ms Ps5 kapcsán említettem, alapállapotában ms Ps6 is olyan kézirat, amely viszonylag jól besorolható az E. J. Morrall által meghatározott szövegcsoportokba. Azok alapján az X-ágban *(inveniat/deseruit)* a *(Tum dormitum ibimus)* – *(fortunis)* – *(Satio)* – *(carmen pergratum)* csoportokba sorolható a sztemmán, de az ezek alatt elhelyezkedő csoportalakító hibákat már nem tartalmazza. Nem tartozik bele tehát sem a Morrall által kimutatott *valde-*,[87] sem a *nullisque-*[88] csoportba, mivel az adott helyeken a megfelelő suapte, illetve pullisque olvasatokat tartalmazza:

ms Ps6, 45v: Nisi suapte casta sit mulier […].

ms Ps6, 57r: pullisque tunicis usa.

Ezenfelül beletartozik a Morrall által megállapított *sedens*-csoportba, ellenben az azon belül csoportalakító hibának minősülő olvasatok nem jellemzik.

ms Ps6, 47r sedens propius

Helyesen tartalmazza ugyanis a miror ego és az Argus custodivit olvasatokat is, vagyis nem tartozik bele a Morrall által megállapított *Argus om.* csoportba, illetve a *Misereor/Adonis* csoportba sem.[89]

ms Ps6, 45v Argus custodivit

ms Ps6, 45v miror ego mei

ms Ps6, 54v Diomedesque meus

Morrall nyomán haladva még egy fontos tulajdonsága van ennek a kódexnek: akárcsak a H 236 kiadásból, ebből is hiányzik az ex usu szintagma:

ms Ps6, 50r hic rumor [δ ex usu] venit eurialo

Eredeti állapotában, a másolásakor tehát a ms Ps6 szövege sokban hasonlíthatott a H 236 kiadás szövegéhez, Morrall stemmáján lefelé haladva a következő csoportokba sorolható lehetett: *(inveniat/deseruit)* – *(Tum dormitum ibimus)* – *(fortunis)* – *(Satio)* – *(carmen pergratum)* – *(Argus/Miror)* – *(pullisque)* – *(ex usu om.).* Lényegesen különbözött azonban tőle abban, hogy amíg a H 236 a suapte/accedens, addig a ms Ps6 a suapte/sedens olvasatokat tartalmazta.

A kéziratos hagyományban ms Ps6 közeli rokonai olyan szövegváltozatok, amelyek többségéről már volt szó fentebb a pienzai ms Pi kapcsán: mss CV1, Tr2, Ox, Ps1, Ps5. A kéziratok egymáshoz való viszonyának vázolásához alább hét szöveghelyet mutatok be. Mint fentebb említettem, akárcsak ms Pi, a párizsi ms Ps6 is épen tartalmazza a három bibliai alak, Dávid és Salamon király, valamint az erős Sámson

87 ms Ps6, 45v oldalon helyesen ez áll: Nisi *suapte* casta sit mulier.

88 ms Ps6, 57r oldalon helyesen ez áll: *pullisque* tunicis usa.

89 Mint fentebb láttuk, az *Adonis*-csoportba tartozik egy másik párizsi kódex, a ms Ps5.

felsorolását,[90] míg a többi kéziratból hiányzik Dávid király neve: Scis, quia [δ nec sanctissimum David,] nec sapientissimum Salomonem, nec Samsonem fortissimum ista passio dimisit immunem mss CV1, Tr2, Ox, Ps1, Ps5.

A második olvasatról, Ariadne nevének variánsairól szintén volt már szó a pienzai ms Pi kézirat kapcsán, amely ezen a helyen jobb, mint rokonai. A párizsi ms Ps6 és a többi kódex ugyanis azok közé a szövegtanúk közé tartozik, amelyekben megfigyelhető az Adrianam-Dianam szövegromlás, és a Dianam alak csak ortográfiai (i-y) eltérést mutat az egyes kódexekben. A ms Ps5 kódexben a név második előforduláskor az autentikusabb Ariadne alak olvasható.

1. ***Dianam,*** Adriane	mss Tr2, Pz, Ox, Ps6. H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 218, H 220, H 221, H 222, H 230, H 231, H 232, H 233, H 235, H 236, H 240, C 59, H 223=C 62, C 68=P 155, C 69, C 70, C 71, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515, Bázel 1545
2. Dyanam, Adriane	mss CV1, Ps1. RSuppl1, H 228
3. Dianam, ***Ariadne***	ms Ps5. H 226, P157, H 219

A következő esetben Eurialus három barátjának feltűnésekor a harmadik barát, Palinurus neve a döntő. Ebben az esetben a ms Ps6 rokonai egységesen a Plinius-szövegromlást tartalmazzák, illetve magában ms Ps6-ban a másoláskori Plinius-olvasatot a második kéz azután Palinirum olvasatra javította, így közelítve a vergiliusi motiváltságú eredeti névalakhoz. A ms CV1 kódexben ezenfelül a minuscula n–u–v betűk felcserélése miatt Nisus neve is szövegromláson ment át.

90 Máté 2018a, 286.

1. Nisum, Achaten Pliniumque	mss **Tr2, Ox, Ps1, Ps5** [Achatem], **Ps6** [eredetileg; javítva: Palinirum alakra], Pi, Ps8. H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 216, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 223, H 226, H 228, H 230, H 231, H 232, H 233 [ceruit], H 235, H 236, H 240 [ceruit], C 59, H 223=C 62, C 68 [Achatem BritL], C 69 [achatem BritL], C 70, C 71, C 72, P 155, P 157, RSuppl1
2. visum, achatem pliniumque	ms CV1

A negyedik szöveghelyről szintén volt már szó a ms Pi kapcsán. Piccolomini: „O insensatum pectus amantis. O mentem caecam. O animum audacem corque intrepidum. Quid est tam nimium quod tibi non parvum videatur? Quid tam arduum quod planum non aestimes?"[91]

A szerelmes férfi előtt álló akadályok jelzőhármasában az asperum kifejezés közös, az első kettő pedig a fent vázolt módon az ékezet nélküli i-k, illetve a betűlábak és -hurkok eltérő értelmezése miatt a nimium/invium illetve parvum/pervium variánsokon osztozik.

1. nimium – parvum – **asperum**	ms R, Ps5, Ps6
2. **invium – pervium** – asperum	mss CV1, Tr2, Ox, Ps1. H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 226, H 228, H 230, H 231, H 232, H 233, H 235, H 236, H 240, P 157, C 59, H 223=C 62, C 68, C 69, C 70, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515

Az ötödik szöveghely abban a jelenetben szerepel, amikor Eurialus kéthavi római tartózkodás után visszatér Sienába, és a császár kíséretében az ugratások ellenére lopva feltekint az ablakban álló Lucretiára. Az autentikus olvasat Piccolomini szándéka szerint valószínűleg az 'üdvözlés' jelentésű consalutatio lehetett: „Atque sic effatus

[91] Máté 2018a, 271. „Ó, a szerelmes meggondolatlan keble! Ó, a vak elméje! Ó, a bátor lelke és rettenthetelen szíve! Mi lehet olyan hatalmas, ami neked kicsinek ne tűnne? Mi lehet oly szűk, amit szélesnek nem ítélsz?"

Lucretiam furtim aspexit et oculos coniecit in oculos, eaque post reditum prima consalutatio fuit."[92] A ms Ps6 és a vele rokon kéziratok a helynek négy különböző variánsán osztoznak. Az autentikus olvasatot a mss Tr2, Ox és Ps1 hordozzák, az ebből rövidült salutatio variáns pedig ms Ps5 sajátja. A ms Ps6 kódexben olvasható consultatio, mint az alábbi táblázatból látszik, inkább az Y-ágba tartozó kéziratokra jellemző. A ms CV1 consolatio olvasata pedig talán az előbbiből kialakult további rövidülés. Feltételezhető, hogy a másolás során a consultatio szóból az első t kiesik és az u hang o-vá záródik, így egy másik értelmes, a kontextusba illő szót vezetnek be a másolók: consultatio – *consulatio – consolatio.

1. consalutatio	mss Bp1, Br, Vc, Mk, Mj, Mü, Ms, Ml, RCa, **Tr2**, Tr3, **Ox,** P1, **Ps1,** Ps3, Gi, Pi, Lp, Ps9. H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 218, H 220, H 222, H 226, H 230, H 231, H 232, H 234, H 235, H 236, H 237, C 59, H 223=C 62, C 68=P 155, C 70 [consalutacio], C 72, Bázel 1545, Bázel 1554
2. salutatio	ms **Ps5,** Ps8. H 228, H 233, H 240, C 69, C 71, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515
3. consultatio	mss R, Q, Ricc, FiC, Bp2, Mh, RCo, CV4, Tr1, WOs, WUn2, Ps4, **Ps**6, Ps7, Ps10, LA. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 239, R 3, R 4, C 64, C 65, BMC IV 44, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1551 [a margón *alia jel alatt consolatio is], Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
4. consolatio	mss Q, Va, Vb, Me, Mg, M, Mr, **CV1,** CV2, CV3, P2, Ps2, WUn1, Gs. H 221

A hatodik szöveghely Sosias szavait idézi, aki Lucretiának tett ígéretéhez híven felkeresi Eurialust, és a nő anonimitását megőrizve elmondja neki, hogy egy helyi

[92] Máté 2018a, 269. „De így szólva lopva fölpillantott Lucretiára, és szemét a szemébe fúrta, ez volt az első köszöntése a visszatérés után."

hölgy vonzódik hozzá. A teljes szövegváltozat a következő lehetett: „O quam hic dilectus es, ait, feminis, si scires. Nec illi, quid hoc esset, querenti ultra respondit."[93] Ehhez képest egységesen a mss CV1, Tr2, Ps1 és Ps5 osztoznak egy mondatrésszel [δ feminis si scires] és egy határozószóval [δ ultra] rövidebb variánson. A ms Ps6 kéziratból alapállapotában még az ait ige is hiányzott [δ ait], amit azután a si scires szintagmával együtt pótolt a második kéz. Ez azt jelenti, hogy a második kéz előtt álló forrás teljesebb, illetve más jellegű volt, mint amiből a ms CV1 és társai készültek. A ms Ox tartalmazza az ait igét, ellenben a respondit helyett reddit igealakot hordoz, s ennyiben osztozik a lipcsei ms Lp-ben olvasható variánssal.[94]

1. O quam hic dilectus es ait. Nec illi querenti quid hoc esset respondit.	mss **CV1, Tr2**, Pz, **Ps1, Ps5**, Pi. H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 226, H 228, H 230, H 231, H 232 [nincs külön mondatban], H 233, H 234, H 235, H 236, H 240, C 59, H 223=C 62, C 68=P155, C 69, C 70, C 71, RSuppl1, C 72, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515, Bázel 1545 [quod hoc]
2. O quam hic dilectus es. Nec illi querenti quid hoc esset Respondit. [eredetileg; a margón beszúrja: ait, si scires]	ms Ps6
3. O quam hic dilectus es ait. Nec illi quid hoc esset reddit.	ms Ox

Az utolsó, hetedik olvasat Lucretia és Sosias beszélgetésében szerepel, amikor az aszszony a becsületüket védendő öngyilkosságba menekülő antik hősnők példáját idézi. Az egyik példája az uticai Cato leánya, Portia, aki férje, Brutus meggyilkolása után karddal próbált véget vetni életének, majd, amikor azt elvették tőle, égő szenet öntött le a torkán. Piccolomini: „Ac Portia Catonis filia, mortuo Bruto, cum ferrum sibi subtractum esset, carbones ardentes ebibit."[95] Az adatfelvétel során a hölgy névalakjában a c-t váltakozást nem vettem külön fel, a fontos szempont az volt, hogy szerepel-e a filia szó a mondatban. Mint látható, ebből a szempontból a ms Ps5 kézirat olvasata

93 Máté 2018a, 254. „Ó, milyen kedves vagy te egy asszonynak itt, ha tudnád. De ennél többet még kérdésére sem mondott neki."

94 ms Lp, 7r: O quam *hic* dilcetus es *ait si scires*. nec illi quid hoc esset **querenti *reddit***.

95 Máté 2018a, 253. „Pedig Portia, Cato leánya, Brutus halála után, mikor a kardot elvették tőle, égő szenet ivott."

a legteljesebb, mss Tr2 és Ox kéziratokban nem szerepel a filia szó, a Ps6, CV1 és Ps1 kéziratok pedig egységesen az or-ro betűcserével kialakult névalakot hordozzák. A ms Ps6 esetében a második kéz megint beavatkozik a szöveg állapotába, visszaállítja a Porcia alakot és pótolja a filia szót is.

1. Portia=Porcia Cathonis *filia*	mss Bp2, Vb, Mg, Mh, Mk, Mj, Mr, Mü, Mm, RCo, RCa, CV3, CV4, Tr1, N, P2, Ps2 [ait Portia], Ps3, Ps4 [ait Portia], **Ps5** [ait Portia], Ps7 [ait Portia], Pi, Ps9, Ps10 [ait Portia], LA [Ait Portia]. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 216=C 61 [ait Porcia], H 220, H 222, H 225, H 239, R 3, R 4, C 64, C 65, C 68=P155 [ait Portia], BMC IV 44, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1551, Bázel 1554, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
2. Portia=Porcia Cathonis [δ filia]	mss Bp1, Q, Vb, Mf, Me, M, Ml, CV2, **Tr2,** Tr3, WOs, **Ox**, P1, WUn1, WUn2. H 213, H 215, H 218, H 219, H 226, H 231, H 233, H 234, H 235, H 237, H 240, P157, RSuppl1, C 59 [ait Porcia], H 223=C 62, C 70, C 72, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515, Bázel 1545
3. Procia Catonis [δ filia]	mss **CV1**, Pz, **Ps1**, **Ps6** [eredetileg így, majd javítva: Porcia Cathonis filia], Lp, Ps8. H 214, H 217, H 221, H 228, H 230, H 232, C 69, C 71

Az újonnan feltárt, X-ágba tartozó *Historia*-kéziratok között tehát kisebb csoportok szerint lehet szorosabb összetartozást megállapítani, de világos, hogy számos esetben nem ismerjük még a hagyományozódási lánc minden elemét, csak bizonyos szövegállapotok (egykori) létezését tudjuk feltételezni. Az azonban bizonyos, hogy az X-ágon belül a mss Pi, Tr2, CV1, Ps1, Ps5, Ps6 és Pz kódexek közös ősökben osztoznak, még ha ma egymástól nagyon távol eső helyeken őrzik is őket, Olaszországban és a Vatikánban, Franciaországban, illetve Lengyelországban.

Az X-ágba tartozó harmadik párizsi kézirat, amelyet legutóbbi kutatásaim során tudtam megvizsgálni, a ms Ps8 rövidítést kapta. A kézirat legszorosabb rokonai a

C 69 és C71 nyomtatványok, amelyek Párizs, illetve Alost/Aalst városaihoz kötődnek, tehát földrajzilag is a francia nyomdászat termékeivel rokonítható ez a szövegtanú. Mint az alfejezet elején említettem, E. J. Morrall kategóriáit figyelembe véve a sztemmán a (socio) csoportig sorolható be; az ez alatt elhelyezkedő, szisztematikus csoportalakító hibák közül pedig csak Dávid hiánya jellemzi, az összes többi együttesen azonban nem. Csak listaszerűen követve a kötet elején bemutatott kategóriákat, ms Ps8 besorolása a következő: *(inveniat – deseruit) – (Tum dormitum ibimus) – (fortunis) – (socio) – (hiányzik a carmen amatorium mondatrész a szövegből)*[96] *– (nisi sua sponte casta sit) – (miror ego mei) – (accedens propius) – (Argus) – (pullisque tunicis) – (Dávid hiányzik, csak Salamon és Sámson szerepel).* A Morrall-féle kategóriák közül tehát a (socio) olvasat csoportalakító hatása fontos számunkra. Hét olyan olvasat található meg a kéziratban, amelyek azon a csoporton belül rámutatnak a mélyebb kapcsolatokra, és a ms Ps8 kódex pontosabb helyét és az általa közvetített szövegvariánsok földrajzi kialakulását is meghatározzák.

Az első meghatározó olvasat abban a jelenetben van, amikor Eurialus visszatér Rómából, és lopva felpillant Lucretia ablakára. Piccolomini: „eaque post reditum prima consalutatio fuit."[97] A ms Ps8 kéziratban ez a pillantás a másutt olvasható consalutatio alakból egyszerűsödött salutatio szóval szerepel: ms Ps8 70r prima salutatio fuit.

salutatio	ms Ps5, Ps8. H 228, H 233, H 240, C 69, C 71, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515

Amint látható, ez az olvasat egy másik, ma Párizsban őrzött kéziraton, illetve a párizsi (C 69) és az Alost/Aalst városához köthető (C 71) nyomtatványokon kívül csupa Velence környékére lokalizálható kiadásban jelenik meg.

A második olvasat Phalarisnak, Agrigentum türannoszának híres bronzból készült, felhevített, valamilyen nagy testű, négylábú állatot formázó kínzóeszközéhez kapcsolódik,[98] ami ebben a szövegtanúban nem egy bika, hanem egy ló: ms Ps8 76r et in equo phaleris clausi. A szöveghely alább, az egyes fordítások elemzése során többször fel fog merülni még.

in ***equo*** phaleris	mss Ox, N, Ms [faleris], Ps4 [faleris], Lp, Ps8, Ps10 [faleris]. H 225, C 69, C 71

96 ms Ps8 76r: non magni negocio induxerunt. [δ apertoque viole stipite carmen amatorium invenerunt] Solebat hoc hominum genus pregratum esse matronis nostris. Vö. Máté 2018a, 281.

97 Máté 2018a, 269.

98 Máté 2018a, 282.

Ebben az esetben nem találunk az olvasaton osztozó velencei szövegtanút. Földrajzi szempontból eléggé széttartó az olvasat megjelenése a kéziratokban, s a két francia–németalföldi kiadás mellett pedig csupán a római H 225 tartalmazza ms Ps8 megoldását.

A harmadik szöveghely az ájult Lucretia felélesztésének jelenetéből való, a szerelmesek harmadik éjszakájának leírásából.[99] A párizsi kézirat tanúsága szerint az asszonyt rózsás vízhez hasonlóan térítik magához Eurialus könnyei: ms Ps8 81r Quibus tamquam roseis aquis excitata mulier…

roseis aquis	mss Tr3, Lp, Ps8. H 228, C 69, C 71, C 72

Azon kevés szövegtanú, amely osztja ezt az olvasatot, szintén többnyire a francia nyelvterületekhez kötődik: a H 228 kiadást Strasbourgba helyezi a szakirodalom, a C 72 kiadás pedig párizsi nyomdahelyű. A lipcsei kézirat már korábban is felmerült Phalaris lova kapcsán, a trieszti Tr3 kézirat közelebbi rokonai pedig a H 225, H 228, C 69 és C 72 kiadások, amelyek a mostani elemzés során is rendszeresen előkerülnek még. Ismét felhívnám tehát a figyelmet arra, hogy a ms Ps8 kézirat nagyon kevés másik szövetanúval rokonítható.

A negyedik fontos szöveghely abban a jelenetben olvasható, amikor első randevújáról hazatérve Eurialus barátjának, Achatesnek számol be a történtekről. Dicsekvő szavai szerint távolról szemlélve nem tárul fel mindaz a testi gyönyörűség, amelyet Eurialus közelről is megcsodálhatott. „Parum est Achates, quod in hac muliere vidisti."[100] A ms Ps8 szövegében azonban van egy ait szócska is Achates megszólítása előtt. ms Ps8 75v: Parum est ayt achates quod in hac femina vidisti. Ezt a betoldást csak nagyon kevés szövetanúban találtam meg eddig. Tudomásom szerint még két kézirat és három, a korábbiakból már ismerős kiadás hordozza: ms Ps1 218r; ms Pi 16v; H 216 – C 61, C 69, C 71. A C 61 jelű ősnyomtatvány szintén Párizsban látott napvilágot, ahogy a C 69, tehát bizonyos olvasatok „franciás" kötődése itt is feltűnik.

Az ötödik szöveghely a narrátori elmélkedésből való, aki elítéli, hogy Pandalus kerítői tevékenységgel, sógornője kiárusításával akar meggazdagodni. Piccolomini eredeti szándéka szerint a szentenciajellegű félmondat olyasmit állít, hogy csak az kaszál nagyot, aki minden füvet kaszál: „Nemo fascem amplam facit, nisi qui omnes metit herbas."[101] A kézírásos másolások során a hosszú szárú s betűt jelölő ſ jelet félreolvassák l-ként, és így lesz a fascem alakból falcem olvasat. A fűkaszálás asszociációs alapként hozza be a falx, -cis (f) 'kasza' szót, és ennek grammatikailag egyeztetett jelzőjével alakul ki a falcem amplam szintagma, amely a ms Ps8-ban is olvasható. ms

[99] Máté 2018a, 295.
[100] Máté 2018a, 279.
[101] Máté 2018a, 291.

Ps8 80r nemo falcem amplam facit. Hasonló, de a grammatikai nem tekintetében hibásan egyeztetett alak szerepel két másik kéziratban, amelyek ma szintén Párizsban, illetve Giessenben találhatók:

1. falcem ***amplam***	ms Ps8. C 69, H 221, H 228, C 71, C 72
2. falcem ***amplum***	ms Ps3, Gi

Ismét a korábbiakban felmerült nyomtatványok kerülnek elő ms Ps8 rokonaiként, kiegészülve a H 221 nyomtatvánnyal, amelynek nyomdahelyét a szakirodalom Leuvenben feltételezi. Földrajzi szempontból ez is ugyanaz a szűkebb terület, mint a többi hasonló nyomtatvány kiadási helye.

A hatodik fontos szöveghely a történet első harmadából való, amikor Sosias végre felajánla segítségét Lucretiának, nehogy az asszony máshoz forduljon, és kiderüljön az Eurialusszal készülő viszonya.[102] A mondat a ms Ps8-ban egy kicsit bővebb, mint más változatokban: ms Ps8 70v meum est curare ait ut quod agitur occultum sit.

meum est curare ***ait ut quod*** agitur	ms Ps8. H 228, C 69, C 70, C 71

A korábban többször felmerült nyomtatványok (C 69, C 71, H 228) mellett az ún. *Adonis*-csoportba tartozó, a salutatio-olvasat kapcsán fentebb már említettt, jellemzően velencei kiadások római kalózkiadása, a C 70 nyomtatvány is ezt az olvasatot hordozza.

A hetedik szöveghely abban a jelenetben szerepel, amikor Menelaus kimegy vidéki birtokára, hogy elrendezzen egy vitát parasztjai között, de váratlanul hazaállít, amikor Eurialus éppen Lucretiánál van. Menelaus figyelmét elterelendő, az asszony tettetve panaszkodik, és azzal vádolja férjét, hogy elcsábította egy parasztlány. Piccolomini erdeti szándéka szerint ez a vád állhatott a szövegben, de a másolások során számos, gyakran értelmetlen változata alakult ki a mondatnak, amelyek a villica,-us ʼparaszt(lány)ʼ és ezek jelzői körül bonyolódnak A ms Ps8 olvasata az értelmesebbek közé tartozik: ms Ps8 77r nam ego iam te villicum inviscatum rebar. Quid tu tamen rure tam diu?[103]

te ***villicum inviscatum***	ms Ps8. H 228, C 69, C 71, C 72

A felmerülő rokon szövegtanúk mind olyanok, amelyek rendszeresen előkerültek a fentiekben. Első pillantásra a ms Ps8 kézirattal rokonítható szövegtanúk száma nem alacsony: ha minden eshetőséget figyelembe veszünk, akkor tizenkét kézirat és

102 Máté 2018a, 270.
103 Vö. Máté 2018a, 284.

tizenhárom nyomtatvány merül fel. E szövegtanúk többsége azonban csupán egy olvasatban osztozik a párizsi kézirattal: mss Ox, N, Ms, Ps4, Ps5, Ps10, Ps1, Pi, Ps3, Gi, Tr3, Lp (2 olvasat); H 225, H 233, H 240, H 216 – C 61, C 70, Velence 1504, Velence 1504, Velence 1515. A C 72 kiadás három, a H 228 kiadás pedig öt olvasatban egyezik meg vele. Mind a hét szöveghelyen csak a C 69 és C 72 kiadások osztoznak ms Ps8 kézirattal.

Amint a fentiekből látható, a nyomtatványok, amelyekkel a ms Ps8 a legtöbb közös olvasatban osztozik, földrajzi eredetüket tekintve Párizs – Aalst – Strasbourg – Leuven környékéről származnak, vagyis a holland-németalföldi és a francia nyomdászat szoros kapcsolata világlik ki belőlük. A salutatio olvasat kapcsán felmerült Velence környéki nyomtatványok rokonsága ezzel a párizsi kézirattal pedig arra utal, hogy létezhettek eddig még feltáratlan kéziratok, amelyek a németalföldi és francia területek nyomtatványait és a velencei kiadásokat összeköthették. Előző kötetemben az egyik francia nyelvű *Historia*-fordítás, Jean Maugin/Millet munkája kapcsán már felmerült hasonló földrajzi keveredés lehetősége.[104] Az ő szövege ugyanis egy olyan latin változaton alapult, amely a jelenleg ismert szövegtanúk közül a Strasbougba helyezett H 228 és a bizonyosan római megjelenésű H 234/H 237 kiadások kompilációjaként írható le. Tehát létezhettek olyan szövegállapotok, amelyek számunkra ma földrajzi szempontból is jól elkülöníthető alcsoportokban jelennek meg a *Historia* szöveghagyományán belül. A ms Ps8 rokonsága mindezt az X-ág nagy csoportjaira vonatkozóan mutatja meg, a Maugin/Millet-fordítás feltételezett forrása pedig az X- és Y-ágak jellemző olvasataiból kialakuló horizontális variánsok létezésére utal.

Végezetül még egy fontos új felfedezésre hívom fel a figyelmet: annak köszönhetően, hogy a ms Ps8 ennyire szoros rokonságot mutat a C 69 és C 71 nyomtatványokkal, ez a párizsi kézirat igen közel áll ahhoz a szövegtanúhoz is, amely egykor az Octovien Saint-Gelais nevű francia fordító munkájának mintájául szolgált. A 15. század végén élt Saint-Gelais fordításának lehetséges forrását a 2018-ban megjelent monográfiámban vizsgáltam,[105] bemutatva tizenkét olyan olvasatot, amelyek alapján az ismert szövegtanúk közül a C 69 és a C 71 kiadások állnak hozzá legközelebb. A tizenkét szöveghelyre csak felsorolással emlékeztetem az olvasót: Pacorus – Candali regis Lidia – Diomedes – Argus – Plinius – Dávid hiánya – papille prenitide – Pharaonem siculum – roseis aquis – hiányzik Eurialus ruháinak leírása – Parum est ait Achates – amorem, qui tegi non vult, vincam. Ezek közül néhány olvasattal az imént találkoztunk a Ps8 elemzése során. Most e lista szerint haladva oldalszámokkal felsorolom, hogy melyik szöveghely hol található meg a párizsi kéziratban. Amint látni fogjuk, egyetlen olyan olvasat van Ps8-ban, Candaules király nevének alakváltozata (tandali), amely jelentősen eltér a Saint-Gelais fordítása alapján feltételezhető textológiai kívánalmaktól.

104 Máté 2018a, 190–197.
105 Máté 2018a, 178–190, a forrás tulajdonságaira különösen: 182–188.

Pacorus 75v
non tandali regis lidia formosa uxor formosior fuit quam ista est 75v
Diomedes 81v
Argus 71v
Plinius 75r
Dávid hiánya 78r
papille prenitide 81v
Pharaonem siculum 67v
roseis aquis 81r
hiányzik Eurialus ruháinak leírása 65r
Parum est ait Achates 75v
amorem, qui tegi non vult, vincam 66r

A Ps8 kéziratban olvasható tandali alakváltozat ismét azt mutatja, hogy a minuscula c-t cseréje gyakran megtörtént a kéziratos hagyományban, az egyébként a szöveghagyomány X-ágába tartozó szövegtanúkban is. A német területeken elég hamar domináns helyzetbe is került az olvasat, amikor az 1450-es évek végén a Niklas von Wyle szerkesztette *Historia*-kiadás(ok)ban kanonikussá vált, és alapjául szolgált több fordításnak (német, dán, lengyel), illetve némi módosulással az ún. *Baccarus*-csoport kései, 17. századi kiadásaiban is megmaradt.

A párizsi BNF NAL 153, azaz Ps8 kézirat feltárásával tehát nem csak a franciaországi *Historia*-változatok listáját bővítettük, de az Octovien Sant-Gelais nevéhez köthető korai francia nyelvű fordítás lehetséges forrásának korabeli textológiai közegéhez is közelebb jutottunk.

Az Y-ágba tartozó három párizsi kézirat: mss Ps4 és Ps7, valamint a ms Ps9

Két másik Párizsban őrzött, újonnan feltárt *Historia*-kézirat, mss Ps4 és Ps7 az Y-ágba tartozó itáliai másolási helyű, illetve a római impresszummal megjelent ősnyomtatványokkal rokoníthatóak. A ms Ps7 besorolásához hat jellegzetes szöveghely áll rendelkezésemre, a bemutatást ezzel a kézirattal kezdem. Majd egy összekötő ponton keresztül (offendat-dimisit – domus/dominus – britanos dacosque) vezetem át az elemzést ms Ps4 rokonságának feltárására. A ms Ps9 kézirat ugyan szintén az Y-ág tagja, de inkább a német területeken dominánssá vált Baccarus-csoportra jellemző olvasatokat hordoz, jóllehet a csoportalakító hiba nem jelenik

meg benne, mert abban a kéziratban a magyar lovag neve a szerzői szándéknak megfelelően Pacorus, nem a németesen torzult Baccarus. A ms Ps9 legközelebbi rokona a szöveghagyomány eddig ismert részében a szintén Párizsban őrzött ms Ps3 (BNF, ms Latin 8757). Ezt az alfejezetet a ms Ps9 elemzése zárja.

A ms Ps7 abba a szövegcsoportba tartozik, amelyben a szerelmesek első randevúja során Lucretia ládájában rejtőzködő Eurialus panaszos monológjából kimarad egy teljes mondat, az Istenhez való felfohászkodás:[106] ms Ps7, 11v Ecce venit dies meus. Audieram sepe mulierum fallacias, neque declinari scivi. Ez a hiány a kéziratok és kiadások jól körülhatárolható csoportjában jelentkezik, amelyek jó része ma is Itáliában őrzött (mss Ricc, FiC, RCo, RCa, CV3, CV4, Tr1, N), vagy egykor ott megjelentetett szövegváltozat, hiszen a Bázel 1545 kivételével mindegyik nyomtatvány Rómában látott napvilágot.

1. Ecce venit dies meus. ***[δ Nemo me adiuvare potest, nisi tu, Deus meus]*** Audieram…	mss Ma, Ricc, FiC, Bp2, Va, RCo, RCa, CV3, CV4, Tr1, N, P2 [viszszapótolja ezt a részt a másik kéz a margón], Ps2, Ps4, Ps7, Ps10, LA. H 225, H 234, H 237, C 64, C 65, R 3, R 4, BMC IV. 44, Bázel 1545

A következő olvasat idézet abból a részből, amikor a szolga, Sosias magára vállalja, hogy közvetítő lesz Lucretia és Eurialus között, és a vétek titokban tartásának fontosságával érvel: „meum est curare ut quod peius agitur occultum sit."[107] A ms Ps7 kéziratban azonban a peius helyett prius olvasat áll: ms Ps7, 10v meum est curare ut quod prius agitur occultum sit. Ez az alakváltozat a szövegtanúk viszonylag szűk körében található meg:

1. meum est curare, ***ut*** quod ***prius*** agitur	mss Ricc, FiC, Q, Me, Mg, Mm, Tr1, WOs, P2 [prius kihúzva], Ps2, WUn2, Ps7, Ps10, LA. H 160

A harmadik szöveghely Eurialus és Pandalus beszélgetésében található meg, amikor a sienai férfi színlelve azt állítja, hogy nem vár el jutalmat azért, hogy segédkezik a frank lovagnak ismét bejutni Lucretia hálószobájába. Az autentikus variáns hosszú, egy közbevetést is tartalmazó mondat: „Ego ut vitem infamiam nostre imminentem familie hoc ago, quod si tibi conducit, non propterea sum

106 Máté 2018a, 275. „Íme, eljött az utolsó napom. Senki nem segíthet rajtam, hacsak te nem, Istenem. Sokszor hallottam az asszonyi csalfaságról, mégsem tudtam elkerülni."

107 Máté 2018a, 270. „az én gondom, hogy titokban maradjon a vétek."

premiandus."[108] A ms Ps7 kéziratban azonban a mondat oly mértékben romlik, hogy lényegében ellenkező értelműre változik, mintha Pandalus szavai szerint kifejezetten elvárná az ellenszolgáltatást segítségéért. A mondatszerkezet grammatikailag sem áll össze teljesen, de ez a probléma más kéziratokban is felmerül: ms Ps7, 16r Ego ut vitam infamiam nostre imminentem familie hoc ego sum premiandus.

1. ego ut vitem infamiam, nostre imminentem familie, hoc ***ego sum premiandus***	ms Mh
2. ego ut ***vitam[!]*** infamiam nostrae imminentem familiae hoc ***ego sum premiandus***	ms Ricc, Ps7

Ha bevonjuk a vizsgálatba azokat az itáliai kéziratokat és kiadásokat, amelyek korábbi szöveghelyek alapján a látóterünkbe kerültek, részben nyomon tudjuk követni, hogy hogyan válik a non sum premiandus állításból ellentétes értelmű kijelentés. Az első lépést, a ms Ps7 és társaiban olvashatók előzményét mint egy lehetséges hibás fejlődési utat talán a párizsi ms Ps10 és ennek Los Angelesben őrzött testvére, ms LA mutatják meg nekünk. Ezekben a szöveganúkban ugyanis még ago igealak szerepel, amelyet hibaként érzékelve mintha a mss Ps7 és Ricc, illetve ms Mh másolási vonalán személyes névmásra cserélve küszöbölnének ki a másolók.

1. ego ut vitem infamiam, nostre imminentem familie, hoc ***ago sum premiandus***	ms LA
2. ego ut ***vitam[!]*** infamiam nostrae imminentem familiae hoc ***ago sum premiandus***	ms Ps10

Az alábbi négy szövegcsoportban pedig egy másik megoldást választanak más scribák: az ago igét megtartják, és a tagadáshoz igazítják az igealakot. A ms RCa és társai, illetve a ms CV3 lényegében azonos módon fejezik ki a negációt nec/non alakkal. A ms Ps2 kéziratban olvasható kijelentő módú, és agrammatikus non ut sum alakot a ms FiC és társai pedig már grammatikusan, kötőmódot használva hozzák non ut sim formában.

[108] Máté 2018a, 290. „Én azért teszem ezt, hogy a családunkra váró rossz hírnevet elkerüljem, s ha ez kedvez neked, azon túl nem kell nekem jutalom."

1. Ego ut vitem infamiam nostre imminentem familie hoc ago ***nec sum premiandus***	ms RCa, CV4, N [hec ago], Pi. H 225, H 234, H 237, R 3, R 4, BMC IV 44, C 64, C 65, Bázel 1545
2. Ego ut vitem infamiam nostre imminentem familie hoc ago ***non sum premiandus***	ms CV3
3. Ego ut vitem infamiam nostre ***imminentis*** familie hoc ago ***non ut sum premiandu***s	ms Ps2
4. Ego ut vitem infamiam nostre imminentem familie hoc ago ***non ut sim premiandus***	ms FiC, RCo, Tr1

A két lehetséges utat a következő sematikus ábrával így lehet egyszerűbben felvázolni:

mss Ps10, LA ago → ego

mss Ps10, LA ago → ago nec/non sum → ago non ut sum → ago non ut sim

A negyedik szöveghelyen Sosias rájön, hogy Lucretia az ő segítsége nélkül is kapcsolatba lépett Eurialusszal, és aggódni kezd, hogy úrnője meghal és ura is rossz hírbe keveredik: ms Ps7, 10v et hera peribit et dns [dominus] infamiam subibit. A korábban a látókörünkbe került szövegtanúknak csak egy része osztozik ebben az olvasatban, más részük a rövidült-romlott domus alakot tartalmazza.[109] A jelenleg ismert kéziratok közül csupán e négy szöveghely alapján a ms Ps7 rokona ms Ricc kódexnek, de valószínűleg több láncszem hiányzik a szöveghagyományozódási sorból. Erre a problémára alább még visszatérek.

109 A ms Mm olvasata hiányzik az adatsorból.

1. et dominus infamiam	mss **Ricc**, Bp1, **Bp2**, **Q**, **Va**, Vb, Vc, **Mg**, Mj, Mr, Mü, Ms, Ml, CV1, **CV3**, Tr2, **WOs**, Ox, P1, **P2**, Ps1, WUn1, **WUn2**, Ps3, **Ps4**, Ps5, Ps6, **Ps7**, **Pi**, Lp, Ps9. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, **H 160**, H 213, H 214, H 215, H 216=C61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 223, H 226, H 230, H 231, H 232, H 233, H 235, H 236, H 239, H 240, C 59, C 62, C 68=P 155, C 70, P 157, RSuppl1, Velence 1504, Lyon 1505, Velence 1514, Velence 1515, Lyon 1518, Bázel 1551, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
2. et domus infamiam	mss **Ma**, **FiC**, R, Mf, **Me**, **Mh**, M, Mk, **RCo**, **RCa**, CV2 [domum], **CV4**, **Tr1**, Tr3, **N,** Gi, Gs, **Ps2**, Ps8, Ps10, LA. **H 225**, H 228, **H 234, H 237, C 64, C 65,** C 69, **R 3, R 4, BMC IV. 44, Bázel 1545**, Bázel 1554

Az elemzés további finomítása érdekében ezen a ponton vonom be a ms Ps4 kódexet is a vizsgálatba, mert most kell bemutatni egy bizonyos szöveghely számos, egymásból logikusan következő romlott variánsát. Az elemzésben fontos szerepe van az imént idézett domus-dominus olvasatok eloszlásának, de azt egy másképp definiált mintán is el kell végezni.

A kiindulási alapunk az ms Ps4 kézirat vizsgálata során az offendat/dimisit csoport,[110] amely most csak a kéziratokat és az ősnyomtatványokat figyelembe véve a következő tagokat számlálja: mss Va, Vb, Q, R, Bp2, Mf, M, Mm, RCo, RCa, CV2, CV3, CV4, Ricc, N, Ps2, Ps3, Ps4, Ps7, P2, WOs, WUn1, WUn2, Gs, Ps9, Ps10, LA. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 225, H 239, C 64, C 65, R 3, R 4, BMC IV. 44.

Ha a fentebb már bemutatott domus-dominus megoszlást csak ezekre a szövegtanúkra vetítjük, a következőket kapjuk:[111]

[110] Morrall 1996, 223.
[111] A ms Mm adata hiányzik.

1. et dominus infamiam	mss Ricc, Bp2, Q, Va, Vb, CV3, P2, WOs, WUn1, WUn2, Ps3, Ps4, Ps7, Ps9. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 239
2. et domus infamiam	mss R, Mf, M, RCo, RCa, CV2, CV4, N, Gs, Ps2, Ps10, LA. H 225, C 64, C 65, R 3, R4, BMC IV. 44

Első ránézésre mintha a romlott domus olvasat jellemzően itáliai őrzési helyű, illetve ott kiadott szövegtanúkban jelenne meg. A kép árnyalása érdekében bevonom a vizsgálatba azt a szöveghelyet is, amelynek variánsai szerves szétfejlődést mutatnak egy eddig nem ismert közös ősből. A szerelmespár harmadik találkájának leírásában Eurialus felidézi az északi országokban nyáron jellemző rövid éjszakákat, utalva saját tapasztalatára is: „Numquam mihi nox visa est hac brevior quamvis apud Britannos Dacosque fuerim.”[112]Az említett két északi nép, a britek és a dákok; közülük különösen az elsőnek a megnevezése szenved kárt a sorozatos másolás során.[113] A britanos kifejezés írásban, minuscula betűkkel írva ékezet nélküli betűkre, illetve szárakra és ovális formákra esik szét, például b a szókezdő betű l és o vagy a kombinációjára. Emellett megfigyelhető még a minuscula c-t betűcsere, a c és t hasonulása hosszú t-vé, valamint ai-ia betűcsere a különböző variánsokban.

b-r-i-t-a-n-o-s
l-o/a-i-c/t-a-n-o-s
l-a-i-c-a-n-o-s
l-a-i-t-a-n-o-s → l-i-a-t-a-n-o-s
l-a-c-t-a-n-o-s
l-a-t-t-a-n-o-s

5. kép: a britanos-lattanos variánssor kialakulásának lehetséges olvasatai.

112 Máté 2018a, 297. „Soha nem tűnt nekem ilyen rövidenk az éjszaka, még akkor sem, amikor a briteknél és a dákoknál jártam.”

113 Ez a hely már nem szerepel ms R kódexben, mert a kézirat csonka.

1. Britanos Dacosque	mss Bp1, **Bp2, Q, Vb**, Vc, **Mf,** Mg, Ms, Mm, Ml, CV1, **CV2,** Tr2, Pz, **WOs,** P1, Ps1, **WUn1, WUn2 [dacusque]**, **Ps3,** Ps5, **Ps7 [britannos]**, Lp, **Ps9**. **H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160,** H 218, H 219, H 220, H 222, H 231, H 233, H 234, H 237, **H 239**, H 240, C 70
2. Britanos ***Dachos***que	ms Ox, Ps6 [britannos], Pi. H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 221 [brithanos dachosque], H 226, H 228, H 230, H 232, H 235, P 157, RSuppl1, C 59, H 223=C 62, C 68=P 155, C 69, C 71, C 72
3. Britanos ***Danos***que	ms Br, Gi
4. ***britones*** dacosque	mss Me, **M,** Mk, Mj, Mr, Mü, **Gs**
5. ***britonos*** dacosque	ms Tr3
6. ***laicanos*** dacosque	mss Ma, **CV4**, **P2** [britones-re javítva, vö. 4. csoport], **Ps2. C 64, C 65, R 3, R 4, BMC IV 44**
7. Laicanos ***diachos***que	ms Ricc
8. ***laitanos*** dacosque	ms **CV3**, **Ps4, Ps10**[114]
9. ***lactanos Dacios***que	**ms N. H 225**
10. ***lattanos*** dacosque	mss FiC, **RCo, RCa**, Tr1
11. ***liatanos***	ms Va
12. ***latinos*** dacosque	ms Mh

A következő lépésben a fent megállapított dominus-domus megoszlás alapján előálló csoportokban különítjük el a britanos dacosque olvasat romlásával keletkezett csoportokat, hogy lássuk, melyek azok a britanos alakból kiindult romlások, amelyeken a dominus-domus csoportok esetlegesen osztoznak.

dominus csoport: mss Ricc, Bp2, Q, Va, Vb, CV3, P2, WOs, WUn1, WUn2, Ps3, Ps4, Ps7, Ps9. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 239

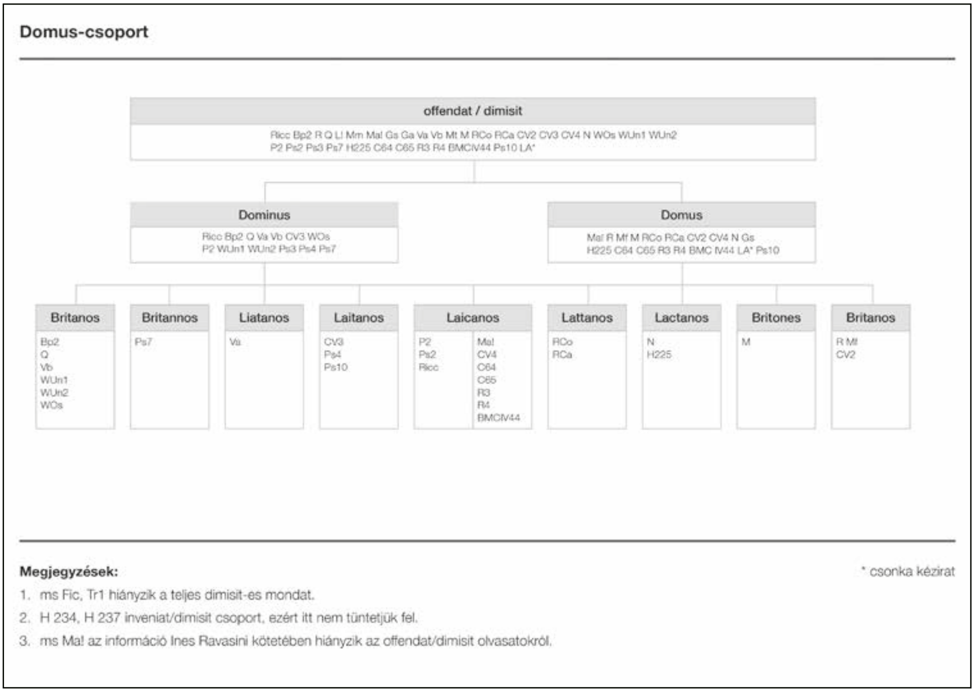
[114] Ez a hely nem szerepel a ms LA-ben, mert a kézirat csonka.

ebben a britanos olvasatai:
Britanos Dacosque Bp2, Q, Vb, WOs, WUn1, WUn2, Ps3, Ps9. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 239
Britannos ms Ps7
laitanos mss CV3, Ps4
liatanos ms Va
laicanos dacosque ms P2
Laicanos diachosque ms Ricc

domus csoport: mss R, Mf, M, RCo, RCa, CV2, CV4, N, Gs, Ps2, Ps10, LA.[115] H 225, C 64, C 65, R 3, R 4, BMC IV. 44

ebben a britanos olvasatai:
hiányzik a hely ms R
Britanos Dacosque ms Mf, CV2
britones dacosque mss M, Gs
lattanos dacosque mss RCo, RCa
laicanos dacosque mss CV4, Ps2, C 64, C 65, R 3, R 4, BMC IV. 44
laitanos dacosque ms Ps10
lactanos Daciosque ms N. H 225

[115] A Britanos etc. hely már nem szerepel benne, mert a kézirat csonka.

6. kép. A briatnos-lattanos variánssor megoszlása a domus-dominus csoportokban sztemmával ábrázolva

A fentiekben aláhúzással és vastag betűvel kiemeltem azt a három olvasatot (Britanos Dacosque, laicanos dacosque és laitanos dacosque), amelyek mind a dominus- mind a domus-csoportban előfordulnak. Földrajzi szempontból nézve első pillantásra úgy látszik, mintha a dominus olvasatot többször megőrizték volna a Britanos Dacosque autentikus olvasatot is hordozó, északi és korai másolatok, valamint a domus, illetve a britones olvasat különböző romlott változatai is gyakrabban együtt járnának. Alaposabban szemügyre véve a dolgot azonban ez a benyomás csak részben igaz. Például a firenzei ms Ricc dominus alakot tartalmaz, de a britones olvasatból abban is egészen sajátos Laicanos diachosque variáns van. Ellenpróbaként pedig a domus csoporton belül a müncheni és giesseni mss Mf és M, valamint Gs kódexek a britones olvasatnak is sokkal szabályosabb alakját tartották meg. Tehát mintha a domus alak független, önálló hibaként is előfordulna már korai északi másolatokban is. Ezzel szemben a britones l-betűvel kezdődő romlott variánsai kifejezetten Itáliához látszanak kötődni: itáliai kéziratokban és nyomtatványokban, valamint két párizsi (mss Ps4 és Ps10) és a prágai második ms

P2 kéziratban figyelhetők meg.[116] Ez a megfigyelés a kéziratos hagyomány további feltárása során jó indikátor lehet majd a ma Itáliától távol őrzött szövegtanúk besorolásához, esetleges itáliai kötődésük bizonyításához.

E hosszabb fejtegetés után finomítani tudom fentebb tett állításomat a párizsi ms Ps7 és firenzei ms Ricc rokonságáról. A köztük lévő kapcsolat kétségtelen, de a ms Ps7 (Britannos Dacosque) nem tartalmaz a britones olvasat l-betűvel kezdődő romlott variánsai közül egyet sem, ami azonban a valószínűleg itáliai közegben keletkezett ms Ricc szövegtanúban egyértelműen jelen van (Laicanos diachosque).

Az elemzést a továbbiakban a párizsi ms Ps4 kéziratra koncentrálva folytatom. A ms Ps4 kéziratnak hat olyan jellemző olvasata van, amelyek segítenek elhelyezni azt a sztemmán. A legközelebbi rokonai az alábbi szövegtanúk: FiC, RCo, Tr1, Ricc, C 65, BMC IV 44. Az első szöveghely abból a részből való, amikor Lucretia tervét követve a frank lovag teherhordó béreslegénynek álcázza magát, a narrátor pedig csodálkozik, hogy a nemes és gazdag Eurialus hajlandó rangon aluli külsőt ölteni, hogy bejusson Lucretia házába, mert a szerelmes nem ismer akadályt semmiben. Piccolomini: „O insensatum pectus amantis. O mentem caecam. O animum audacem corque intrepidum. Quid est tam nimium quod tibi non parvum videatur? Quid tam arduum quod planum non aestimes?”[117] A ms Ps4 kéziratban a meglévő nimium – parvum – arduum jelzőhármas jellemzően az Y-ágba tartozó szövegtanúkban fordul elő, létrejöttük földrajzi csomópontjai pedig a német területek és Róma, a *Historia* korai másolatainak hosszútávú hatását mutatva a H 160 kiadástól a Bázel 1571 *Opera omnia* kiadásig.

nimium – parvum – arduum	mss Vb, Q , FiC, Ricc, Bp2, Mf, Me, Mg, M, Mr, N, RCo, RCa, CV2, CV3, Tr1, WOs, P2, Ps2, WUn2, **Ps4,** Ps7, Gi, Gs [margón: invium is], Pi, LA. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 225, H 234, H 237, H 239, C 65, BMC IV 44, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1545, Bázel 1551, Bázel 1554, Bázel 1571

A második szöveghely szintén előjött már a párizsi ms Ps6 kapcsán, ott részletesen bemutattam a variánsokat és kialakulásuk logikáját is. A most szóban forgó ms Ps4 szerint Eurialus lopott pillantása visszatérőben kéthónapos római útja után az

[116] A következő fejezetben a ms Ps10 és ms LA elemzése során látni fogjuk, hogy a prágai ms P2 több ponton rokonságot mutat velük, valamint Schindler feltételezése szerint a mss Ps10 és LA egy Itáliából kölcsönkért kéziraton alapult, ami szintén alátámasztja az itt megfogalmazott feltételezésemet.

[117] Máté 2018a, 271. „Ó, a szerelmes meggondolatlan keble! Ó, a vak elméje! Ó, a bátor lelke és rettenthetelen szíve! Mi lehet olyan hatalmas, ami neked kicsinek ne tűnne? Mi lehet oly szűk, amit szélesnek nem ítélsz?”

első 'tanácskozás', consultatio a két szerelmes között. Ez az olvasat kissé szűkíti a ms Ps4 kézirattal rokonítható szövegtanúk körét, de újabbak is bekerülnek, mint például a ms Q, a magyarországi őrzési helyű Gyárfás-kódex, amelyet a mantovai kongresszus idején, még Piccolomini életében írtak össze.

consultatio	mss R, Q, Ricc, FiC, Bp2, Mh, RCo, CV4, Tr1, WOs, WUn2, **Ps4**, Ps6, Ps7, Ps10, LA. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 239, R 3, R 4, C 64, C 65, BMC IV 44, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1551 [a margón *alia jel alatt consolatio is], Bázel 1571

Nem ismeretlen az olvasó előtt a harmadik szöveghely, illetve lacuna sem. A ms Ps4 kéziratból is hiányzik Eurialus felfohászkodása Istenhez, miközben a Lucretia ágya végében lévő ládában kucorog. Ez a lacuna egyre világosabban a *Historia* itáliai másolatai,[118] illetve a szövegnek Rómában megjelent kiadásai felé mutat.

Ecce venit dies meus. ***[δ Nemo me adiuvare potest, nisi tu, Deus meus]***	mss Ma, Ricc, FiC, Bp2, Va, RCo, RCa, CV3, CV4, Tr1, N, P2 [viszszapótolja ezt a részt a másik kéz a margón], Ps2, **Ps4**, Ps7, Ps10, LA. H 225, H 234, H 237, C 64, C65, R 3, R 4, BMC IV. 44, Bázel 1545

A negyedik szöveghely Lucretia eléjulásakor Eurialus panaszos szavait idézi, aki a ms Ps4 és más szövegtanúk szerint azt kérdezi az asszonytól, miért nem meri kinyitni a szemét. Az itáliai szövegtanúk dominanciája itt is egyértelmű, miközben a ma Münchenben őrzött ms Mh is újra feltűnik a listán, amely már fentebb a consultatio olvasat kapcsán is előkerült.

Cur non ***audes aperire*** oculos?	mss Ma, Ricc, FiC, Mh, RCo, RCa, CV4, Tr1, N, P2 [audis-ra javítva], **Ps4** [aperiri]. H 225, H 234, H 237, R 3, R 4, C 64, C 65, BMC IV 44, Bázel 1545

118 A ms Ma kódex ugyan ma Madridban van, de Ines Ravasini kutatásai szerint egyértelműen a korai római *Historia*-kiadásokkal rokon szövegtanú.

Az ötödik szöveghely Eurialus és Pandalus beszélgetéséből való, amikor a frank lovag szinte könyörög a sienai férfi segítségéért. A ms Ps4 kódexben olvasható megoldás nagyon kevés szövegtanúban jelenik meg, közülük az egyik a ma Egerben őrzött ms R, vagyis a csonka *Historia*-szöveget őrző Béldi-kódex, három müncheni kézirat, és egy római nyomtatvány.

nec remedium ***pro te laude*** vite nostre videmus nisi tu sis adiumento	mss R, Mk, Mü, Ms, **Ps4** [nostre vite]. BMC IV 44

A hatodik olvasatról fentebb már bőven volt szó: a Britones Dacosque szókapcsolatból a laicanos-laitanos és hasonló olvasatok kialakulása logikusan magyarázható filológiai érvekkel. A ms Ps4 laitanos alakja és a vele rokonítható többi szövegtanú arra utal, hogy kellett lennie egy laicanos-szerű olvasatot tartalmazó közös ősnek, amelyből ezek szétfejlődtek. Érdekes, hogy az ms Mh kódexben a latīnōs olvasat is ezt igazolja, mint olyan, az *ope ingenii* módszerével elvégzett emendáció, amit egy vélhetőleg értelmetlen forrásszöveg olvasatából maga ms Mh másolója alakíthatott ki. Földrajzi szempontból ezek az olvasatok pregnánsan itáliai csomópontra utalnak.

1. ***laicanos*** dacosque	mss Ma, CV4, P2 [britones-re javítva], Ps2. C 64, C 65, R 3, R 4, BMC IV 44, C 65
2. Laicanos ***diachos***que	ms Ricc
3. ***laitanos*** dacosque	ms CV3, **Ps4,** Ps10
4. ***lactanos Dacios***que	ms N. H 225
5. ***lattanos*** dacosque	mss FiC, RCo, RCa, Tr1
6. ***liatanos*** dacosque	ms Va
7. ***latinos*** dacosque	ms Mh

A ms Ps4 kéziratnak van legalább két olyan, nagyon különös saját hibája, amelyek arra mutatnak, hogy a fent említett laicanos-szerű olvasatokat tartalmazó szövegtanúk egyike sem közvetlen leszármazottja ms Ps4-nek. Az egyik ilyen hiba egy több mondatra kiterjedő *lacuna*, amely Lucretia önmagát győzködő monológjában figyelhető meg. A hiányzó mondatokat a szokásos *deleatur* jelentésű δ betűvel jelölöm.

ms Ps4, 141r Quod mihi rumores quod ipsa non audiam. [δ Nihil audet, qui fame nimis studet. Multe hoc fecerunt alie. Rapi Helena voluit, non invitam asportavit Paris. Quid Ariadnem referam vel Medeam.] Nemo errantem arguit qui cum multis errat.[119]

A másik sajátos hiba a férjét egy gladiátorért elhagyó római matróna, Hippia névalakja, amely két helyen is előfordul a történetben. A nő neve először Eurialus és Pandalus beszélgetésében merül fel az előbbi ajkán. A *Historia* szöveghagyományában a matrónával kapcsolatos utalás az egyik legtöbb romlott variánst mutató hely, ami arra utal, hogy a hátterében álló juvenalisi sorokat kevés másoló tudta azonosítani. A ms Ps4 kódexben az utalás elég ép, csak éppen az asszony neve alakul – valamilyen számomra rejtélyes okból[120] – Appia alakra. A másik helyen, amikor ismét Eurialus említi a római asszonyt Lucretiának írott utolsó levelében, a név megint következetesen és világosan Appia:

ms Ps4, 162v quam si sciente populo illam perdiderit me sequentem. Nupta senatori romano secuta est Appia ad pharon et nilum formosa que moenia lagi.[121]

ms Ps4, 168r non lucretia sed appia est vel Jasonem secuta medea[122]

A ma Párizsban őrzött ms Ps4 kézirat tehát az Y-ágba tartozik, olyan szövegtanúkkal áll szorosabb rokonságban, amelyek döntően Itáliában (és gyakran Rómában) keletkezhettek, de földrajzi tekintetben mára szétszóródtak különböző gyűjteményekbe. Párizs és Róma mellett Madrid, München, Firenze, Trieszt, de Bécs, Prága és a magyarországi Eger is otthont ad a vele kapcsolatba hozható *Historia*-másolatoknak.

A párizsi nemzeti könyvtárban őrzött NAL 500 jelű kézirat, amely az én listámon a ms Ps9 elnevezést kapta, a *Historia de duobus amantibus* szöveghagyományán belül az Y-ág tagja. Az általa hordozott hibák a szöveghagyomány ún. *Baccarus*-csoportjához közelítik, de ezeknél jobb állapotú szöveget hordoz. A legközelebbi rokona egy másik párizsi kézirat, ms Ps3 (BNF, Latin 8757). Az alábbiakban összesen tizenhárom speciális olvasatot fogok bemutatni, amelyek közül az első hat ms Ps9 kéziratnak a *Baccarus*-csoporttal való egyezéseit tükrözik. A következő két olvasat tekintetében a Ps9 jobb, mint az a csoport. Azután további két olvasat segítségével próbálom jobban behatárolni a ms Ps9 rokon kéziratainak a körét, végül bemutatok két szöveghelyet és egy lacunát, amelyben ms Ps9 a párizsi ms Ps3 kódexszel osztozik.

119 Vö. Máté 2018a, 248. „Mit számítanak nekem a pletykák, amelyeket magam nem hallok. [δ Semmit nem mer megtenni az, aki túl sokat gondol a jó hírére. Sokan mások is megtették ezt. Heléna akarta, hogy elrabolják, nem kéretlent vitt magával Paris. Mit mondjak Ariadnéról vagy Medeáról?] Senki nem mondja hibásnak azt, aki sokakkal együtt hibázik."

120 Talán a via Appia mint asszociációs alap miatt alakult ki ez a *lectio facilior*nak tekinthető olvasat.

121 Vö. Máté 2018a, 289.

122 Vö. Máté 2018a, 299.

A ms Ps9 szövegtanút elsődleges besorolása az offendat – dimisit igepár (ms Ps9 40r, illetve 42r oldalain) alapján az Y-ág tagjai közé helyezi a sztemmán. A férjét hátrahagyó római matróna, Hippia nevét felidéző mondat alapján[123] a kézirat a *Baccarus*-csoport tagjaira jellemző olvasatokkal rokon:
ms Ps9 56v–57r Nupta senatori romani[!] secuta est Ippia liddum ad faron et nilum famosaque menia lagi.
Ps3 126v Nupta senatori romano secuta est ippia lidum ad faron et nilum famosaque menia lagi

1. Nupta Senatori Romano secuta est ***Ippia*** ludum ad Pharon et nilum famosaque menia lagi.	mss Bp1, Ml, Mj [Yppia], Mg, CV4, RCa, Tr2, P2, Ps3. C 64, C 65, BMC IV 44
2. Nupta senatori romano secuta est ***ippia liddum*** **at** pharon et nilum famosaque menia lagi	H 151, H 154, H 156 [libdum], H 157, H 239 [Ippia]
3. Nupta senatori romano secuta est Ippia ***liddum ut*** pharon et nilum famosaque menia lagi	H 158, Lyon 1505, Lyon 1518
4. Nupta senatori Romano secuta est ***Hippia Lyddum*** ad Pharon et Nilum famosaque ***moenia*** Lagi	Bázel 1551, Bázel 1571

Szintén ugyanannak a csoportnak a jellemző olvasatán osztozik a ms Ps9 Eurialus Pandalusnak mondott szavai alapján, amikor arról panaszkodik, hogy lassan őt és Lucretiát is elveszejti a szerelem:[124] ms Ps9 56r ambo perimus nec remedium protelande vite nostre videmus nisi tu sis adiumento.

1. Ambo perimus nec remedium protelande vite nostre videmus nisi tu sis ***adiumento***	mss Bp1, Bp2, Mg, Mj, Mm, Ml, RCa [adiuvarere?] CV3, Tr3, P1, P2, Lp, Ps9. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 239, Bázel 1551, Bázel 1554, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651

123 Vö. Máté 2018a, 289.
124 Vö. Máté 2018a, 287.

2. ambo perimus. nec remedium protelande vite nostre videmus nisi tu sis ***adiumento***.	ms Ps3

Az agrigentumi zsarnok lovát említő idézetben[125] a ms Ps9 clusi írásmódja a nagyobb csoporton belül csupán másik két kézirattal (mss Mg és Ps3) hozza kapcsolatba: ms Ps9 52v in equo phalaris clusi.

in ***equo Phalaris*** clausi	mss Va, R, Ricc, Bp1, Bp2, Q, Vc, Mg [clusi], CV1, CV3, Tr2, Ps1, Ps3 [clusi], Ps5, Ps6 [nincs clausi], Pi, Ps9 [clusi]. H 151, H 213, H 214, H 215, H 216, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 226, H 230, H 231, H 323, H 233, H 235, H 236, H 240, P 157, RSuppl1, C 59, H 223=C 62, C 70, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515, Bázel 1551, Bázel 1571, Frankfurt 1597 [inclusi], Frankfurt 1600 [inclusi], Amszterdam 1651 [inclusi]

A szerelmesek utolsó éjszakáján Eurialus lelkesült szavakkal dicséri az asszony testét, különösen kebleit.[126] A *Baccarus*-csoporthoz tartozó szövegtanúkban a keblek jelzője rendszerint premende: ms Ps9 61r papille premende.

papille ***premende***	mss Ma, Q, Ricc, FiC, Bp1, Bp2, Va, Vc, Me, Mg, M, Mk, Mj, Mü, Ml, RCo, RCa, CV3, CV4, Tr1, Tr3, Pz, WOs, N, P1, P2 [javítva prenitidere], Ps2, WUn2, Ps3, Ps4, Ps7, Gi, Gs, Ps10, Ps9. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 225, H 239, C 64, C65, R 3, R 4, BMC IV 44, Lyon 1505, Bázel 1551, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651

125 Vö. Máté 2018a, 282.
126 Vö. Máté 2018a, 296.

Szintén a Baccarus-csoportban jellemző, hogy a lűd király neve a minuscula c-t változás miatt Tandali alakot vesz fel. A kéziratok közül a ms Ps9 kódexen kívül ez csak a giesseni ms Gi és a párizsi ms Ps3 olvasatára igaz: ms Ps9 51v non tam tandali regis libie uxor formosa fuit quam ista est. A nyomtatványok között szabályosan a Niklas von Wyle szerkesztői tevékenységével fémjelzett kiadáscsoportban jelenik meg az olvasat.

1. ***tandali*** regis ***libie*** uxor formosa fuit	mss Ps3, Gi [formosa uxor], Ps9.
2. ***Tandali*** regis Lidie formosa uxor fuit	H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 239, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1551, Bázel 1571

A fenti hat fontos olvasat tehát az, amelyekben a ms Ps9 és a *Baccarus*-csoport tagjai megegyeznek. Az egyezések azonban nem terjednek ki magára a magyar lovag névváltozatára, hiszen az szabályosan Pacorus a ms Ps9-ben, valamint Eurialusnak arra, a *Baccarus*-csoportban *feltételezésként* megfogalmazott mondatára, hogy Lucretia olvasta Ovidius műveit.[127]

ms Ps9 51v ***Pacorus*** interea pannonius eques ↔ ***Baccarus***

ms Ps9 43v ***Sed*** tu ovidium legisti ↔ ***S***i tu Ovidium legisti

E két szöveghely tekintetében tehát ms Ps9 kézirat jobb minőségű, mint a *Baccarus*-csoport egésze.

A következő két szöveghely újabb iránymutatást ad ms Ps9 elhelyezéséhez a szöveghagyományban, jóllehet a felvetődő szövegtanúk túlnyomórészt kéziratok. Abban a jelenetben, amikor Sosias elhatározza, hogy segítséget nyújt Lucretiának a nagyobb baj elkerülése érdekében, a ms Ps9-ben és rokonaiban a szolga puritánul fogalmaz más variánsokhoz képest: ms Ps9 46v meum est curare ut quod agitur occultum sit.

meum est curare, ***ut*** quod agitur	mss Bp1, Vc, Mk, Mr, Mü, Ms, Ml, CV2, Tr3, P1, Ps1, Ps3, Gi, Lp, Ps9. C 72

Szintén szűkíti a lehetséges rokon szövegtanúk körét Eurialus három barátjának névalakja, amely a ms Ps9-ben tökéletesen tükrözi az eredeti vergiliusi motivációt: ms Ps9 50v nisum achatem palinurumque cernit. A *Baccarus*-csoport tagjaiban olvashatókhoz képest különösen fontos, hogy itt (még) nem következik be az n-u-v változás Nisus nevében, és Palinurus neve is hibátlanul szerepel. Felhívnám rá a figyelmet, hogy mss Mr, Ml, Tr3, P1 és Ps3 itt is felbukkannak, akárcsak az előző szűkebb csoportban.

127 Erről részletesen MÁTÉ 2018a, 64.

Nisum, Achatem Palinurumque	mss Mr, Ml, Tr3, P1, Ps3, Ps4, Ps7 [palinorumque], Ps9. Bázel 1554

Az alább bemutatandó utolsó három szöveghely mindegyike olyan, amelyekben a ms Ps9 csak a ms Ps3-mal osztozik az ismert *Historia*-szövegtanúk közül. Ezek egyike a szerelmesek által legyőzendő akadályok jelzőhármasa a narrátor elmélkedéséből: „O insensatum pectus amantis. O mentem caecam. O animum audacem corque intrepidum. Quid est tam ***nimium***, quod tibi non ***parvum*** videatur? Quid tam ***arduum***, quod planum non aestimes? Quid tam clausum, quod tibi non sit apertum?"[128] Korábban, a pienzai kéziratról szóló alfejezetben hosszan elemeztem, hogy hogyan fejlődhettek át egyik variánsból a másikba ezeknek a jelzőknek a változatai. A ms Ps9 olyan kombinációban tartalmazza a jelzőket, amelyeket etimológiai alapon nem (invium – pervium) lehet magyarázni, hátterében inkább a betűlábak számának problémája vagy az *ope ingenii* módszere feltételezhető: ms Ps9 47r, ms Ps3 118r quid est tam ***invium – parvum – arduum***. S mint említettem, ez a hármas jelzőkombináció csak két párizsi kéziratban van meg.

Szintén csak mss Ps9 és Ps3 osztozik egy sajátos megoldáson, amely Eurialus és Pandalus beszélgetésében olvasható. A sztenderdnek tekinthető variánsban Pandalus a következőképpen „tiltakozik" a kerítésért rá váró jutalom ellen: „Ego ut vitem infamiam nostre imminentem familie ***hoc ago, quod si tibi conducit***, non propterea sum premiandus."[129] A két párizsi kéziratban azonban a mondat középső része teljesen eltérő, másolási malőrökkel nem magyarázható különbségeket tartalmaz: ms Ps9 57v, ms Ps3 127v ego ut vitem infamiam ***[δ nostre imminentem]*** familie hoc ***facio*** quod si tibi ***succedat*** non propterea sum premiandus.

Végezetül a két párizsi kézirat közös jellemzője egy *lacuna*, amely az Eurialus gazdagságát és kíséretét leíró részben tűnik fel a történet elején. A teljes szövegváltozatban a narrátor e gazdagság ecsetelésére többek között selyemkelméket és olyan lovakat említ, amelyekhez hasonlókkal Memnon érkezhetettt Trója falai alá. Memnon azoban mindkét kéziratból hiányzik, és mindkettőnek vannak további saját másolási hibái is, ami arra utal, hogy ebben a szövegrészben számos ritka szóval találták szembe magukat a másolók, mint például a muricis vagy a Seres kifejezések. A ms Ps3 kéziratban kétszer szerepel a vestibus szó, míg a ms Ps9-ben az ultimi helyett vultum olvasható, és mindkettőben megtalálható a ceres szó is Seres helyett. Ez utóbbi talán egy valamikori hallás utáni lejegyzésből származó hiba lehetett.

128 Vö. Máté 2018a, 271. Ó, a szerelmes meggondolatlan keble! Ó, a vak elméje! Ó, a bátor lelke és rettenthetelen szíve! Mi lehet olyan hatalmas, ami neked kicsinek ne tűnne? Mi lehet oly szűk, amit szélesnek nem ítélsz?"

129 Vö. Máté 2018a, 290.

Nunc auro illitis, nunc muricis Tyrii sanguine tinctis, nunc filis, quae ultimi legunt Seres, textis vestibus utebatur. Tum equi tales illi erant, quales in fabulis est ad Troiam venisse Memnonis. Nihil huic ad excitandum illum blandum animi calorem, magnamque mentis vim, quam vocant amorem, praeter otium deerat.[130]

ms Ps9 34r

Nunc auro illitis nunc ***miricis*** tirii sanguine tinctis nunc filis ***quem uultum*** legunt ***ceres*** textibus ***induebatur.*** Tum equi tales ***[δ illi erant quales in fabulis est ad Troiam venisse Memnonis. Nihil huic]*** ad excitandum illum blandum…

ms Ps3 107r

Nunc auro illitis nunc ***miricis*** tiry sanguine tinctis ***vestibus*** nunc filis ***quem*** ultimi legunt ***ceres*** textis vestibus ***induebatur***. Tum equi tales ***[δ illi erant quales in fabulis est ad Troiam venisse Memnonis. Nihil huic]*** ad excitandum illum blandum…

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a Ps9 kézirat legközelebbi rokona a párizsi ms Ps3, és több helyen kapcsolódik két müncheni (mss Mr és Ml) és egy trieszti kézirattal (ms Tr3), sőt, néhány, a szöveghagyományban csak nagyon korlátozottan meglévő olvasata rokonságba hozza a legrégibbnek tartott, első prágai kézirattal (ms P1) is.[131] Mindez azt jelenti, hogy a ms Ps9 a szöveghagyomány Y-ágán igen magasan áll a sztemmán, de teljesen más kötődési pontjai vannak, mint az alfejezet elején tárgyalt ms Ps4 és Ps7 kéziratoknak, amelyek sokkal inkább az itáliai-római hagyományhoz köthetők.

Az Y-ág további két tagja: a párizsi ms Ps10 és a Los Angeles-i kézirat (J. Paul Getty Museum, ms 68)

A Párizsban őrzött ms Ps10 (BNF, ms Latin 6716) és a Los Angeles-i J. Paul Getty Museum gyűjteményében őrzött ms 68 jelű (ms LA) kódexek kapcsolatáról röviden írt Robert Schindler művészettörténész az egykor Charles de France, Normandia hercege gyűjteményébe tartozó, miniált kódexekről szóló monográfiájában.[132] Schindler

130 Vö. Máté 2018a, 245–246. „Egyszer arannyal átszőtt, máskor a bíborcsiga vérével festett, megint máskor a kínaiaktól szőtt kelmékből készült ruhákat hordott. Lovai olyanok voltak, mint amilyenekkel a mesék szerint Trója falaihoz érkezett Memnon. Semmi nem hiányzott neki a léleknek ahhoz a nagy hevességéhez, s az elmének ama nagy erejéhez, amit szerelemnek hívnak, csupán a ráérő idő."

131 Vö. Máté 2018a, 41, valamint elemzése a francia Saint-Gelais fordításának lehetséges forrásával szembeállítva: uo., 180–182.

132 Schindler 2016, 24–26.

megállapította, hogy a ms Ps10 és ms LA szoros kapcsolatban állnak, és az Amerikai Egyesült Államokba került kódex szövege valamivel rosszabb a ma Párizsban lévő kéziraténál. Schindler megállapítása helytálló. Véleményem szerint erős érvek szólnak a mellett, hogy a két kódexet ugyanarról az ősről másolták, és a ms Ps10 másolója jobb latintudás és mélyebb klasszikus műveltség birtokában könnyebben küzdött meg a forrásukban lévő nehezebb kifejezésekkel, elsősorban tulajdonnevekkel. Az alábbiakban hozni fogok néhány tanulságos másolási hibát, amelyek rámutatnak, milyen nehéz dolga lehetett a *scribák*nak, akik számukra talán teljesen ismeretlen latin szöveget próbáltak meg (például) nem megfelelő fényviszonyok, és a ma rendelkezésünkre álló digitális nagyítás lehetősége nélkül reprodukálni.

A ms Ps10 kézirat teljes egészében tartalmazza a *Historia de duobus amantibus* szövegét, míg a ms LA kódexben a történetnek számos része kimarad, és a vége is csonka. A ms LA 45v oldalán a szerelmesek harmadik éjszakájának jelenetéből Lucretiának ezzel a mondatával ér véget a szöveg: ms LA 45v Utinam sic excederem antequam tu hac urbe decederes.[133] Ez után a mondat után nincsen kitöltve a lapon még rendelkezésre álló 6 vonalazott sor, a történetből pedig hiányzik az éjszaka eseményeinek, a római császári koronázásnak, Eurialus betegségének és Itáliából való végleges távozásának az elbeszélése. Ehhez képest a ms Ps10-ben Lucretia fent idézett modata a 77v oldal tetején olvasható, és a történet a 82v oldalon zárul. A ms LA szövegében található hiányokhoz az is hozzájárulhatott, hogy a kódexbe további miniatúrákat szántak, és a másolás és a kifestés egymás után zajlott, de valamikor mindkettő félbemaradt. Világosan látszik például a ms LA 39v oldal alján, hogy ott egy miniatúrának kellett volna helyet kapnia, mert a Pacorus-epizód első három mondatát úgy írták be,[134] hogy soronként kb. 12 írásjel férjen ki a jobb margóhoz igazítva, aminek következtében a két mondat tizenhét sorba fér ki.

Az alábbi elemzés során először azt a hét szöveghelyet sorolom fel, amelyek a két kéziratnak a *Historia* szöveghagyományában való elhelyezése szempontjából fontosak, és amelyekben nem játszanak szerepet a két kézirat ortográfiája közötti különbségek. Ezután következik további három olvasat, amelyeken csak egy-egy másik kódexszel osztozik a két vizsgált szövegtanú. Majd sor kerül arra a hat olvasatra, amelyek esetében a két kézirat közötti eltérések főként ortográfiaiak, és ugyanazon közős ős eltérő kiolvasásából eredhetnek. Ezek között helyet kapnak olyan névvariánsok is, amelyek egymás mellé téve arra engednek következtetni, hogy a ms Ps10 másolója mind nyelvi, mind kulturális szempontból könnyebben vette a forrása által támasztott akadályokat.

133 Vö. Máté 2018a, 295.

134 Pacorus interea, pannonius eques, domo nobilis, qui cesarem sequebatur, ardere Lucreciam cepit. et quia formosus erat, redamari putabat, solamque femine pudiciciam obstare sibi rebatur. Illa sicut mos est nostris dominabus, omnes vultu blando intuebatur. Vö. Máté 2018a, 280. „Pacorus, a magyar lovag, nemes ház szülötte a Császár kíséretéből beleszeretett Lucretiába. S mivel jóképű volt, azt hitte, hogy viszontszeretik, s csak az asszonyi szemérem tartja vissza céljától. Lucretia, hazánk asszonyainak szokása szerint, mindenkire kedvesen nézett."

A vizsgált két kéziratot E. J. Morrall követelményei szerint az Y-ágba sorolja az offendat – dimisit igepár.

ne te vir ***offendat*** meus	mss Vb, Q, Ricc, FiC, Bp2, R, Va [citius], Mf [pocius], Mg, Mh, M, Mk, Mj, Mr, Mü, Mm, RCo, RCa, CV2, CV3, CV4, Tr1, WOs, N, P2, Ps2, WUn1, WUn2, Ps3, Ps4, Ps7, Gs, LA, Ps10, Ps9. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 225, H 239, C 64, C 65, R 3, R 4, BMC IV. 44, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1551, Bázel 1554, Bázel 1554, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
illam tamen desertam apud insulam ***dimisit***	mss Ricc, Bp2, R, Q, Va, Vb, Mf, Me, M, Mm, RCo, RCa, CV2, CV3, CV4, WOs, N, P2, Ps2, WUn1, WUn2, Ps3, Ps4, Ps7, Gs, LA, Ps10, Ps9. H 151, H 154, H 157, H 156, H 158, H 160, H 225, H 234, H 237, H 239, BMC IV. 44, C 65, C 64, R 3, R 4, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1545, Bázel 1551, Bázel 1554, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651

A második fontos pontot Eurialus lopott pillantásának prima consultatio-ként való leírása adja, amikor a férfi kéthavi távollét után visszatér Rómából Sienába.[135]

[135] Vö. Máté 2018a, 269.

eaque post reditum prima ***consultatio*** fuit	mss R, Q, Ricc, FiC, Bp2, Mh, RCo, CV4, Tr1, WOs, WUn2, Ps4, Ps6, Ps7, LA, Ps10. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 239, R 3, R 4, C 64, C 65, BMC IV 44, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1551 [a margón *alia jel alatt consolatio is], Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651

A harmadik kiemelendő kritérium a kéziratok besorolásához az a tény, hogy amikor Eurialus az első randevú során Lucretia szobájában rejtőzködik a férj elől,[136] a mss Ps10 és LA tanúsága szerint nem fohászkodik Istenhez segítségért, csupán az asszonyok csalárdságát átkozza magában.

Ecce venit dies meus. ***[δ Nemo me adiuvare potest, nisi tu, Deus meus]***	mss Ma, Ricc, FiC, Bp2, Va, RCo, RCa, CV3, CV4, Tr1, N, P2 [viszszapótolja ezt a részt a másik kéz a margón], Ps2, Ps4, Ps7, LA, Ps10. H 225, H 234, H 237, C 64, C65, R 3, R 4, BMC IV. 44, Bázel 1545

A negyedik fontos szöveghely Sosiashoz kapcsolódik, aki ezekben a szövegtanúkban is a metaforikusan értett nemzetség, ház (domus) jó híréért aggódik,[137] ha kitudódna Lucretia viszonya a frank lovaggal.

et ***domus*** infamiam subibit	mss Ma, FiC, R, Mf, Me, Mh, M, Mk, RCo, RCa, CV2 [domum], CV4, Tr1, Tr3, N, Gi, Gs, Ps2, Ps8, LA, Ps10. H 225, H 228, H 234, H 237, C 64, C 65, C 69, R 3, R 4, BMC IV. 44, Bázel 1545, Bázel 1554

Mint a fentiekben a mss Ps4 és Ps7 kódexek elemzése során volt róla szó, a *domus*-csoport tagjai egy szöveghely érdekes torzulásai révén további kisebb alcsoportokra oszlanak a britanos dacosque szintagma változatai szerint. Az utolsó szerelmes éjszaka során Eurialus idézi fel az északi országokban jellemző rövid éjszakákat.[138] A

136 Vö. Máté 2018a, 275.
137 Vö. Máté 2018a, 270.
138 Vö. Máté 2018a, 297.

történetnek ez a része már csak a párizsi kéziratban van benne, mert a Los Angeles-i szövegtanú ennek a jelenetnek az elején szakad meg: ms Ps10 78r laitanos dacosque fuerim. A korábbiakban részletesen bemutatott torzulási folyamatnak itt azon állomásai a fontosak, amelyek a laic- és lact- kezdetű variánsokat létrehozták. A párizsi kéziratban olvasható variáns is megtalálható két korábban már feltárt kéziratban (mss CV3 és Ps4).

laicanos dacosque	mss Ma, CV4, P2 [britones-re javítva], Ps2. C 64, C 65, R 3, R 4, BMC IV 44, C 65
Laicanos ***diachos***que	ms Ricc
laitanos dacosque	ms CV3, Ps4, Ps10
lactanos Daciosque	ms N. H 225
lattanos dacosque	mss FiC, RCo, RCa, Tr1

Ez az olvasat a ms Ps10 és feltételezhetően a ms LA kéziratot is elsősorban itáliai másolási helyű vagy azokkal rokon (ms Ma) kéziratokkal és római nyomtatványokkal hozza összefüggésbe. Érdekes ugyanakkor, hogy a prágai második kézirat, ms P2 is előkerül.[139]

A következő szöveghely feltűnése földrajzilag szélesebb körre jellemző, de nagyon kisszámú szövegtanút jelez. A kérdéses hely ismét Sosias szavait idézi, amikor a szolga eldönti, hogy segítséget nyújt Lucretiának a lovagjával való kapcsolattartásban: „meum est curare ut quod peius agitur, occultum sit."[140] Ebben a sajátos változatban a bajt, vészt jelentő peius helyett prius szerepel:

meum est curare, ut quod ***prius*** agitur	mss Ricc, FiC, Q, Me, Mg, Mm, Tr1, WOs, P2 [prius kihúzva], Ps2, WUn2, Ps7, LA, Ps10. H 160

Ebben a szűk csoportban ismét feltűnnek a ma Firenzében őrzött mss Ricc és FiC kéziratok, az egyik trieszti kézirat (ms Tr1), de a párizsi ms Ps2 és ismét a prágai második kézirat, ms P2 is. Ez talán azt jelenti, hogy néhány sajátos olvasat Rómából vagy Itáliából kiindulva jutott francia földre, tehát nem a német dominanciájú, az 1450-es évek végétől Niklas von Wyle szerkesztői tevékenységével fémjelzett szövegtradíció határozta meg őket.

139 Erről a kéziratról: Máté 2018a, 42.
140 Vö. Máté 2018a, 270. „az én gondom, hogy titokban maradjon a vétek."

Van még egy olyan olvasat a két kódexben, amely a prágai második kézirattal való rokonságukat erősíti. A kérdéses hely Eurialus és Pandalus beszélgetésében az a mondat, amikor Pandalus tettetve hárítja el magától a jutalmat, amelyet Eurialus neki az asszonykerítésért cserébe ígér.[141] Ezek a mondatok a párizsi és a Los Angeles-i kéziratban teljesen lerövidülnek, és ellentétes értelművé válnak az elvárt jutalom tekintetében:[142]

ms Ps10 73v Ego ut *vitam[!]* infamiam nostre imminentem familie hoc ago ***sum premiandus.***

ms LA 43v Ego ut vitem infamiam nostre imminentem familie hoc ago ***sum premiandus.***

A prágai ms P2 olvasata teljesen megegyezik a ms LA kódex olvasatával. Ez az azonosság azonban valószínűleg csak a három kézirat közös ősére utal.

Szintén felfedezhető a két kéziratban egy olyan szöveghely, amelyben csak egyetlen másik párizsi kézirattal osztoznak. A ms Ps4-ben található meg rajtuk kívül egy -ta szótag kiesése abban a szintagmában, amely a rózsavízzel élesztgetett Lucretiáról szól: „quibus tamquam rosarum aquis ***excitata*** mulier quasi de gravi somno surrexit."[143] A mss Ps10 és LA azonban az alábbit tartalmazza:

ms Ps10 77r rosarum aquis ***excita***

ms LA 45v rosarum aquis ***excita***

Megemlítem továbbá, hogy van egy olyan félmondatos megoldása is a párizsi és a Los Angeles-i kéziratnak, amely az eddig ismert szövegtanúk közül csak rájuk jellemző. Eurialus és Pandalus beszélgetésében a frank lovag dicséri a Camilli családot, amelybe Lucretia beházasodott, és amelynek valamilyen módon Pandalus is a tagja, lévén Menelaus sógora. A szerzői szándék szerint a hízelgő szavakat Eurialus állításként fogalmazza meg: „Novi ego familiam vestram, scio quia nobiles estis, inter primores urbis, amati."[144] Az általam vizsgált két kéziratban ez az állítás tagadásba fordul:

ms Ps10 71r ***Non*** ego familiam vestram scio quia nobiles estis inter primores urbi divites potentes amati.

ms LA 42v ***Non*** ego familiam vestram scio quia nobiles estis…

A Noui-Non változás valószínűleg annak tudható be, hogy minuscula betűkkel ékezet nélkül írva puszta betűlábak soraként a noui könnyen értelmezhető non alaknak.

A párizsi és a Los Angeles-i kódexek tehát a *Historia* szöveghagyományának Y-ágához tartoznak, és a sztemmán a *domus*-csoportig, illetve az azon belül kialakult britones-laicanos variánsok szerinti alcsoportokba lehet besorolni. Világosan kivehető a mss Ricc, FiC, P2 és Ps2 kéziratokkal való rokonságuk is.

141 Vö. Máté 2018a, 290.
142 A ms Ps7 kézirat kapcsán fentebb már volt ennek az olvasatnak a lehetséges továbbfejlődéséről más kéziratokban.
143 Vö. Máté 2018a, 295.
144 Vö. Máté 2018a, 288.

Az alábbiakban következnek azok a szöveghelyek, amelyek szerintem bizonyítják, hogy a két kódex közös ősre megy vissza, és a párizsi kézirat másolója sikeresebben oldotta meg a feladatát, talán jobban értette mind a latin szöveget, mind a szöveg által előhívott kulturális kontextusokat. Ezek olyan esetek, amelyekben a ms Ps10 jól olvasható alakokat tartalmaz (bár kétségtelen, hogy a digitális nagyítás olyan előnyökhöz juttatja a modern kutatót, amilyenekről a 15. századi Franciaországban még nem is álmodhattak a másolók), ezért szerintem a ms LA téves olvasatai semmiképpen nem azokon alapulnak.

Az első érv a narrátor csodálkozó szavait idézi, melyek szerint a szerelmes ember számára nincs akadály, sem szabály: „O insensatum pectus amantis. O mentem caecam. O animum audacem corque intrepidum. Quid est tam ***nimium***, quod tibi non ***parvum*** videatur? Quid tam ***arduum***, quod planum non aestimes? Quid tam clausum, quod tibi non sit apertum?”[145] A számunkra érdekes rész az akadályok jelzőivel kapcsolatos. A két kódex ortográfiájának tükröztetésével a kiemelt jelzők a következők:

ms Ps10 58v nimium – ***paruium*** – arduum, quod planum estimes.

ms LA 36r nimium – ***paruum*** – arduum, quod planum non estimas.

A nimium szó esetében egyik másoló kéz sem alkalmaz ékezetes i betűt. A ms Ps10 paruium szavában azonban egyértelműen ékezett az i, tehát a szót parvium alakban kell kiolvasni. Az is fontos különbség, hogy a ms Ps10-ben a kötőmódú estimes alakja áll szemben a ms LA kijelentő módú estimas alakjával. Ez szerintem gyengíti azt az állítást, hogy ms LA kéziratot ms Ps10-ből közvetlenül másolták volna.

A második érv Candaules lűd királynak a két kódexben olvasható névalakja.[146] A közös forrás itt is világos, mert az országnév megegyezik a két másolatban, de az uralkodó neve jól kivehetően különbözik.

ms Ps10 64v Non tam ***Candale*** regis lidie formosa uxor fuit quam ista est.

ms LA 39v Non tam ***candille*** regis lidie formosa uxor fuit quam ista fuit est[!].

Ebben az esetben a ms LA másolója mintha egy *saut du même au même* hibával megismételné a fuit igalakot, majd felismerve tévedését, a második fuit kihúzása nélkül beírja az odaillő est igealakot is. A candille névalakot talán úgy találta ki ez a másoló, hogy egy nem kellőképpen bezárt a vagy u szárát l-nek értelmezte, a maradék szárat pedig ékezetlen i betűnek vette. Rátekintve a kötet mellékletében található *Variánslistá*ra, láthatjuk, hogy a Candule (mss Va, Vb, Mr, P2), Candale (ms Ricc) és Candole (ms WUn2) névalakokra is van példa a szöveghagyományban, s ezeken túl is számos variánsa alakult ki a lűd király nevének, ami azt mutatja, hogy ez a történeti utalás a nehezen felismerhetők közé tartozott a *Historia* szövegében.

A harmadik érv szintén az egykori forrás kézírásának nehézkes olvasásával kapcsolatos. A szöveghagyományban nagy szerepe van annak a helynek, amely Agrigentum

[145] Vö. Máté 2018a, 271.
[146] Vö. Máté 2018a, 279.

zsarnokának, Phalarisnak a réz bikájáról vagy lováról szól.[147] A két vizsgált kódex lovat említ, de a személynév mindkettőben különös alakot ölt. A ms Ps10-ben olvasható faleris magyarázható úgy, hogy valamikor hallás után jegyezték le a Phalaris nevet, és f-fel kezdődő alakban rögzítették. Ezután írásban látva vagy hallás után faleris alakban került újabb lejegyzésre. Phalaris – *falaris – faleris. A ms LA kéziratban látható szóalak azonban, amely saleus vagy saleris formában fejthető meg, még tovább rontotta az olvasatot. Valószínűleg az történt ugyanis, hogy az f betűt tévesen egy hosszú szárú s betűt jelölő ſ jelként értelmezte a másoló. Ha jóindulattal tekintünk a kézírásra, mondhatjuk azt, hogy a sale- szótag után r és ékezet nélküli i olvasandó, tehát a névalak saleris. Figyelmetlen olvasással azonban könnyen saleus alakban örökíthetnénk tovább ezt a nevet.

ms Ps10 66r et in equo ***faleris***

ms LA 40v et in equo ***saleus*** vagy ***saleris***

A negyedik érv a Hajnalistennő férjének, Tithonusnak a neve és annak szövegkörnyezete, amelyet a két kódexben nagyon különböző módon jegyeznek le. Az adott helyen a narrátor a korán kelő Eurialusról beszél, aki alig várja, hogy béreslegénynek öltözve elinduljon Lucretia háza felé. Piccolomini: „Linquens croceum Tithoni Aurora cubile iam diem referebat optatum…”[148]

ms Ps10 59r linquens Croceum Titonis ***aurora*** **.** Cubile iam refferebat optatum …

ms LA 36v linquens croceum . Titonis ***ancora*** **.** Cubile iam referebat optatum …

Mint látható a fenti tükröztető átírásból, a ms LA lejegyzője többször használja a *punctum* jelét, így szétdarabolva az egyébként összetartozó mondatrészeket. Nekem úgy tűnik, hogy a ms Ps10 scribája inkább értette az utalást Aurora nevére, és ezért tudta helyesen lemásolni. A ms LA lejegyzője azonban nem tudta értelmezni a szót kontextusában sem, ezért csak egy értelmes, de a szövegkörnyezetbe nem illő ancora szóalakra futotta tőle. A régi írástudókkal szembeni igazságosság kedvéért hozzá kell tenni azonban, hogy digitális nagyítás és elemző odafigyelés nélkül minuscula betűivel a ms Ps10 aurora alakja is könnyen olvasható tévesen ancora formában.

Az ötödik érvem Schindler véleménye mellett Eurialus három barátja közül a történetben csupán egyszer említett Palinurusnak a neve. A három barát vergiliusi ihletésből kapta a Nisus, Achates és Palinurus elnevezést Piccolomini történetében, ennek a motiváltságnak a felismerése azonban nem volt jellemző a *Historia* másolóira, ahogyan azt a *Variánslistá*ban található névváltozatokból láthatjuk. A mss Ps10 és LA lejegyzői sem követték a vergiliusi névadást, a harmadik barát neve valószínűleg számukra is csak betűlábak szabadon csoportosítható sorát jelentette.

ms Ps10 63r Nisum achatem ***palmurumque*** cernit

ms LA 38v Nisum achatem ***palmirumque*** cernit

[147] Vö. Máté 2018a, 282.
[148] Vö. Máté 2018a, 272.

A ms LA kéziratban még digitálisan felnagyítva is többször meg kell számolni a betűlábakat, hogy biztosak legyünk az átírásban, mivel az i betű nincsen ékezve, és így az m-i-r betűsor összesen öt betűlábként tárul az olvasó szeme elé. Véleményem szerint a ms Ps10 írásképe ebben az esetben sem adott alapot a ms LA-ben olvasható alakra, hanem mindkét olvasat egy közös mintául szolgáló harmadikon alapult.

Végezetül, hatodik érvként szolgál egy névalak, amely mégcsak nem is a *Historia* által mozgatott klasszikus műveltséganyagához tartozik, hanem az 1430-as évekbeli Siena igazgatástörténetéhez. Az elbeszélés szerint a szerelmesek első randevúját a férj, Menelaus, és egy városi tisztviselőtársa, Bertus megjelenése szakítja félbe. Az utóbbi nevét kétszer említi Piccolomini a történetben.[149] Úgy tűnik azonban, hogy sem a Menelaus, sem a Bertus név írásképe nem lehetett következetes már az általam vizsgált két kézirat előképében sem.

ms Ps10 60r Menelaus et una bertus
ms LA 37r menalaus[!] et una ***batus***

ms Ps10 61v Menelaus bertusque una …
ms LA 37v menaleus[!] bertusque una …

Amíg a ms Ps10-ben az ismert görög mitológiai név magánhangzói stimmelnek, addig a ms LA kéziratra még ez sem igaz, hiszen abban menalaus és menaleus olvasatokkal találkozunk. A párizsi kéziratban a Bertus névalak is helyesen szerepel, de az első előfordulásakor a 60r oldalon olyan halvány az e-r betűkapcsolat, hogy az r betű akár egy a betű talpának is értelmezhető lenne. Valószínűleg hasonló értelmezés következményeként került a ms LA 37r oldalára is a furcsa batus alak. A név második előfordulásánál azonban mindkét kódex helyesen, Bertus alakban tartalmazza a nevet. Ez a sienai tulajdonnév tipikusan olyan eleme a *Historia* szövegének, amelyet egy Itáliától távol élő, az olasz nevekben nem jártas személynek nem volt esélye korrigálni, csak a forrásában álló olvasatokra hagyatkozhatott. Ezeknek a Franciaországba adatolható alakváltozatoknak a létezése fontos lesz alább a töredékben fennmaradt, 1515 körülre datált névtelen angol fordításnak az elemzése során is, hiszen azt mutatják meg, hogy ha egy olvasat kulturális referenciáit nem tudják mihez kötni a másolók, akkor annak teljesen szabad interpretációi alakulhatnak ki egy másik nyelvterületen.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a párizsi és a Los Angeles-i kódexek a *Historia* szöveghagyományának Y-ágához tartoznak, és a sztemmán a *domus*-csoportba, illetve az azon belül kialakult britones-laicanos variánsok szerinti alcsoportokba lehet besorolni őket. Világosan kivehető a mss Ricc, FiC, P2 és Ps2 kéziratokkal való rokonságuk is, a közvetlen ősük azonban még nincs azonosítva. Minden valószínűség szerint tehát helyes Robert Schindlernek azon megállapítása,[150] hogy

[149] Vö. Máté 2018a, 274. és 275.
[150] Schindler 2016, 26.

a Charles de France udvarához köthető másolóműhely számára egy itáliai kéziratot kértek kölcsön, és arról készült a Párizsban maradt, illetve a 20. században Los Angelesbe került kódex *Historia*-szövege.

A 2018 óta lefolytatott újabb vizsgálataim során tehát összesen öt olyan új kéziratot sikerült elemeznem, amelyek a szöveghagyomány Y-ágához tartoznak. A mss Ps4 és Ps7 azon belül az itáliai-római hagyományhoz kötődik, és a *domus*-csoporthoz tartozik. A ms Ps10 és ms LA kéziratok az egykor Normandia hercege címet viselő Charles de France gyűjteményéhez köthetők, és legközelebbi rokonaik ma is Itáliában őrzött kéziratok, a *domus*-csoport és az azon belül megtalálható britones-laicanos variánsok szerinti alcsoportokba lehet besorolni őket.

A ms Ps9 pedig inkább a német területeken kialakult *Baccarus*-csoporttal mutat rokonságot, de azoknál magasabban áll a sztemmán.

Francia fordítások: Louvencourt és két kevéssé ismert francia fordítás

Az Eurialus és Lucretia történetét elbeszélő francia fordítások a legnagyobb számú, azonos nemzeti nyelven készült szövegcsoportját alkotják a *Historia* szöveghagyományának. 2018-ban megjelent monográfiámban öt különböző fordító munkáival foglalkoztam, elsősorban lehetséges forrásaikat kutatva. Ugyanabban az évben megjelentettem egy külön tanulmányt az egyik francia fordításban felbukkanó versről, amelyet a fikció szerint a *Historia* magyar szereplője, Pacorus írt, s amelynek közlése tematikusan nem illett bele a monográfia szerkezetébe.[151]

A *Historia de duobus amantibus* szöveghagyományáról írott kötetemben azonban alig egy oldalt tudtam szentelni egy 16. századi francia fordításnak.[152] François Louvencourt *Les Amans de Sienne, oú l'on prouve que les Femmes font mieux l'amour que les Vefves et les Filles,* Paris, Jean Gesselin, 1598 című kiadvány azóta elérhetővé vált a Gallica digitális gyűjteményében.[153] Amint azonban a korábbi szakirodalom is megállapította,[154] Louvencourt olyan mértékben írta át szöveget, hogy latin forrásának alig maradt nyoma benne. Szembetűnő változtatás például, hogy a fordító szinte minden szereplőnek új nevet adott: Lucretia helyett Cylindre a női főhős, a szolga Sosias helyett Heriphile, Eurialus egyetlen néven nevezett barátja nem Nisus, hanem Caristeme. Lucretia férje Menelas, a városi tanácsban vele dolgozó kollégája pedig Bertus helyett a Strophidime névre hallgat. Az egyetlen olyan névváltoztatás

[151] Máté 2018c.
[152] Máté 2018a, 170–171.
[153] https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k3215591/f8.item
[154] Bideaux 1991.

a szövegben, amelynek motiváltságát ki tudom mutatni, az a magyar lovag (Seigneur de Hongrie) átkeresztelése Pacorusról Erostrate-ra. Ahogyan a görög Herostratus, aki az epheszoszi templom lerombolásával akart bevonulni a történelembe, a magyar vitéz Eros-t, azaz a pár szerelmét veszélyeztette azzal, hogy elültette a nő férjében a Lucretia hűtlenségével kapcsolatos gyanút.

A szereplők neveinek megváltoztatása, valamint a címválasztás és a paratextusok is azt a benyomást keltik a Louvencourt szövegét a *Historia* szöveghagyománya felől vizsgáló elemzőben, hogy a francia fordító tudatosan távolította el a szöveget az eredeti szerzőtől, és saját képére akarta formálni azt. A kiadvány elején egy bizonyos „Normand" (normandiai ember) köszönti egy szonettel Louvencourt teljesítményét,[155] majd a fordító előszava következik a közönségéhez „Aux amants de la France", pontosabban a férfi olvasókhoz „Messieurs" megszólítással.[156] Ebben az ajánlás jellegű előszóban Louvencourt kifejezi abbéli reményét, hogy a szerelem világában tett utazásaik során olvasói úgy követik majd e művet, mint a növekvő Holdat, jó szelet kapnak e kötet által, és hajójukat biztos kikötőbe vezérli a mű elolvasása.[157] A mű tehát címe és fordítói előszava szerint bizonyítani kívánja, miért a férjes asszonyok a legjobb szeretők, a sienai szerelmesek története példázattá válik. A szétírt, és a fordító ígérete ellenére folytatást sem kapott mű[158] teljesen eltávolodik Piccolomini stílusától, s a latin novella szerzőjének a nevét sem említi meg Louvencourt saját francia szövegében.

A francia fordító számos változtatása mellett legfeljebb három olyan szöveghelyet tudtam megállapítani, amelyek némi információval szolgálnak a Louvencourt által használt latin forrásról. Az első ilyen hely abban a jelenetben található, amikor Sosias hosszas halasztgatás után felkeresi Eurialust, és elhinti neki, hogy egy helyi hölgy szerelmes belé: 54v „O que vous esté bien aimé, gentil Seigneur! si vouz le scaviez! … Mais il le couppa court, et passant outre ne luy repliqua rien dauantage." Ha mepróbáljuk latinra visszafordítani a francia szövegben állókat, megtartva a mondatok tagolását is, akkor nagyjából ezt kapjuk: „O quam hic dilectus es! Si scires! … Nec illi, quid hoc esset, querenti ultra respondit."[159] A helynek eddig feljegyzett huszonnyolc latin variánsa közül csak azokat lehet kizárni, amelyekben *egyszerre* szerepel a his feminis szintagma *és* hiányzik belőle az ultra kifejezés. Még ezzel a szűkítéssel is tizenhat lehetséges variáns és közel negyven szövegtanú marad:

155 Louvencourt 1598, 1v.
156 Louvencourt 1598, 2r–3v.
157 Louvencourt 1598, 3r–v.
158 Bideaux 1991, 186.
159 „Ó, mennyire kedvelt vagy te itt! Ha tudnád! … De ennél többet még kérdésére sem mondott neki."

1. O quam ***his*** dilectus es ***ait***. ***Si scires***: nec illi quid hoc esset querenti ***ultra*** respondit	ms WOs. H 151
2. O quam *his* dilectus es *ait si scires*: nec illi quid *hoc* esset querenti *ultra* respondit	ms Tr1
3. O quam *his* dilectus es ait *si scires* ne illi quid hoc esset querenti *ultra* respondit	mss Ricc, FiC [nec]
4. O quam *his* dilectus es ait, si scires, nec illi ***quod*** esset querenti *ultra* respondit	ms Ps4
5. O quam ***hic*** dilectus es, ***ait si scires***: nec illi quid hoc esset quaerenti ***ultra*** respondit	mss Bp1, R, Q, Vb, Vc, RCo, P1, Ps2, WUn2. H 154, H 156, Lyon 1505, Lyon 1518 [est], Bázel 1551, Bázel 1571
6. O quam *hic* dilectus es *ait si scire*s nec hoc illi quid esset querenti *ultra* respondit	mss CV2, WUn1
7. O quam *hic* dilectus es ait *si scires*. Nec hoc illi quid esset querenti *ultra* respondit.	ms Mf
8. O quam *hic* dilectus es *ait: si scires*. Nec illi quid hoc esset querenti *ultra* respondit.	ms P2. H 160, Bázel 1554
9. O quam *hic* dilectus es ait *si scires*. Nec illi quid hoc esset querenti *ultra* respondit.	mss Bp2, Mj
10. O quam *hic* dilectus es ait *si scires* Nec illi quid hoc esset querenti *ultra* respondit.	mss Me, Mü, Ml
11. O quam *hic* dilectus es ait *si scires* nec hoc illi quid esset querenti *ultra* respondit	ms M

12. O quam *hic* dilectus es. *Ait si scires*. Nec illi quid hoc esset querenti *ultra* respondit.	ms Mr
13. O quam dilectus *hic* es ait *si scires* Nec illi quid hoc esset querenti *ultra* respondit	ms Mm
14. O quam dilectus ***huic*** es ait *si scires*. Nec illi quid hoc esset querenti *ultra* respondit.	ms Va
15. O quam **[δ]** dilectus es ait *si scires* Nec illi quid hoc esset querenti *ultra* respondit	ms Mg
16. O quam *his* dilectus es **[δ ait]** *si scire*s. Nec illi quid hoc esset querenti *ultra* respondit.	mss Ms, Mh

A második szöveghely a narrátor kommentárjából való, aki az álruhába öltöző Eurialus merészségén csodálkozik, mert a férfi szerelmi indulatában minden akadályt legyőzhetőnek tart. Louvencourt szövegében ez áll: 93v „Qui a-il de si mal-aisé, qui ne te semble facile? de si grand et si important, que tu no estime petit? qui de si reserré, oú tu ne trouve ouverture?" A latin variánsok közül talán azok felelnek meg leginkább ezeknek a soroknak, amelyekben a nimium (si grand), parvum (petit) és arduum (si reserré) jelzők állnak: „O insensatum pectus amantis, o mentem caecam! O animum audacem corque intrepidum! Quid est tam *nimium* quod tibi non *parvum* videatur quid est tam *arduum* quod planum non estimes?"[160] Amennyiben következtetésem helyes, a következő szövegtanúk jöhetnek szóba Louvencourt forrásaként:

nimium **–** parvum – arduum	mss Vb, **Q, FiC, Ricc**, **Bp2**, **Mf**, **Me**, Mg, **M, Mr,** N, **RCo**, RCa, **CV2**, CV3, **Tr1**, **WOs**, **P2**, **Ps2**, **WUn2**, **Ps4,** Ps7, Gi, Gs [margón: invium is]. **H 151**, **H 154, H 156**, H 157, H 158, **H 160**, H 225, H 234, H 237, H 239, C 65, BMC IV 44, **Lyon 1505, Lyon 1518**, Bázel 1545, **Bázel 1551, Bázel 1554**, **Bázel 1571**

[160] Máté 2018a, 271. „Ó, a szerelmes meggondolatlan keble! Ó, a vak elméje! Ó, a bátor lelke és rettenthetelen szíve! Mi lehet olyan hatalmas, ami neked kicsinek ne tűnne? Mi lehet oly szűk, amit szélesnek nem ítélsz?"

Az előző szöveghely kapcsán felmerült szövegtanúk közül ebben a csoportban vastagon szedve emelem ki az átfedőket. A szóba jöhető kéziratok mindegyike a latin hagyomány Y-ágába tartozik, a nyomtatványok pedig azon belül kifejezetten a *Baccarus*-szövegcsoportba is besorolhatók.

A harmadik azonosítható szöveghely Louvencourt fordításában a Pacorus-epizódból való. A magyar lovagot a narrátor azokhoz a nagy kínokat átélő emberekhez hasonlítja, akik az olyan nagy szenvedés közepette is boldognak tartják magukat, mintha Phalarisnak, Agrigentum türannoszának híres kínzóeszközébe, a bronzból készült, felhevített bikába lennének bezárva.

> 122r Ie suis bien d'aduis qu'elle n'ait point de pouvoir sur les sages, comme sont les Philosophes, qui quelques pauvres ou malades qu'ils soient voire mesmes dans le taureau de Phalaris dans le mortier de Nicocreon[161] ou dans le tonneau Cinyque,[162] ont opinion d'estre heureux.[163]

> Piccolomini: Hoc ego his sapientibus concedo, qui sola virtute gaudent. Qui et pauperes et aegroti et in tauro Phalaridis clausi vitam se credunt possidere beatam.[164]

A teljes latin szöveghagyományban nagyon kevés olyan szövegtanú van, amely ezen a helyen bikát tartalmaz, s ezek közül különösen kevés tartozik a *Baccarus*-csoport tagjai közé. A *Baccarus*-csoportban ugyanis ezen a helyen rendszeresen Phalaris lováról (equo) van szó.

1. in ***tauro Phalaris***	**ms Vb**. H 234, H 237 [thauro], C 72
2. in tauro ***Phalaridis***	Bázel 1545, Bázel 1554

Az előző két olvasat alapján felmerült szövegtanúk közül csak egyetlen olyan van, amely ebbe a kategóriába is beleesik: az 1554-ben Bázelben Johannes Oporinus által kiadott levélválogatásban található *Historia*-variáns, amely egyébként a magyar históriás ének, az *Eurialus és Lukrécia* alapjául szolgáló latin szöveg is. Érdekes viszont,

161 A ciprusi Nicocreon Salamis királya egy elszenvedett sértés miatt egy mozsárban zúzatta össze Anaxarchus görög filozófust. A filozófus Nagy Sándor egyik kísérője volt a perzsiai hadjárata során. Diogenes Laertius filozófuséletrajzai IX, 59, és Cicero, *Tusculane Disputationes* II, 22.

162 A cinikus filozófus Diogenes és hordója, akinek a története szintén a Nagy Sándor-mondakörbe tartozik.

163 „Én meg vagyok győződve róla, hogy csak azok az igazán bölcsek, mint amilyenek a filozófusok, akik, habár szegények vagy betegek, de magukat a Phalaris bikájában, a Nicocreon halálában, vagy a Diogenes hordójában is boldognak mondják."

164 Máté 2018a, 281–282. „Én csak azokat tartom bölcseknek, akik egyedül az erénynek örülnek. Akik bár szegények és betegek, és a Phalaris bikájába zárva is boldognak tartják az életüket."

hogy az előbbi szöveghely alapján kiesett ms Vb itt is felmerül mint lehetséges forrás. Vagyis míg a ma Bécsben őrzött ms Vb két olvasatban osztozik Louvencourt fordításával, addig a Bázel 1554 kiadás mind a három olvasatban.

Természetesen nem kizárható ugyanakkor, hogy Louvencourt saját ismeretei alapján javította bikára a forrásában talált (és a *Baccarus*-csoportra jellemző) ló kifejezést. Mivel azonban a fordítása alig hagy lehetőséget, hogy latintudásáról és emendátori képességeiről meggyőződhessünk, ezt a feltételezést nehéz alátámasztani. A mindösszze három kimutatható szöveghely alapján tehát Francois Louvencourt 1598-ban készült francia nyelvű, erőteljesen átdolgozott *Historia*-fordítása egy bázeli kiadványhoz áll legközelebb.

A benne azonosítható latin szöveghelyek ennyire alacsony száma miatt Louvencourt francia szövege Giovanni Paolo Verniglione olasz fordításához hasonlóan az extrém esetek közé tartozik. Ezeknél már csak a szintén francia François Belleforest fordítása-átdolgozása volt szélsőségesebb, hiszen abban egykori – feltételezhetően latin – forrásának egyetlen nyoma sem mutatható ki. A képzeletbeli skála másik végén a magyar históriás ének áll, mivel abban összesen huszonhárom szöveghely alapján lehetett megállapítani a legvalószínűbb latin forrást, Johannes Oporinus 1554-es bázeli nyomtatványát.

Adatok két francia fordításról a BNF és az Ermitázs gyűjteményeiben

A szakirodalomból ismert további két francia fordítás is, amelyeknek a szövegéről sajnos ebben a kötetben sem tudok számot adni. Az egyik francia fordítás a 16. századból való, és nem közvetlenül Piccolomini *Historia de duobus amantibus*án, hanem annak Alessandro Braccesitől származó olasz fordításán alapul. A szöveg létezéséről Else Richter monográfiája adott hírt:[165] „Roman d'Eurial et Lucresse, Bibliothèque Nationale de France ms. Fr. 19178. fol. 1: Commancement de l'histoire des deux tresandantz et parfaictz amantz Eurial et Lucresse de Siene. Entrant l'empereur en la citè de Siene… – Fol. 89v: et Lucresse survesquit troys ans, laissans aprés eulx deulx tous leurs enffans vivans, riches et bien conditionnez. Fin." A Richtertől idézett zárósor valóban azt mutatja, hogy a francia szöveg Braccesi olasz művén alapul, hiszen az éppen azzal fejeződik be, hogy Lucretia három évvel élte túl Eurialust, és közös gyermekeik mind gazdagon és jó körülmények között éltek, amikor édesanyjuk is eltávozott az élők közül.

[165] Richter 1914, IX.

Tudomásom szerint Richter hivatkozása azóta csak Michael Bideaux említette a fordítást már hivatkozott cikkében, de annak részletes elemzésébe nem bocsátkozott. Alessandro Braccesi olasz szövege önmagában megérné a kritikai szövegkiadás elkészítését, s annak tükrében talán ki lehetne mutatni, hogy a francia fordítás Braccesi melyik kiadásán alapult. Ilyen munkák hiányában azonban magam is csupán a fordítás létezéséről tudok hírt adni.

A másik francia fordítás létezésére Robert Schindlernek az illusztrált franciaországi eredetű Piccolomini-kéziratokról szóló monográfiája hívta fel a figyelmemet.[166] A francia nyelvű illusztrált kéziratban fennmaradt fordítást Szentpétervárott, az Ermitázs Rajzgyűjteményében őrzik az Inv. N° Orr 21. jelzeten. A kódex Michail Golitzin könyvtárából került az Ermitázs Központi Gyűjteményébe 1886-ban (jelzete akkor Inv. N° 78170 volt), majd 1934-ben került mai őrzési helyére. A bőrkötéses, *in octavo* méretű pergamenkódexben egy egész oldalas miniatúra található, amely Eurialust és Lucretiát ábrázolja.[167] A kötet hátsó borítóján tintával *Roman d'Eurial et de Lucresse* megjegyzés. Terjedelme 101 oldal, tartalmazza a Caspar Schlicknek, illetve a Mariano Sozzininek szóló levelek fordítását, s ezt követi a történet (pp. 1–85). A 86–101. oldalakon pedig verses szöveg olvasható, talán ajánlás. Robert Schindler szívességéből beletekinthettem abba a néhány felvételbe, amelyeket ő kapott meg az Ermitázsból korábban. Ezek alapján a kódexet leíró 19. századi katalógusban olvasható adat téves,[168] az első dedikációs levél címzettje természetesen nem Caspard Bach, hiszen a név helyes olvasata egyértelműen Caspar Schlick. A 85. oldal alján látszik, hogy Piccolomini történetének a következő zárómondata szerepel franciául: „Nec amatorium bibere poculum studeant, quod longe plus aloes habet quam mellis."[169] Ezt követi egy egymondatnyi személyes intés a fordítótól, hogy a történet példázat, amely a szerelemben rejlő veszélyek elkerülésére figyelmeztet. Végül az oldal alján aláhúzva a következő mondat áll: „Ici finit la livre de Lucrèce." Miután megbizonyosodtam róla, hogy a francia fordítás valóban latin forrásra mehet vissza, ruszista kollégám, Kalavszky Zsófia segítségével megpróbáltam beszerezni a kódex fotómásolatait. Néhány levélváltás után 2021 szeptemberében kaptunk utoljára választ az Ermitázsból, amikor egy előszerződést ígértek és árajánlatot, de ezután nem jelentkeztek.

Robert Schindlernek az illusztrációk művészettörténeti kapcsolatait feltáró kutatása nyomán arra lehet következtetni, hogy ez a fordítás hamarabb keletkezhetett, mint az Octovien de Sant-Gelais, illetve az Anthitus la Favre nevéhez fűződő francia *Historia*-verziók. A fordító célja talán a pontos tartalomátadás lehetett, hiszen a fordítás tartalmazza a kísérőleveleket is, nem csupán a szerelmi történetet, és prózában

166 Schindler 2016, 185.
167 Schindler 2016, 248, 124. ábra.
168 Gunzbourg red. 1866, 213, nr. 900.: „Le texte y est précédé de deux épitres de l'auteur; l'une a Messir Gaspard Bach, Seigneur de Neufchatel, l'autre á Marian, docteur en droit canon et en droit civil […]."
169 Máté 2018a, 302.

íródott, ahogy Piccolomini eredetije is. A két ismert 15. századi francia fordító közül Saint-Gelais teljesen verses fordítást készített, Anthitus munkájában pedig váltakoznak a verses- és prózarészek. Nagy előrelépés lenne, ha a jövőben össze lehetne hasonlítani ennek a francia fordításnak a szövegét azzal a két latin variánssal, amelyek egykor szintén Charles de France könyvtárához tartoztak. Az egyik az az illusztrált kódex, amely ma a Los Angeles-i J. Paul Getty Museum ms 68 jelzetű példánya, a másik a párizsi Bibliothèque Nationale de France Latin 6716 jelű kódexe. Ez a két latin szövegtanú Schindler megállapításai szerint is rokonítható egymással.[170] Akár az derülne ki a három szöveg kapcsolatáról, hogy a két latin szövegtanú valamelyike ennek a francia fordításnak a forrása, akár ennek ellenkezője, az érdekes új adalékokkal szolgálhatna arról, hogy kik és milyen céllal szerezték be ugyanannak a szövegnek akár több különböző variánsát. Mint előző kötetemben megállapítottam,[171] a francia nyelvű *Historia*-fordítások, az azokat kiadó nyomdászok, és ugyanezen nyomdászoknak a *Historia* latin hagyományában elfoglalt helye arra utal, mintha Franciaországban nem is lett volna olyan ritka jelenség, hogy egy nyomdász különböző, a szöveghagyomány eltérő ágaihoz tartozó *Historia*-szövegtanúknak is a birtokába jusson. Fontos lenne megtudni, hogy a különböző *Historia*-variánsok gyűjtése jellemezte-e a bibliofil Charles de France könyvtárát, vagy az adott gyűjteményben található valamelyik latin szövegtanú szolgált a később Oroszországba került névtelen francia fordítás alapjául.

170 Schindler 2016, 24–25.
171 Máté 2018a, 208–209.

Az angol fordítások áttekintése

Ha számszerűsítjük, hogy Eneas Silvius Piccolomini szerelmi történetének melyik nyelv képviselői adták a legtöbb fordítóját, akkor a képzeletbeli verseny élén a franciák és az angolok állnak. A *Historia* fordításaival foglalkozó korábbi monográfiámban bemutattam hat szerző neve alatt (Anthitus la Favre, Octovien de Saint-Gelais, Jean Bouchet, N. R., Jean Maugin/Millet, François de Belleforest) megjelent öt francia fordítást, ebben a kötetben pedig három további (François Louvencourt, anonim szöveg a BNF gyűjteményében, anonim fordítás az Ermitázs gyűjteményében) fordítás létezéséről tudtam beszámolni. Ezzel a nyolc fordítással a francia fordítók csak kicsivel előzik meg az angol kollégáikat, akik hat, legalább töredékből ismert fordítást készítettek Eurialus és Lucretia történetéből. Ezek az angol verziók a következők:

1. [*Euryalus and Lucretia*, printed by Jan van Doesborch (1515)][172]
2. Anonymous: *The goodli historie…* (1553)[173]
3. [*Euryalus and Lucretia. A pleasaunt Historie. In verse.*] (1569–1570)[174]
4. William Braunche: The most excellente histoire, of Eurialus and Lucresia (1596)[175]
5. Charles Aleyn: Historie of Eurialus and Lucretia (1639)[176]
6. Anonymous: *The History of the Amours of Count Schlick* (1708).

172 STC 19969.8. Nyolc oldal terjedelmű töredék. Lásd: Braden–Cummings–Gillespie eds. 2010, 352–353; valamint Morrall–Pius II 1996, xii.

173 STC 19970 (1553), 19971 (1560), 19972 (1567). Modern kiadása: Morrall–Pius II 1996.

174 STC 19972.5 A szövegre való utalás a Stationers' Registerben maradt fent William Norton nyomdász nevéhez köthetően: http://www.columbia.edu/cu/lweb/digital/collections/cul/texts/ldpd_6177070_001/pages/ldpd_6177070_001_00000455.html

175 STC 19974.

176 STC 19973. https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A09707.0001.001?rgn=main;view=fulltext

A fent felsorolt művek közül E. J. Morrall nyomán részletesen foglalkoztam az 1553-as anonim prózafordítással, valamint William Braunche 1596-ban megjelent munkájával. Az 1553-as névtelen fordítás az X-ágba tartozó, a H 236 kiadáshoz nagyon hasonló, de azzal nem teljesen azonos latin szöveg alapján készült. A William Braunche által 1596-ban közreadott angol fordítás pedig az Y-ágban található *domus*-csoport egy ismeretlen, valószínűleg kéziratos példányán alapult. Ez utóbbi szövegről azóta egy közös tanulmányt is megjelentettünk Maczelka Csabával, aki a Braunche név irodalmi álnév jellege mellett érvelt, és részletesebben foglalkozott a szöveg euphuisztikus stílusával.[177] A jelen kötetben további két anonim angol fordításról (kiad. 1515 és 1708), valamint Charles Aleyn munkájáról lesz még szó. A fenti listában 3. számon felsorolt, 1570 körülre datált verses fordításból csak egyetlen ív két töredéke maradt fenn, így az angol szakirodalom sem foglalkozott vele.

Elvileg létezhetett egy Shakespeare tollából származó dramatizált angol feldolgozás is, ami azonban csak kikövetkeztetett adat, a szakirodalom kételkedik benne, hogy a szöveg valóban az avoni hattyú munkája lett volna.[178] Mivel az adatok az 1620–80-as évekből származnak, amikorra már több angol fordítás is rendelkezésre állhatott, nem lehet tudni, hogy pontosan melyik szöveget értették az *Eureolus/Eurialus & Lucretia* cím alatt. A *Lost Plays Database* szerkesztői felhívják rá a figyelmet, hogy a történet rövid összefoglalója megtalálható egy késő 17. századi angol nyelvű világkrónikában is: Nathaniel Wanley, *The wonders of the little world, or, A general history of man* (1678):

> CHAP. VIII. Of the Passion of Love, and the effects of it in divers Persons.
>
> 1. *Eurialus* Count of *Augusta*, was a young man of extraordinary Beauty, and during the stay of the Emperour *Sigismund*, King of *Bohemia* and *Hungary* at *Sienna*, he cast his eye upon *Lucretia* a Virgin of that place, and at first sight fell vehemently in love with her: the Virgin also (whom in respect of her admirable form they called commonly the second *Venus*) was no less surprised than himself at the same instant. In a short time they became better acquainted; but at the Emperour's removal thence to *Rome*, when *Eurialus* was compelled to leave his Lady behind him, she not able to endure his absence, died under the impatience of it. *Eurialus* at the hearing of her death though (somewhat supported by the counsels and consolations of his Friends) he was contented to live, yet from the news of her death to the last day of his life was he never known to laugh. (105)[179]

[177] Maczelka–Máté 2021.

[178] Pérez Fernández–Wilson-Lee eds. 2014, 48. Az elveszett darabra lásd az elveszett színművek adatbázisának (*Lost Plays Database)* „Eurialus and Lucretia" szócikkét: https://lostplays.folger.edu/Eurialus_and_Lucretia.

[179] https://lostplays.folger.edu/Eurialus_and_Lucretia

Számunkra az az érdekes ebben a krónikarészletben, hogy az Antonio Bonfininek *A magyar történelem tizedei* című művében olvasható leírásán alapul, és biztosan nem Hartmann Schedel *Világkrónikáján*, amelyben szintén megtalálható a szerelmi történet summája.[180] Kulcsár Péter fordításában Bonfini beszámolója a következőképpen szól:

> Mert a szembetűnő szépségű, lovagrendű ifjú, Euryalus császári gróf az első pillantásra szerelemre gyulladt a sienai Lukrécia iránt; hasonló tűz ragadta magával a szüzet, akiről azt mondják, hogy bája és gyönyörű külseje miatt az időben sokan második Venusnak nevezték. A szerelem lángja rövidesen mindkettejük vágyát beteljesítette. A császár azonban Rómába távozván, Euryalus is kénytelen volt elhagyni szeretőjét, elutazása után a leány nemének gyengesége miatt nem tudott kitartani, és szerelme utáni vágyakozásban kilehelte a lelkét, a másik barátainak unszolására és vigasztalására némiképp összeszedte magát, de bár élete megmaradt, mosolyogni többé nem látták.[181]

Az angol krónika több olyan elemet tartalmaz, amelyek forrása biztosan Bonfini munkája: Lucretia csak nála szűz és második Venus, és az, hogy a férfi soha többé nem mosolygott volna Lucretia halála után, szintén csak nála előkerülő részlet. A fenti angol szövegben nagyon furcsa a *Count of Augusta* kifejezés, ami valószínűleg az Eurialus figurája mögött álló történelmi szereplőnek, Caspar Schlick birodalmi kancellárnak a rangjára utal. Ha a *Lost Plays Database* szövegközlése mellett Wainley munkájának eredeti példányát is megnézzük,[182] annak margójegyzeteiben megtaláljuk a pontos forrásmegjelölést is: a krónikaszerző Marcellus Donatusra, Antonio Bonfinire és Daniel Pareusra hivatkozik. A megadott helyeken valójában mind Donatus *De*

[180] Schedel 1497, 274r: „Duo amantes hiis in diebus in Ytalia fuerunt. Miles unus eurialus nomine sygismundi imperatoris eurialus precipuus. Et lucrecia in senensi ethrurie urbe. Ambo decori. Amboque speciosissimi. Verum lucrecia mira pulchritudine precellens. Res acta senis est dum sygismundus illic degeret. Hii nanque ceco amore adinvices solo visu exarsere. Et tandem ad concupitum finem pervenere. Et cum ibidem per aliquot tempus dies suos deduxissent. Ob cesaris absentia facta fuit separatio. Ex qua tamquam uterque contraxit tristiciam, quam lucrecia post longas lacrimas egritudine incidit. Et quam cor suum aberat inter brachia matris indignantes exalavit animam. Eurialus vero postquam obisse verum amatorem cognovit, magno dolore permotus, consolationem ullas admisit nisi postquam cesar ex ducali sanguine virginem castissima sibi matrimonio coniunxit. Ex quorum exemplis monentur, ut temperatis motibusstudeant. Qui enim nunquam sensit amoris ignem aut lapis est aut bestia. Ille nanque per deorum medullas non latet igneam favillam, horum historiam pius pontifex ante pontificatum pulcre descripsit."

[181] Bonfini 1995, 563.

[182] Szerencsére erre lehetőséget ad a googlebooks digitális könyvtára: https://books.google.hu/books?id=QmgvAAAAQAAJ&pg=PA185&lpg=PA185&dq=%22Eurialus%20Count%20of%20Augusta%2C%20was%20a%20young%20man%20of%20extraordinary%20Beauty%2C%20and%20during%20the%20stay%20of%20the%20Emperour%20Sigismund..&source=bl&ots=MgHbR8Z2Sw&sig=ACfU3U2-2wcqKqlCyKCxwHqCqcWZjxViaQ&hl=hu&sa=X&ved=2ahUKEwiG-obNvcD3AhVDDuwKHbfvA1MQ6AF6BAgCEAM&fbclid=IwAR3mXO4T0WmqEiy46Jox6ijlmIaKlvTGZeUek4U9SUY5LC_XQ88mnBg9VXw#v=onepage&q=Augusta&f=false.

historia medica mirabili libri sex című könyve,[183] mind pedig Pareus *Universalis historiae profane medulla*[184] című munkája szó szerint idézi Bonfini sorait, amelyekben a *comes Augustalis* kifejezést találjuk: „Euryalus enim juvenis equestris ordinis, et comes Augustalis, mira pulchritudine spectatissimus."[185] Az angol krónikában ebből a császári gróf kifejezésből alakulhatott ki a *Count of Augusta* jelző, jóllehet az információ már a latin forrásban is pontatlan. Caspar Schlick nem volt birodalmi gróf, németül *Reichsgraf*, hanem a Szent Római Birodalom kancellárja *(Reichskanzler)*, illetve Passaun és Weisskirchen grófja (Graf von Passaun und Weißkirchen).

Lényegében a Weinley-nél található sorok olvashatók Eurialusról egy néhány évvel későbbi másik angol anekdotagyűjteményben, amely 1683-ban jelent meg.[186] Az a munka csak Donatus *Historia medica* című könyvét jelöli meg hivatkozásként, de szövege megegyezik Weinley soraival, így nem valószínű, hogy ez a csupán R. B. monogrammal jegyzett angol szerző olvasta volna a latin forrásokat. Az adatgyűjtés Bonfini e szöveghelyének felbukkanásáról az angol gyűjteményekben valószínűleg még folytatható, ám ez nem feladata a jelen monográfiának.

A korábban megismert két angol fordítás után (anonim 1553, Braunche 1596) ebben a kötetben tehát összesen három további angol *Historia*-verziót fogok bemutatni, kezdve az 1515 körül keletkezett töredékes, anonim angol fordítással.

Az első, töredékben fennmaradt, névtelen angol fordítás (Doesborch, Antwerpen, 1515)

A legkorábbi, csak töredékekből ismert angol fordítás kapcsán egy 2019-ben megjelent publikációban Piet Franssen felvetette, hogy létezett egy 1520 előtti holland nyelvű fordítás is Piccolomini *Historia de duobus amantibusá*ból.[187] Franssen cikkének fő célja az volt, hogy a töredékes angol nyomtatványt Jan van Doesborch antwerpeni nyomdájának attribuálja, illetve a korábbi ilyen értelmű attribúciót megerősítse újabb érvekkel. A mintegy 210 sornyi angol nyelvű töredékben található számos középholland nyelvű elem, a felhasznált illusztrációk, valamint a történet

183 Donatus 1613, 283. https://books.google.hu/books?redir_esc=y&hl=hu&id=b4lbAAAAQAAJ&q=euryalus#v=onepage&q=eurialus&f=false

184 Pareus 1631, 787–788. https://books.google.hu/books?id=XiD5wwEACAAJ&printsec=frontcover&source=gbs_atb&redir_esc=y#v=onepage&q=euryalus&f=false

185 Az idézett rész a Bonfini kritikai kiadásban: de Bonfinis 1936, 74–75.

186 R. B. 1683, 3–4. https://ota.bodleian.ox.ac.uk/repository/xmlui/bitstream/handle/20.500.12024/A81080/A81080.html?sequence=5&isAllowed=y&fbclid=IwAR3n1c32vNUoGkVX8CE-mOhKrM4tm70Gwx_dysXkkkHczpcihJ9jXuzvV6k#index.xml-body.1_div.1

187 Franssen 2019.

tematikája és megfogalmazása révén Franssen véleményem szerint sikeresen köti az 1515-ös angol fordítást az antwerpeni kiadóhoz. Az általa bemutatott újdonságok közül a legfontosabb, hogy egy 1513 és 1520 között írt holland krónika szerint abban az időben Eurialus és Lucretia történetét nem kellett latinból lefordítani a közönségnek, mert már létezett belőle kiadás holland nyelven.[188] A holland fordításból azonban jelenleg nem ismerünk egyetlen sort sem.

Franssen cikkében az 1553-as, E.J. Morrall által modern kiadásban is[189] megjelentetett angol fordítás szövegét veti össze az 1515-ös töredékkel, és az utóbbi számos középholland eleme miatt nem zárja ki, hogy az nem latin, hanem holland szövegen alapult volna.[190] Nem lévén jártas a korai holland nyelvű nyomdászat szakirodalmában, Franssen cikke alapján számomra nem világos, hogy a téma szakértői miért mennek túl azon az állításon, hogy Jan van Doesborch egyszerre adta ki holland és angol nyelven is Eurialus és Lucretia történetét. Nem értem, miért következne a két angol szöveg különbségéből logikusan az, hogy az egyik latin, a másik pedig holland nyelvű szövegen alapulna. Nem látom be, hogy két, csaknem negyven évnyi különbséggel megjelent angol fordítása ugyanannak a történetnek miért ne mehetne vissza két különböző latin szövegtanúra. Véleményem szerint a jogosan felvethető kérdés az, hogy találhatunk-e olyan elemeket a rövid töredékben, amelyek latin, esetleg más, 1520 körül már létező nemzeti nyelvű *Historia*-verziókra utalhatnak. Szerencsére a 210 sornyi angol töredékben három (esetleg négy) olyan elemet is azonosíthatunk, amelyek Jan van Doesborch angol nyelvű kiadását a latin hagyományban kialakult hibákhoz, illetve a 15. század végi, Anthitus la Favre nevéhez fűződő francia fordítás kiadásaihoz kapcsolják.

Az első fontos elem egy névalak, amely a szerelmesek első randevúja során kerül elő. Mint emlékszünk, Eurialus egy gabonahordó béres álruhájában jut be a Camilli házba és Lucretia szobájába. Rövid idő után azonban Sosias figyelmezteti a párt, hogy Lucretia férje, Menelaus és vele egy Bertus nevű férfi érkezik okiratokat keresve. Az angol töredékben ez olvasható:[191]

96 werke. Than came menelaus and **one named bru**
97 **tus** seekynge certaen letters longing to the comen
98 profye. whiche as they be not fonde in none coffers

A Bertus nevű szereplőt Siena történetének ismerői azonosítani tudták a város hivatalviselői között, akik Zsigmond császár látogatása idején is fontos szerepet

188 Franssen 2019, 9.
189 Morrall–Pius II 1996.
190 Franssen 2019, 12.
191 Franssen 2019, 18. „munka. Aztán jött Menelaus és egy, akit Bru/ tusnak hívtak, keresve bizonyos leveleket, amelyek a közügyekhez/ tartoztak, amiket mivel nem találták egyik ládában sem.”

töltöttek be az előkelő vendégek ellátásában,[192] így biztosak lehetünk benne, hogy Piccolomini szándéka szerint a névalak valóban Bertus. A latin novella szövegében kétszer is elhangzik ennek a szereplőnek a neve: „Tum Menelaus, et una Bertus, adsunt chirographa nonnulla ad rem publicam pertinentia quaesituri."[193] „Motus hoc facto Menelaus Bertusque una repente in vinculum se praecipitant."[194]

Mint azonban az angol szövegben látható, ott a férfi neve a római történelemben jártas írástudók számára ismerősebb Brutus alakban található meg. A Bertus-Brutus romlás azonban nem az 1515-ös angol szöveg fordítójának, de még csak nem is a francia Anthitus la Favre-nek a találmánya, ahogy korábban feltételeztem,[195] hanem már a latin szöveghagyományban is felfedezhető szövegromlási folyamat eredményeként alakulhatott ki. Fentebb, a szöveghagyomány Y-ágába tartozó párizsi ms Ps10 és a Los Angeles-i ms LA bemutatása során már utaltam az utóbbiban megtalálható bertus-batus szövegromlásra. Mint ott is láthattuk, a franciaországi másolók számára nem adott támpontot a Siena igazgatástörténetéhez köthető név, így a tulajdonnevet olyan alakban örökítették tovább, amilyenben éppen ki tudták olvasni az előttük álló forrásból. 2018-ban publikált monográfiám megjelenése óta a *Historia* további kéziratos szövegtanúit is meg tudtam vizsgálni nyilvános digitális könyvtárakban. Közülük az egyik a Giessen Universitätsbibliothek tulajdonában álló 1256. számú kódex, amelyet már E. J. Morrall megvizsgált,[196] a ms Gi azonosítót adva neki. Ebből a kéziratból idézem a fenti két latin helyet és fotókivágatukat is közlöm:

ms Gi 20v tum menelaus et **unus brito** assunt

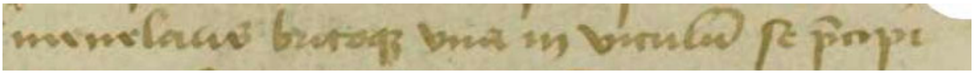

7. kép. A brito olvasat a giesseni ms Gi, 20v oldalán.

A másolás során a *scriba* talán eltévesztette, hogy hova kell tennie az -us végződést jelző 9-es számot, és így lett az una Bertus szintagmából unus brito olvasat. Az azonban feltételezhető, hogy már az előtte álló szövegben sem lehetett tisztán kivehető a név b-e-r-t betűsora, valószínűleg már ott végbement a b-r-[magánhangzó]-t változás. Erre mutat a másik hely, ahol szintén tisztán kivehető, hogy a névalak *brito*:

192 Frugoni 1941.
193 Máté 2018a, 274. „Akkor megjelenik Menelaus és vele Bertus, néhány iratot keresve, amelyek a közügyekre vonatkoztak."
194 Máté 2018a, 275. „Azzal Menelaus Bertusszal együtt megindult, és lesiettek a sikátorba."
195 Máté 2018a, 176.
196 Piccolomini–von Wyle 1988, 39.

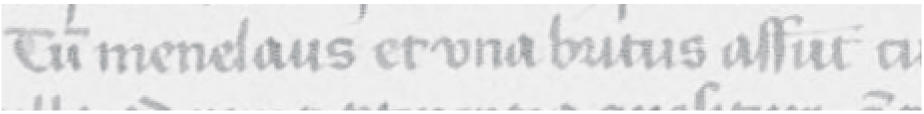
21v menelaus **britoque** una

8. kép. A brito olvasat a giesseni ms Gi, 21v oldalán.

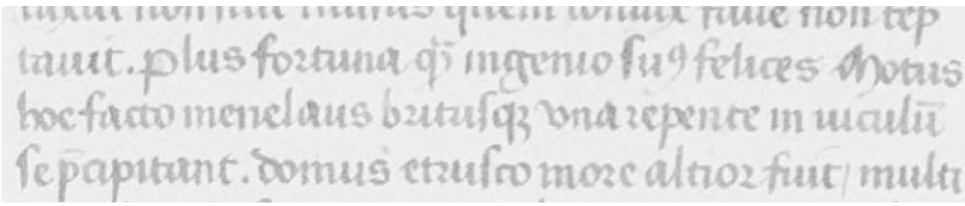
A párizsi Bibliothèque Nationale Lat. 8757 számú kódexében található *Historia* szövegtanú szintén a *britus* névalakot látszik közvetíteni a két fentebb idézett helyen:

ms Ps3 119r Tum menelaus et una **britus** assunt

9. kép. A britus olvasat a párizsi ms Ps3, 119r oldalán.

ms Ps3 120r Motus hoc facto menelaus **britusque** una repente in viculum se precipitant.

10. kép. A britus olvasat a párizsi ms Ps3, 120r oldalán.

Ugyanez a britus olvasat szerpel a párizsi ms Ps9 kódexben is (BNF, NAL 500) a 48v és a 49r oldalakon. A párizsi ms Ps3 és ms PS9 kódexekről csak azt lehet tudni, hogy 15. századi összeállításúak. A giesseni ms Gi kézirat Robert Schindler megállapítása szerint Charles de France gyűjteményének része volt, Franciaországban írták össze, és 1463 körülre datálható.[197] A párizsi ms Ps10 és a Los Angeles-i ms LA kódexekkel együtt így már összesen három olyan kéziratról tudunk, amely a Charles de France udvarának dolgozó másolóműhelyhez kötődik, és a Bertus névalak motiválatlansága miatt teljesen esetleges olvasatokban jelenik meg bennük.

[197] Schindler 2016, 173.

A franciaországi kötődésű kódexek mellett Anthitus la Favre francia fordításának különböző kiadásai tanúskodnak róla, hogy a Bertus névalak azon a nyelvterületen erős romlásnak volt kitéve. Anthitus la Favre *L'ystoire de deux vrai amans Eurial et la belle Lucresse* című művét Lyonban 1494–95 körül Jean de Vingle nyomdája adta ki először,[198] és 1515-ben, az angol töredék keletkezésének évében már legalább a hatodik kiadását érte meg (Lyon, Jean de Vingle, 1515).[199] Ezt követte még egy kiadás 1526–28 között és egy másik 1537-ben. Ebből a kiadási hullámból én három szövegtanúhoz tudtam hozzájutni, amelyek között sajnos nem szerepel az 1515. évi, az angol töredék feltételezett dátumához időben legközelebb álló francia kiadás. Anthitus francia szövegében az első előforduláskor csak Menelaus társának nevezi a másik férfit, és csupán akkor említi őt név szerint, amikor a két férfi felhozta az utcára kiszórt ékszeresládika tartalmát, és végre megtalálta az okiratokat Lucretia szobájában, amiért eredetileg jöttek. Amint alább olvasható, az idő előrehaladtával az egyes francia nyomdászok ortográfiai és néhol tartalmi változásokat is bevezettek a szövegbe.

[Lyon] [Jean de Vingle] [kb. 1496–1497?]
Párizs, BnF, Res. P-Y2-2223
Eii jelzésű ív recto oldalán:
Menelaus et bretus vont revenir et aporter ledit couffre puis chercherent en la musse ou il estoit paravant musse eurial et troverent les lettres quel queroyent ilz sen vont et commandent lucresse a dieu.

Paris, Michel Le Noir [1508 körül]
München, BSB Inc. s.a. 1733h
modern ceruzás számozás szerint 23 verso oldalon:
Menelaus et Bretus vont revenir et apporter ledict coffre a pouis sercherent en la musse ou il estoyt par avant muse et trouverent les lettres quilz queroyent pouis sen vont et commanderent Lucresse a Dieu.

[Lyon, Denis de Harsy] 1537.
Chantilly, Musée Condé, XI.D.29.
F jelzésű ív verso oldalán:
Menelaus et Brutus vont revenir et apporter ledict coffre, et puis chercherent en la musse ou il estoit paravant musse, et troverent les lettres, quilz queroyent, puis sen vont, et commanderent Lucresse a Dieu.[200]

198 Kemp 2011, 28.
199 Kemp 2011, 29.
200 „Menelaus és Bretus visszatértek magukkal hozva az említett ládikát, majd tovább keresték az iratokat abban a ládában, ahol korábban Eurialus rejtőzött, s amikor megtalálták őket, kiszedték, és elköszöntek Lucretiától."

Szempontunkból az a fontos, hogy az 1496–97 köré datált lyoni és az 1508-ra tehető párizsi kiadásokban Menelaus kollégájának a neve Bretus. Ezek a szövegállapotok tehát szintén tükrözik az eredeti Bertus alakban valamikor bekövetkező b-r-e betűcserét, illetve a b-r-[magánhangzó] betűcserét, mint azt a két fentebb idézett kéziratos szövegtanúban (mss Gi és Ps3) is láttuk. Az 1537-es lyoni kiadásban pedig az emendátor az értelmetlen Bretus alakból e-u cserével az értelmes Brutus alakot iktatja a szövegbe. A fenti példák tehát azt mutatják, hogy a francia nyelvterületen a Bertus–Britus–Bretus–Brutus olvasatsor alakult ki. Nem zárható ki, hogy az 1515-ös angol töredék fordítója hasonló latin vagy akár francia szövegtanúból indult ki, esetleg saját maga is el tudta végezni a Bretus – Brutus emendációt. Nem hiszem azonban, hogy ha a b-r-e vagy b-r-i betűsortól különböző alakot látott volna, akkor abból képes lett volna a Brutus alakot kihozni, vagyis nem valószínű, hogy az eredeti szerzői szándékot tükröző Bertus alakból jutott volna egyetlen lépésben a Brutus emendációig. Ha a későbbiekben módom nyílik Anthitus francia fordításának minden kiadását megvizsgálni, illetve, ha a latin kéziratos hagyomány teljes feltárására sor kerül majd, megpróbálom itt megfogalmazott feltételezésemet újabb szövegtanúkkal alátámasztani.

Az 1515-ös angol töredék második fontos elemére Piet Franssen már idézett tanulmánya mutatott rá. A holland kutató szerint a Lyonban Jean de Vingle által előbb 1494–97 körül, majd 1515-ben is azonos illusztrációkkal kiadott francia *Historia*-fordítások azért is fontosak, mert Jan van Doesborch azokból meríthetett ötletet saját illusztrációihoz. Az egyik ilyen illusztráció Zsigmond császár és kísérete bevonulását ábrázolja Sienába, és azt, hogy Eurialus és Lucretia első látásra egymásba szeretnek.[201] A másik jelenet egy asszonyt ábrázol, aki udvarlójának egy gyöngysoron függő keresztet ad. Franssen cikkében részletezi, hogy mely illusztrációkat használta fel újra – esetleg kis módosításokkal – Jan van Doesborch más publikációiban.[202] A mi szempontunkból tehát az a fontos, hogy a francia Anthitus la Favre illusztrált *Historia*-szövegét közvetítő kiadások az illusztrációk miatt is felmerülnek, mint a Jan van Doesborch nyomdájához köthető 1515-ös angol kiadással rokonítható szövegek.

Azt, hogy az 1515-ös angol töredék fordítója a francia területeken megjelent *Historia*-kiadványokból (is) meríthetett ihletet, egy harmadik elem is megerősítheti szövegéből. A töredék tanúsága szerint az erősen megkurtított (pl. Pacorus-epizód kihagyása), csak a cselekmény fő szálára koncentráló fordításban összefoglaló címsorok (headings) segíthették a tájékozódást. Mai állapotában csak egyetlen ilyen címsor található meg az angol töredékben:[203]

[201] Franssen 2019, 7, fig. 5.
[202] Franssen 2019, 12–13.
[203] Franssen 2019, 20. „Hogyan jött haza Menelaus, és milyen okosan segítette ki Lucretia Eurialust a házból."

207 [e6v.] How that Menelaus came home. and how wy
208 sely that Lucresia holpe Eurealum out the house.

A latin szövegben annál a jelenetnél tart a történet, amikor Eurialus a szűk sikátorban felmászik a házfalon, és így jut be Lucretia szobájába. (Eurialus széna alatti rejtőzése az istállóban, illetve ott Sosias és Dromo beszélgetése kimaradt az angol szövegből). Az intim vacsorát azonban megszakítja Menelaus vártalan hazaérkezése vidékről. Ekkor Lucretia borkóstolás ürügyén a pincébe viszi férjét, és leitatja, amíg Eurialus kioson a házból.[204]

A francia könyvpiac termékei közül akár a 15. század végi Octovien Saint-Gelais[205] *Historia*-fordítása is szolgálhatott példaként az angol szöveg kialakítása során. Saint-Gelais munkáját ugyanis sűrűn beszúrt címsorokkal adták ki, amelyek jelenetről jelenetre vezetik végig az olvasót a történeten. Ugyanazok a jelenetek, amelyekre a fenti angol címsor vonatkozik, legalább két címsort kaptak Saint-Gelais kiadásában:

[103] Comment Lucresse cautement parla a son mary et fist semblant d'estre deplaisant de ce qu'il avoit tant demouré.

[104] Comment Lucresse amusa son mary en bas et le mena en la cave tant que Eurialus s'en feust alé.[206]

A jóval későbbi fordítások közül például a dán szövegben is találkozhatunk ilyen tájékozódást segítő címsorokkal. A dánban ugyanezt a jelenetet ez a címsor előzi meg:[207] „Huorledis Euriolus tom anden gang til Lucretiam." Bizonyos értelemben a magyar históriás ének másodiktól ötödik éneke elején álló latin hexameterek is ilyen tartalmi ismertetésnek, olvasást segítő címsornak tekinthetők.

Visszatérve az 1515-ös angol töredék szövegéhez, még egy olyan szöveghelyet tudtam benne azonosítani, amelyet érdemes a francia területekről származó szövegtanúkkal összevetni. Az angol töredékben Eurialus nem Achatesnek, hanem Nisusnak meséli el az első randevúján szerzett élményeket.

167 tenesse. Ther after went he by Nysum his felawe.[208]

Ezt a változtatást tekinthetnénk puszta egyszerűsítési szándéknak is az angol fordító részéről, hiszen Franssen megállapítása szerint vannak egész jelenetek, amelyeket az a fordító kihagyott a maga verziójából. Mivel azonban a francia területekről szár-

[204] Máté 2018a, 282–285.
[205] Piccolomini 2003, 169.
[206] „Milyen okosan beszél Lucretia a férjével és hogyan tetteti, hogy sajnálja, amiért az olyan sokáig távol volt." „Hogyan csalja le a pincébe a férjét Lucretia, amíg Eurialus el tud menni a házból."
[207] Paulli 1923, 112.
[208] Franssen 2019, 19. „Aztán bement Nysushoz, a barátjához."

mazó szövegtanúk, és különösen Anthitus la Favre francia fordításának kiadásai a korábbiakban érdekes folyamatokra mutattak rá, most is érdemes bevonni őket a vizsgálatokba. Az adott helynek a két kéziratban megfeleltethető sorok kevéssé segítenek. A ms Gi azok közé a szövegtanúk közé tartozik, amelyekben a Nisum–nisum–uisum–visum szövegromlás következett be, és a férfi neve kikopott a szövegből: ms Gi 22v visum achatem palimirumque cernit. A ms Ps3 ezzel teljesen ellentétesen az eredeti szerzői szándéknak megfelelően tartalmazza Eurialus mindhárom barátjának a nevét: ms Ps3 121r nisum achatem palinurumque cernit eosque preit.
Anthitus la Favre fordításának három kiadása már inkább segítségünkre van:
1494–1497, Eiiii ív verso oldalán:
recontra deux de ses compaignons aux quelz de tout se confioyt dont lung avoit nom nysus et lauctre achates[209]

1508 (ceruzás számozás 25v) Ei ív verso oldalán:
va recontrer deux de ses compagnions aux quelz fort se confioit dont lung avoit nom nysus lautre avoit nom **chates**

1537 Fiiii ív recto oldalán:
deux de ses compaignons: ausquelz fort se confioit dont lung auoit nom Nysus et laultre auoit nom **Theseus**

Mint látható, már az 1494–97 körül megjelent Anthitus-szövegben is csak Eurialus két barátja szerepel, Nysus és Achates.[210] A latin hagyományban példátlan módon itt az 1508-as francia szövegben Achates nevének elejéről lekopik az A betű, kialakítva az értelmetlen chates olvasatot. Nem tudom, milyen változás történt ebben a tekintetben az 1515-ra és az 1526–28-ra datált francia kiadásokban, de az 1537-ben megjelent szövegbe már a teljesen eltérő Theseus olvasat került be. Ez leginkább az *ope ingenii* módszerével bevezetett változtatásként magyarázható: Nysus/Achates–Nysus/Chates–Nysus/Theseus. Ebből a folyamatból két mozzanatot fontos kiemelni. Az egyik az 1508-as kiadás értelmetlen chates olvasata, amely könnyen vezethetett annak teljes elhagyásához egy, az 1508-asra támaszkodó következő kiadásban vagy fordításban. A másik kiemelendő tényező pedig, hogy Nisus neve a latin hagyománytól megint csak eltérően[211] y-os formában szerepel a francia kiadásokban és az angol töredékben is. Ugyanakkor az a tény, hogy az angol szövegben a névalak m-re végződik (Nysum),

209 „Szembetalálkozik két társával, és bemegy előttük, akik közül az egyiket Nysusnak, a másikat Achatesnak hívják."

210 A Francesco Barlattani 1666-ban készült olasz fordításáról szóló fejezetben látni fogjuk, hogy abban a szövegben Achates minden előfordulását Nisus nevével helyettesítette a fordító. Nem kizárt, hogy Barlattani is olyan kéziratos szövegtanúból dolgozott, amelyben Achates neve romlott alakban szerepelt vagy már ki is kopott, és ezért nem került be Barlattani fordításába. Ilyen latin nyelvű szövegtanút azonban jelenleg nem ismerek.

211 Éppen amiatt, hogy Nisus nevét szabályosan mindig i-s alakban írták, következett be olyan sokszor a nisum–uisum szövegromlás (Máté 2018a, 323–324). Ha ugyanis azt jellemzően y-os alakban látják, a másolók nem rontották volna ilyen sokan és egymástól függetlenül (is) a névalakot egy participiumos szerkezetre.

szerintem arra enged következtetni, hogy a fordító a latin accusativus eset ragját változtatás nélkül ültette át saját szövegébe, és egyértelműen nem a francia szövegekben látható nominativusi alakot követte. Az 1515-ös töredék rövid terjedelme miatt nincs mód megvizsgálni, hogy más, a latinban accusativusban álló nevek is tárgyraggal kerültek-e át az angol szövegbe, s ez esetlegesen mutathat-e arra, hogy a forrásnyelve ennek az angol szövegnek nem a latin, hanem épp a (közép)holland lett volna, ahogy azt egyes holland kutatók feltételezték.[212]

A fentiek alapján kijelenthető, hogy az 1515-ben Jan van Doesborch nyomdájában készült angol fordítás jelenleg ismert töredékes állapotában is Franciaországhoz köthető latin kéziratos és francia nyelvű nyomtatott *Historia*-szövegtanúkkal mutat kapcsolatot. Mind a kéziratos latin hagyomány francia területeken összeírt szövegtanúi (különösen: Párizs BNF Lat. 6716, Los Angeles JPG Museum ms 68, Bern Bürgerbibliothek ms 531, valamint Brüsszel BRAIer mss 2434–2452 és 10856–10857[213]), mind a francia nyomdatermékek feltárásával pontosítani lehetne az itt felvetett lehetőségeket.

Charles Aleyn angol fordítása (1639)

Charles Aleyn (vagy Allen) cambridge-i tanulmányok után iskolamesterként dolgozott, akinek összesen három munkája ismert. Bár a 16. század végén híres és megbecsült költőként tartották számon, mára az angol irodalom elfeledett alakjai közé tartozik.[214] Két verses história után adta ki *The Historie of Eurialus and Lucretia* című művét 1639-ben Londonban a kor vezető nyomdászai között számontartott Thomas Cotes és William Cooke műhelyében.[215]

Aleyn fordításának forrása a *Baccarus*-csoport tagjai között keresendő. Összesen nyolc sajátos olvasat mutat arra, hogy a fordítás az Alpokon túli kiadások valamelyikén alapult, és három olyan szöveghely van, amely a forrás pontosabb meghatározását némileg nehezíti. Először a nyolc egyértelmű olvasatot mutatom be, majd azzal a három szöveghellyel foglalkozom, amelyek egy esetleges kéziratos forrás lehetőségét tárják az olvasó elé.

Az angol szöveg forrásának meghatározásához egyértelmű útmutatást ad a Lucretiát hiába ostromló magyar vitéz neve, amely Aleyn szövegében *Baccarus*:

212 Franssen 2019, 12, 27. j.

213 Utóbbi két kódexről a Kristeller-katalógus nem mondja meg, hogy a másoló kezek alapján hol lehetett a keletkezési helyük.

214 Gerrard Winstanley, *The lives of the most famous English poets* (1687) idézi: Larkum 2011. Letöltés: 2019. május 4. <https://www.oxforddnb.com/view/10.1093/ref:odnb/9780198614128.001.0001/odnb-9780198614128-e-339>

215 Lásd a „William Cooke" és „Thomas Cotes" (valamint „Andrew Crooke") címszavakat: Plomer 1907.

„*Baccarus* a Knight of Hungary, a man both noble by his birth, and by his nearenesse to Cæsars person, fell extreamely in love with her [...]”[216] Amint a Piccolomini novellájának filológiai változatosságát bemutató korábbi könyvemből az olvasó már tudhatja, a szöveghagyománynak egy egész ága erről a variánsról kapta a nevét,[217] a *Baccarus*-csoport tagjai pedig jellemzően a német nyelvterületen készültek,[218] illetve a német Niklas von Wyle által sajtó alá rendezett *Historia*-verzióval rokoníthatók: mss Bp2 [Bactarus], Mm.[219] H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 239, Lyon 1505, Lyon 1518, Basel 1551, Basel 1571. Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651.

A második szöveghely Aleyn művében közvetve utal a *Baccarus*-csoport egy másik jellemzőjére, és hosszabb magyarázatot igényel. Miután először találkozott Lucretiával egy jól palástolt légyott keretében, Eurialus egyik barátjának, Achatesnek számol be élményeiről. Lucretia szépségét ecsetelve Eurialus egy bizonyos lűd királyt *(Lydian King)*, annak barátját és a meztelen királynét említi:

> That which thou hast seene Achates, is not enough to make thee truely say, thou sawest her. There be degrees of activitie in her lookes, for at a distance they wound, and at hand they murder. Hadst thou beene with mee, thou hadst beene strooke with a more confounding sight, **then Tantalus his friend, when that Lydian King, in a pretty frollicke, shewed him his wife naked:** And had I power, my faithfull Achates, I would present thee with the like spectacle.[220]

Az idézetből kivehető, hogy Aleyn a lűd királyt nem nevezi meg, annak barátját viszont Tantalus névvel illeti. Tantalus vagy Tantalosz a görög mitológia szerint Phrűgia királya, illetve Lűdia királyának fia, akit büntetésként az alvilágban örök éhség és szomjúság gyötör. Hérodotosz szerint azonban az a lűd király, aki megmutatta felesége meztelen testét egy barátjának, a Candaules nevet viselte, a barátja neve pedig Gyges volt.

Aleyn egy olyan forrást tarthatott a kezében, amelyben a *Baccarus*-csoport néhány tagjára jellemzően a Candaules olvasat Tantali formában jelenik meg. A névalak a

[216] Aleyn 1639, 69. „Baccarus, Magyarország egy lovagja, aki születésére nézve is nemes volt, és a Császár személyéhez is közel állt, módfelett beleszeretett a nőbe […].”

[217] Máté 2018a, 40–41.

[218] A csoportra jellemző olvasatokról: Máté 2018a, 59–88.

[219] A ms Mm a *Historia* jelentősen megkurtított változatát tartalmazza, összesen csupán 7 in-quarto méretű lapon. Ennek következtében számos, szempontunkból fontos olvasat nem található meg a kéziratban.

[220] Aleyn 1639, 68. „Amit te láttál, Achates, az nem elég ahhoz, hogy igazán megállapítsd, még ha láttad is. Szépségének fokozatai vannak, mert ha a távolból sebez, a közelből ölni képes az. Ha velem lettél volna, még igézőbb látvány tárult volna eléd, mint Tantalus, a [király] barátja elé, amikor az a lűdiai király egy szép kis játék keretében megmutatta neki meztelen feleségét: És ha hatalmamban állt volna, hűséges Achatesem, én is hasonló látvánnyal szórakoztattalak volna.”

Baccarus-csoport különböző tagjaiban eltérő mértékű szövegromláson esett át, majd a bázeli *Opera omnia* 1571 kiadása után megjelent frankfurti és amszterdami kiadásokban a nyomdászok végrehajtottak egy emendációt:

hiányzik	ms Mm
Candaulis regis Lidiae formosa uxor fuit	H 158
Candele regis Lidie formosa uxor fuit	ms Bp2. H 160
Tandali regis Lidie formosa uxor fuit	H 151, H 154, H 156, H 157, H 239, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1551, Bázel 1571
Tantali regis Lydiae formosa uxor fuit	Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651

A szövegromlás a *Historia* kéziratos hagyományának egy pontján úgy állt elő, hogy a minuscula c betűt a másoló t betűként értelmezte, s ezzel a *Baccarus*-csoport tagjainak többségében a lűd király neve Tandali alakot vett fel.[221] A Frankfurt 1597 kiadás Hilarius Drudo álnevű szerkesztője arra következtetett, hogy a Tandali olvasat írásban rögzítve tükrözi a kiejtésben zöngétlen t zöngésülését d hanggá. A nyomdász a kiejtésbeli zöngésülést „visszaállítva" hozta létre a Tantali–Tantalus névalakot. A következtetést az is indokolta, hogy a mitológiai Tantalus lűd királyi rangja miatt beleillett a kontextusba, míg Tandalus nevű antik alak nem ismert. A Charles Aleyn által használt latin forrás tehát a *Baccarus*-csoport fentebb utolsóként felsorolt alcsoportjával rokonítható: Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651.

A harmadik szöveghely szintén kissé közvetett bizonyítékot nyújt Aleyn forrását illetően, de a fordító megoldása logikusan következik az ott olvasottakból. A történetnek abban a jelenetében, amikor Sosias felfedezi, hogy a szerelmesek már az ő segítsége nélkül is kapcsolatba léptek egymással, aggódni kezd Lucretia jó híréért: „Sosias having now sounded their purposes, in vaine (said he to himselfe) doe I oppose their attempts; if I doe not intervene with some devise, my Lady will be ruined, and my Mistresse defamed."[222] A központi probléma ebben a mondatban a kettős utalás az asszonyra, akit a *Lady* és a *Mistresse* szavak jelölnek. A latin szöveghagyomány ennek a szöveghelynek két nagy csoportját ismeri, a szerint, hogy Sosias a család, a ház *(domus)*, illetve a ház ura, Lucretia férje, Menelaus *(dominus)* hírnevéért aggódik-e. Piccolomini: „Frustra, inquit, amantum conatibus obsto. Nisi astu provideo,

[221] Jóllehet ez a hiba még nem volt jelen a szövegcsoport legkorábbi nyomtatott kiadásában, az 1478 körül megjelent H 160 edícióban, illetve a hibát kijavították a H 158 kiadásban annak 1497. évi megjelenésére.

[222] Aleyn 1639, 44–45. „Most, hogy Sosias megtudta a szerelmesek terveit, hiába (mondta magának) akadályozom én a céljaikat; Ha én nem avatkozom be bölcsességgel, az asszonyom tönkremegy, és az úrnőm rossz hírbe keveredik."

et hera peribit, **et domus / et dominus** infamiam subibit."[223] A *Baccarus*-csoportba tartozó szövegek egyúttal kivétel nélkül a *dominus*-csoportba is esnek, vagyis bennük Piccolomini eredeti szándékának megfelelően a szolga az ura jó hírét félti.

et hera peribit et **dominus** infamiam subibit ms Bp2. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 239, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1551, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
hiányzik ms Mm

Aleyn forrása valószínűleg a *Baccarus*-csoporthoz tartozott, vagyis az előtte álló latin szövegben a fentebb idézett sor volt olvasható. Ha így történt, akkor két magyarázat lehet arra, hogy miért kerül mégis két 'asszony, úrnő' jelentésű kifejezés a fordításába. Az egyik lehetséges magyarázat, hogy maga Aleyn a *hera* latin szót *lady* alakban fordította le, majd erről asszociált a *domina* szintén 'úrnő' jelentésű szóra, amely gondolataiban átvette a *dominus* helyét, és *Mistresse* formában került az angol szövegébe. A másik, kevésbé valószínű, bár lehetséges magyarázat pedig az, hogy Aleyn forrása egy eddig ismeretlen kézirat volt, amely valóban a latin *domina* szót tartalmazta, amelynek a fordítása tehát mindenképp a *lady* vagy *mistress* angol szavakkal adható vissza: *et hera peribit et *domina* infamiam subibit.

A negyedik szöveghely tipikusan jellemző a *Baccarus*-csoportra, és a *Historia* szövegében található számos klasszikus hősnévvel függ össze. A latin novellában minden tulajdonnév az antik irodalomból kölcsönzött, a szereplők funkciójára is utaló elnevezés. Így például Eurialus három barátjának neve Vergilius eposzának hőseire utal. Nisus Euryalus idősebb bajtársa és erasztésze[224] az eposzban (*Aeneis* V, 286–339), aki vele együtt hal meg a rutulusok táborán való átkelés során. A második barát, Achates az eposzban Aeneas hűséges, *fidus* társa (*Aeneis* I, 188), míg a harmadik, Palinurus Aeneas hajójának kormányosa Vergilius szerint (*Aeneis* V, 833–871). A novellában csak egyetlen helyen szerepel Eurialus mindhárom barátja egyszerre: hazafelé tartva első randevújáról, az álruhás Eurialus szembetalálkozik velük Siena utcáin. Piccolomini: „Dum sic loquitur, Nisum, Achaten Palinurumque cernit eosque praeit."[225] Aleyn fordításában azonban nem találjuk meg Nisust: „While hee thus talked with himselfe, he espyed Palinurus, and his trusty Achates; but was at home before they could discover him."[226] Teljesen világos, hogy Aleyn a *Baccarus*-csoporthoz tartozó forrásában talált mondatot követte, amelyből eltűnik Nisus neve egy, a latinban bekövetkezett minuscula n-v betűcsere miatt: nisum–uisum–visum. A *Baccarus*-csoporton belül

[223] Máté 2018a, 270. „Hiába, mondta, állok ellen a szerelmesek erőfeszítéseinek. Hacsak nem leszek előrelátó, az asszonyom elvész, és a háznak / az úrnak rossz híre kel."

[224] Williams 2012, 148–155.

[225] Máté 2018a, 277–278. „Amíg így beszélt magában, meglátta Nisust, Achatest és Palinurust és előttük ment be a házba."

[226] Aleyn 1639, 64. „Amíg így beszélt magában, meglátta Palinurust és az ő hűséges Achatesét; de hamarabb hazaért, mint hogy ők kiszúrhatták volna."

kialakult hat kisebb egység között pedig azon az alapon tudunk választani, hogy Achates a hűséges, *fidus* jelzőt viselhette a latin forrásban. Pontosan ezt a Vergiliustól kölcsönzött jelzőt kapta Achates a Frankfurt 1597 kiadásoktól kezdve. Hilarius Drudo az *ope ingenii* módszerével élve a nisum–uisum–visum folyamatba beavatkozva hozhatta létre a nyelvtanilag egyeztetett, valamint a vergiliusi kontextus miatt is odaillő *fidum* olvasatot.

Nisum Achaten Polimirumque	ms Mm
visum, Achaten Polimmirum	H 160
visum, Achaten Polinurum	H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 239, Lyon 1505 [achatem], Bázel 1551, Bázel 1571
visum achatem palminurum	ms Bp2
visus achatem polinurum	Lyon 1518
fidum Achaten et Palinurum cernit	Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651

Aleyn forrásaként tehát ismét a frissebb latin kiadások mutatkoznak: Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651.

Az ötödik szöveghely szintén tipikusan jellemző a *Baccarus*-csoport tagjaira, megkülönböztetve őket a szöveghagyomány más csoportjaitól. A kérdéses olvasat abban a jelenetben szerepel, amikor Sosias elmondja Eurialusnak, hogy egy meg nem nevezett hölgy szerelmes belé. Bár Sosias nem árulja el a hölgy nevét, Eurialus szíve a puszta hír hallatán is lángra kap, mivel eltalálja Cupido nyila. Piccolomini: „At Euryalus secerto cupidinis arcu percussus, nullam membris quietem dabat igne furtivo populante venas, qui totas penitus vorabat medullas."[227] A fő kérdés ebben a mondatban a nyíl jellemzője, ugyanis a *Baccarus*-csoportban a certo 'biztos, céltérő' jelzőt kapja, illetve a certe 'biztosan' módhatározószó áll mellette:
certo Cupidinis arcu mss Bp2, Mm. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 225, H 239, Lyon 1505, Lyon 1518, Basel 1551, Basel 1571.
certe Cupidinis arcu Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651

Egyértelmű tömörítő technikája ellenére véleményem szerint világos, hogy Aleyn a certe latin módhatározót fordítja a certainly határozószóval a következő mondatban: „but **certainely** Eurialus could give himselfe no rest, a stealthy fire consuming his veines."[228]

[227] Máté 2018a, 254. „De Eurialust átjárta Cupido titkos nyila, egyetlen tagja sem lelt békét, ahogy átjárta ereit a titkos tűz, és velejéig hatolt."
[228] Aleyn 1639, 16. „De bizonyos, hogy Eurialus nem nyugodhatott, mert egy titkos tűz égett az ereiben."

A bizonyítás szempontjából fontos hatodik szöveghely Eurialus első, Lucretiának írt leveléből való. A férfi ebben nehéz helyzetére panaszkodik, azt állítva, hogy többé nem ura a saját életének, mert nem képes aludni és enni sem. A *Baccarus*-csoportban a latin mondat a következő:

Tu mihi et ***somni et cibi usum*** abstulisti H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 239, Lyon 1505, Lyon 1518, Basel 1551, Basel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651

Tu mihi et ***sompni et cibi*** usum abstulisti ms Mm, Bp2

Aleyn fordítása tökéletesen követi a forrást: „you have taken from me the use of repose, and repast."[229]

Az utolsó előtti, hetedik szöveghely Eurialusnak feudális urával, Zsigmond császárral ápolt barátságos viszonyára utal. Amikor a császár észreveszi, hogy Eurialus megjelenésére Lucretia rendszeresen a szerelem jeleit mutatja, évődve próbálja meg rávenni a lovagot, hogy vallja be érzelmeit. Aleyn fordításában: „So soone as Cæsar saw her, O (said he) Eurialus no longer deny a truth so evident; this Sun was set, while you were gone, but you have brought us the morning, and the Sunne is againe risen. Love hath no boundures, and it can bee concealed no more than the Cough."[230] A lényeges pont ebben a mondatban a hasonlat: a köhögés vagyis *cough*, latinul *tussis*, ugyanolyan nehezen eltitkolható, mint maga a szerelem. A *Baccarus*-csoport legtöbb tagjában a hasonlat világos, míg néhány szövegben elhalványul vagy ki is marad:

tegi non potest amor, nec abscondi **tussis**	ms Bp2. H 151, H 160
tegi *nunc* non potest amor, nec abscondi **tussis**	H 154, H 157, H 156, H 239, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
tegi *nunc* non potest amor, nec abscondi ***diutius***	Bázel 1551, Bázel 1571
tegi *nunc* non potest amor, nec abscondi ***tu scis***	H 158, Lyon 1505, Lyon 1518
hiányzik a teljes mondat	ms Mm

Ismét arra a következtetésre juthatunk, hogy Aleyn a *Baccarus*-csoportnak a Frankfurt 1597 nyomtatvánnyal kezdődő valamely kései tagját vette alapul.

Az utolsó, nyolcadik szöveghely ismét Piccolomininek ahhoz a szövegszervező technikájához kapcsolódik, amellyel intertextuális hálót sző főhősei köré, az ő sor-

229 Aleyn 1639, 19. „te elvetted tőlem a pihenés és az evés szokását."

230 Aleyn 1639, 43. „Amint a Császár meglátta Lucretiát, Ó (mondta), Eurialus, ne tagadj többé egy ennyire világos igazságot; ez a Nap lement, míg te távol voltál, de most elhoztad nekünk a reggelt, és a Nap újra felkelt. A szerelem nem ismeri a szégyent, és annyira lehet elrejteni, mint a köhögést."

sukat is előrevetítve a klasszikus hősök és hősnők megidézésével. A sienai humanista sokszor utal az idegen szeretőiktől hátrahagyott asszonyok példáira. Közülük is kiemelkedik Ariadne, Minos király leánya, akit Piccolomini,[231] és az ő nyomán Charles Aleyn is két alkalommal említ mint a szerelem félelmetes példáját:

> nor am I alone in this kinde of love; Helen, Medea, and **Ariadne** are my precedents, and crimes[232]

> The examples of those so many, forsaken by forreine loves, are my so many advertisements not to prosecute your love. Iason treacherously cosened Medea, by whose alone assistance hee finished the adventure of the golden Fleece: And Theseus whom **Ariadne** did extricate out of the fatall Labyrinth, ignobly left that distressed Lady in an unhabited land, the worse Labyrinth of the two.[233]

A *Baccarus*-csoporthoz tartozó nyomtatványok a hősnő nevét hibátlan alakban tartalmazzák.

Adrianam, Adriane	ms Bp2
Adrianam, Adriano	H 151, H 154, H 156, H 157, H 160, H 239, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
Adrianam, Ariadne	H 158, Lyon 1505, Lyon 1518
Hadrianam, Ariadnae	Bázel 1551, Bázel 1571
hiányzik, Adriano	ms Mm

Itt nehéz választani a rendelkezésre álló variánsok közül, mivel egyik sem pontosan azonos az angol szövegben olvasható Ariadne alakkal, de az eltérések olyan kicsik, hogy Aleyn bármelyiket könnyedén kijavíthatta.

Az elemzésnek ezen a pontján szeretném felhívni rá a figyelmet, hogy a *Baccarus*-csoportnak eddig három olyan tagja van, amelyek mindenben megfelelnek az Aleyn

231 Máté 2018a, 248. és 262.

232 Aleyn 1639, 8. „nem is vagyok egyedül az efféle szerelemmel, Helena, Medea és Ariadne az előképeim és bűntársaim."

233 Aleyn 1639, 30. „Mindazoknak a példája, akiket idegen szerelmeik elhagytak, mint megannyi figyelmeztetés állnak előttem, hogy ne keveredjek szerelembe veled. Iason áruló módon elhagyta Medeát, bár kizárólag neki köszönhette, hogy túlélte az aranygyapjú kalandját: És Theseus, akit Ariadne kihozott a végzetes labirintusból, méltatlanul hátrahagyta a bajba jutott hölgyet egy lakatlan földön, amely két labirintus közül a rosszabbik."

angol fordítása által támasztott kívánalmaknak: Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651. Fenntartva azt az állításomat, hogy Aleyn lehetséges latin forrása a *Baccarus*-szövegcsoport valamely tagja volt, az alábbiakban bemutatok három olyan szöveghelyet, amelyek némileg ellentmondanak ennek, illetve tovább árnyalják a forrás kérdését, mivel a *Historia* egy lehetséges kéziratos változatára utalnak. Az első két olvasat magyarázható a fordító szabad forráskezelésével és kreativitásával is, míg a harmadik a feltételezett kéziratos forrás egyéni megoldására utalna. Ez a hipotetikus kéziratos változat azonban jelenleg nem áll a kutatás rendelkezésére.

Az első ellentmondó szöveghely a történet Pacorus-epizódjában található. Pacorus, a magyar lovag szintén beleszeret Lucretiába, és levelekkel próbálja meghódítani. Előbb egy virágcsokorba, majd egy hógolyóba rejti üzenetét, de udvarlási kísérletei rendre meghiúsulnak. A lovag kitartásán elmélkedve Piccolomini azokhoz hasonlítja Pacorust, akik még elevenen megégetve is szerencsésnek tartják magukat. Aleyn angol fordítása a következő: „A sort of Stoicall wits, who if they were put in Phalaris his Bull, would not rore but sing."[234] Az eredeti latinban Piccolomini utalása Phalarisra, Agrigentum (Akragas) zsarnokára vonatkozik, aki ellenségeit egy bronzból készült bikában égettette meg.[235] Mint látható, Aleyn szintén bikáról beszél, elméletileg tehát a következő latin mondatot fordítja: „et in tauro Phalaridis clausi vitam se credunt possidere beatam."[236] A *Baccarus*-csoport tagjai azonban egy másik állatot említenek, bennük szabályosan Phalaris lováról (equo) van szó:

in **equo** falaris	H 160
in **equo** fallaris	H 154, H 156, H 157, H 158, H 239, Lyon 1505, Lyon 1518
in **equo** Phalaris	ms Bp2. H 151, Bázel 1551, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
hiányzik a teljes mondat	ms Mm

Ebben az esetben két lehetséges magyarázat van Aleyn változtatására. Az egyik, hogy Aleyn követte a latin forrásában találtakat, s ez esetben az a forrás a *Baccarus*-csoport többi tagjától eltérően tauro olvasatot tartalmazott. A másik lehetséges magyarázat, hogy Aleyn magától cserélte ki a lovat bikára, ismerve Valerius Maximus vonatkozó történetét.

Aleyn egy másik olyan fordítói megoldása, amely szintén magyarázható lenne mind a forrásában található hibával, mind pedig saját szövegértelmezői döntésével,

234 Aleyn 1639, 73–74. „A sztoikus hozzáállás birtokosai, akik, ha Phalaris bikájába teszik is őket, nem nyögnek, hanem énekelnek."

235 Valerius Maximus, *Factorum et dictorum memorabilium libri novem* IX 2, 9.

236 Máté 2018a, 281–282.

Eurialus ruháinak leírására vonatkozik. A latin eredeti szerint a lovag nap nap után selyemből és más értékes anyagból készült öltözéket visel, és mind lovai, mind kísérete külleme kifejezi Eurialus rangját. Aleyn az eredetit tömörítő megoldása a következő:

His age two and thirtie, and his stature rather comely than tall, his eyes shining and full, and his other parts graced with a kinde of majestie, answered each other with a most exquisite symmetrie. The other Courtiers were all impoverished by the war: but Eurialus, who was rich both in his owne revenew, and his Princes favour, saluted every day with a new bravery: his traine of followers great, richly appareled and gallantly mounted, so that he wanted nothing but leasure to awaken that gentle heate of the soule, W[i]ch men call love.[237]	Duorum et triginta annorum erat, non eminentis stature, sed lete grateque habitudinis, illustribus oculis, malis ad gratiam rubescentibus, ceteris membris non sine quadam maiestate decoris, staturae correspondentibus. Reliqui curiales propter longinquam militiam omnes auro excussi erant. Hic, quia domi habundabat et propter amicitiam Cesaris magna munera recipiebat, in dies ornatior conspectibus hominum reddebatur, longum famulorum ordinem pone ducebat. Nunc auro illitis, nunc muricis Tyrii sanguine tinctis, nunc filis, que ultimi legunt Seres, textis vestibus utebatur. Tum equi tales illi erant, quales in fabulis est ad Troiam venisse Mennonis. Nihil huic ad excitandum illum blandum animi calorem magnamque mentis vim, quem vocant amorem, preter otium deerat.[238]

Érdekes, hogy a fordításból kimaradnak az Eurialus öltözékét és lovait leíró részletek, a Memnonra vonatkozó utalással együtt. Ebben az esetben ismét két lehetséges magyarázata van a rövidítésnek: vagy Aleyn maga élt a tömörítés eszközével, vagy pedig

[237] Aleyn 1639, 5. „Harminckét éves, termete inkább kellemes, mint magas, szemei csillogók és kerekek, és más tagjai is egyfajta előkelőséggel teljesek, egymással tökéletesen harmonizáltak. A többi udvaronc a háború miatt elszegényedett: Eurialus azonban, aki saját jogán is gazdag volt, és a Császár is kegyelte, minden nap újabb elegáns ruhában jelent meg: nagy kíséret követte őt, gazdagon öltözve és szép lovakon, így hát nem hiányzott neki semmi más, csak a szabadidő, hogy felébredjen benne a léleknek az a finom heve, amelyet az emberek szerelemnek hívnak."

[238] Máté 2018a, 245–246. „Harminckét éves volt, nem magas temetű, de vidám és kedves természetű, csillogó szemű, pirospozsgás, többi tagjai is előkelőséggel teljesek, alkatának megfelelőek. A többi udvaronc a hosszú háború miatt híján volt az aranynak. Ő viszont, mivel maga is gazdag volt és a Császár barátsága is sok ajándékhoz juttatta, naponta ékesebben jelent meg az emberek előtt, és nagy kíséretet vezetett. Egyszer arannyal átszőtt, máskor a bíborcsiga vérével festett, megint máskor a kínaiaktól szőtt kelmékből készült ruhákat hordott. Lovai olyanok voltak, mint amilyenekkel a mesék szerint Trója falaihoz érkezett Memnon. Semmi nem hiányzott neki ahhoz, hogy felélessze benne a léleknek azt az édes hevét és az elmének azt a nagy erejét, amelyet szerelemnek hívnak, csak a ráérő idő."

latin forrásából hiányoztak teljesen a ruhákra és lovakra vonatkozó részek. Ilyen szöveghiány megfigyelhető például a nyomtatott *Historia*-szövegtanúk közül a C 69 és C 71 kiadásokban, amelyek ezen a helyen *lacuná*t tartalmaznak.[239] Ez a fajta *lacuna* azonban nem jellemző a *Baccarus*-csoportba tartozó szövegekre, ami lehet annak a jele, hogy Aleyn egy azokhoz hasonló, de egyedi hibákkal rendelkező, ismeretlen kéziratos forrás birtokában volt.

Végül a harmadik fordítói megoldás, amely szembe megy a *Baccarus*-csoport textuális jellemzőivel, a történet vége felé olvasható. Amikor már minden lehetséges találkozási módot elzárt a szerelmesek elől az asszony férje, Eurialus hajlandó segítségért fordulni Pandalushoz, Lucretia sógorához. Eurialus palotagrófi címet ígér azért cserébe, ha Pandalus bejuttatja őt Lucretia házába. A sienai férfi tiltakozik az efféle fizetség ellen, szerénykedve azt állítva magáról, hogy méltatlan az ilyen megtiszteltetésre. Aleyn angol fordítása szerint: „You have hit on the right way of cure. I will about this businesse, nor will I exact any reward at your hands, knowing it is not the part of an honest man to aske any boone where no recompence is deserved. What I doe is to remove the scandall threatned our family."[240] A kulcsprobléma ebben a bekezdésben az, hogy a latin novella megfelelő helyén még egy félmondat szerepel, amely azonban látszólag hiányzik az angol szövegből. A *Baccarus*-csoport tagjai a következő olvasatot tartalmazzák (az angol szöveg kérdéses tagmondatai a latinban vastagon szedve):

Accingam me huic operi teque, dum tempus erit, commonefaciam, nec ex te gratiam quaero, quia non est officium boni viri, cum is nihil promereatur, gratiam poscere. *Ego ut vitem infamiam nostre imminentem familie, hoc ago*, ***quod si tibi conducit, non proterea sum amandus.***[241] H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 239, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1551, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651

Ego ut vitam[!] infamiam nostre imminentem familie hoc ago. Quod si tibi conducit, non propterea sum premiandus[242] ms Bp2

A *Historia* szöveghagyományában eddig csupán egy olyan kéziratot ismerünk, az ms Mm jelűt, amelyből hiányzik a jelölt félmondat:

Ego ut vitem infamiam nostre imminentem familie, hoc ago. ms Mm

239 Máté 2018a, 222.

240 Aleyn 1639, 87. „A megfelelő gyógyírt találtad meg. Gondom lesz erre a dologra, és nem fogadok el cserébe semmit tőled, hiszen tudom, hogy a tisztességes ember nem keresi a maga javát ott, ahol nem érdemelte ki a jutalmat. Amit teszek, az az, hogy távol tartom a botrányt, mely családunkat fenyegeti."

241 Máté 2018a, 337. „Magamra vállalom ezt a feladatot, és amikor eljön az idő, emlékezem rá, de nem kérek érte viszonzást, mivel a tisztességes ember nem kérhet ilyet, ha nem érdemelte ki azt. Én azért teszem ezt, hogy a családunkra váró rossz hírnevet elkerüljem, s ha ez kedvez neked, azon túl nem kell nekem jutalom."

242 Máté 2018a, 336.

Ahogyan fentebb láttuk azonban, ez a kézirat ugyan tartalmaz néhányat a *Baccarus*-csoport jellemző olvasatai közül, de a benne lévő *Historia*-szöveg jelentősen tömörített, így számos olyan olvasat hiányzik belőle, amelyek elemzésünk szempontjából elengedhetetlenek voltak. Jelen állapotában a ms Mm kézirat magasabban áll a sztemmán, mint a *Baccarus*-csoport egésze, de a benne lévő számos kihagyás miatt ez inkább félrevezető információ.[243]

Összességében azt mondhatjuk, hogy az utóbbi három sajátos fordítói megoldás Aleyn munkájában, és a benne található további ellentmondások, amelyek az angol szöveget a *Baccarus*-csoport olvasataival szemben helyezik el, utalhatnak egy lehetséges kéziratos latin forrásszövegre. A fordítás azonban jelentős helyeken pontos egyezést mutat a *Baccarus*-csoport utolsó kiadási hullámában megjelent nyomtatványokkal, ezért inkább azt tartom valószínűnek, hogy Charles Aleyn egy olyan kiadványra támaszkodott fordítása elkészítése során, amely a Frankfurt 1597 nyomtatvánnyal kezdődött és az Amszterdam 1651 kiadással zárult. Aleyn munkájának 1639. évi megjelenését figyelembe véve a számba jöhető kiadások a következők:

1. Hilarius Drudo, *Equitis Franci et adolescentulae mulieris Italae partica artis amandi insigni et iucundissima historia ostensa […]*, Frankfurt-am-Main, 1597.
2. Frankfurt-am-Main, typis Ioannis Saurii, impensis Cornelii Sutorii, 1597.
3. Frankfurt-am-Main, Ursellis ex officina typographica Cornelii Sutoris, 1600.
4. Frankfurt-am-Main Ursellis, ex officina Cornelii Sutorii, 1606.
5. Frankfurt-am-Main, Palthenius, 1625.

243 Máté 2018a, 345.

Az ismeretlen angol fordítás 1708-ból

A modernitás előtti utolsó angol fordítás, amely a *Historia*-fordítások között időrendben az utolsó előtti, egy magát meg nem nevező fordító munkája: *The History of the Amours of Count Schlick, Chancellor to the Emperor Sigismund, and a Young Lady of Quality of Sienna[!] by Aeneas Sylvius, Poet-Laureat, and Secretary to the Same Emperor, afterwards Pope Pius the Second*, London, printed for James Woodward, 1708. Forrása a latin szöveghagyomány *Baccarus*-csoportjára vezethető vissza. Az angol szöveg nem mutatja jelét annak, hogy bármelyik korábbi angol vagy más nyelvű *Historia*-fordítást felhasználta volna készítője a maga munkája során. A fordítás előszava kulturális referenciaként a francia Madame D'Unnois-nak és más francia szerzőknek a korban divatos munkáit jelöli meg, amelyek minőségét Piccolomini irodalmi tehetsége felülmúlja, s ezért érdemes a fordításra.

> G3[244] The following Treatise of Aeneas Sylvius, being a Piece of Admirable Design and Performance, has always been esteem'd by the Ingenious, that understood him in his own Language, and it was therefore thought worthy a Translation, and fit to bring up the Rear of the Now celebrated Madam D'Unnois. I shall not Question the Abilities of this suppos'd, or real Lady, but I may venture to say, that no French Author of this kind (besides her) has the least Pretence to a Rivalship with our Author.[245]

A francia szerzőnő furcsa nevével kapcsolatban a szerelmi történetnek az *English Short Title Catalogue*-ban jegyzett kiadásai vezetnek nyomra. A „Count Schlick szerelmét" ugyanis 1708-ban kétszer,[246] majd 1711-ben,[247] 1741-ben[248] és 1742-ben[249] is kiad-

244 Az ívjelzésből is látszik, hogy bár ez a fordítás saját címlapot kap, a kiadványt folytatólagosan szedik a többi művel együtt. Az ívjelzések szerint a Count Schlick története a g3–g4, és h4–k4 íveken kapott helyet. Az előszónál csak az ívjelzés ad támpontot, a h1 ívtől azonban, ahol a tulajdonképpeni történet kezdetét veszi, az élőfejben 1–63-ig terjedő oldalszámozás is van, innen ered, hogy az alábbiakban eltérően hivatkozom az előszóból, illetve a történetből idézett sorokra.

245 „Aeneas Sylvius alábbi értekezését, mivel az egy csodálatosan megtervezett és kivitelezett darab, a tudós emberek mindig nagyra értékelték, hiszen értették azt saját nyelvén, ezért méltónak találtatott a fordításra, és hogy a mostanság ünnepelt Madame D'Unnois után a kiadvány utolsó darabja legyen. Nem kérdőjelezhetem meg ennek a vélt vagy valós hölgynek a képességeit, de megkockáztathatom, hogy azt mondjam, nincs ilyen műfajban alkotó más francia szerző (rajta kívül), aki a legkisebb mértékben is jogot formálhatna rá, hogy a mi szerzőnkkel rivalizáljon."

246 1708 első ESTC 006325772, tartalma: Hypolitus, Machbeth, Count Schlick és Memoirs of the Court of Scotland. 1708 második ESTC 006325770, tartalma: Hypolitus, Machbeth és Count Schlick.

247 1711 ESTC 006028676, tartalma: Machbeth és Count Schlick.

248 1741 ESTC 006325769 tartalma: Hypolitus, Machbeth és Count Schlick.

249 1742 ESTC 006320160 Hypolitus, Machbeth, Count Schlick.

ták, és minden alkalommal egy bizonyos Madame d'Aulnoy, azaz Marie Catherine de la Mothe írásaival együtt jelentették meg. A francia szerzőnő három munkáját, *Hypolitus, the Earl of Douglas, The Secret History of Machbeth, King of Scotland* valamint *The Memoirs of the Court of Scotland* című műveit nyomtatták ki együtt Piccolomini szerelmi történetének ezzel az angol fordításával. Madame d'Aulnoy szerzői nevének változatai között a Library of Congress katalógusa feltünteti a Dunois írásmódot is,[250] ami nagyon hasonlít az ebben az angol fordításban található D'Unnois formára; valószínűleg mindkét írásmód a névnek csupán hallás utáni lejegyzésről tanúskodik. A fordító előszava tehát reflektál annak a másik szerzőnek a művére, akiével együtt az ő munkája is napvilágot lát. Ebben az értelemben az 1708-as angol fordítás bevezetője egyedülálló Piccolomini szerelmi történetének fordításai között, és bizonyítja, hogy a két munka együttes megjelentetése tudatos kiadói döntés volt.

Az ismeretlen angol azt a két bevezető levelet is lefordítja, amelyet Piccolomini Caspar Schlicknek és Mariano Sozzininek címzett, és mint a mű címéből is kitűnik, Caspar Schlicket azonosítja a történet férfi főhősével. A fordító reflektál saját angol szövege nyelvi minőségére, hangsúlyozva, hogy megítélése szerint ez a latinból készült fordítás jobb angol nyelven szólal meg, mint a franciából fordított kortárs művek.

> G7 These two Letters, and what I have said already, will be sufficient for the Author. I shall only add for the Translation, that I have kept as near the Authors diction as was agreeable to the Difference of the Languages; that I have never made any scruple to add, where the Author gave a Hint worth the improving; and have ventured to leave out, what I thought might prove tedious to an English Reader. In the main, I hope I may pretend to have done Aeneas Sylvius Justice, and given him such an English Grab, as very few of our Modern French Authors wear, when they visit us in the British Tongue.[251]

A fordító sem titkolja el, hogy bizonyos elemeket kihagyott a fordításból, amelyek megítélése szerint nem felelnének meg az angol olvasók ízlésének. Én csupán egy hangsúlyos példát találtam erre, mégpedig azt a részletet, amikor Lucretia a vénasszony által hozott első levelet nemcsak széttépi és megtapossa, de meg is köpködi. Piccolomini: „I ocius, venefica, tuasque litteras tecum defer: imo, da potius, ut lacerem ignique

250 https://lccn.loc.gov/n50072218 Aulnoy, Madame d' (Marie-Catherine), 1650 or 1651–1705.

251 „Ez a két levél, és amit már elmondtam róla, elegendő lesz a szerző bemutatására. Amit még a fordításról el kell mondanom, hogy olyan közel maradtam a szerző kifejezésmódjához, amennyire csak a két nyelv különbségei megengedték ezt; hogy soha nem riadtam vissza attól, hogy hozzátegyek a szöveghez ott, ahol a szerző utalást tett valamire, ami érdemes volt a kifejtésre; és hogy bátorkodtam kihagyni azt, amiről azt gondoltam, hogy unalmas lenne az angol olvasó számára. Összességében remélem, hogy állíthatom magamról, hogy igazságot szolgáltattam Aeneas Sylviusnak, és olyan angol gúnyába öltöztettem, amilyet csak kevés kortárs francia szerző visel, amikor meglátogat minket a mi brit nyelvünkön."

dedam. Arripiensque papirum in partes diversas scidit et calcatam saepe pedibus, atque **consputam**, in cinerem coniecit. Ac sic de te, ait, sumi suplicium, lena, deberet, igne quam vino dignior."[252] Az angol 1708-as fordításban ez a rész így hangzik:

> Begone, therefore, and that quickly, thou Witch with thy Letters, — no, rather give me the Letter I may tear it in a thousand Pieces, and throw them into the Fire. At these Words she snatches the Paper out of the Bawd's Hands, and tears it to Pieces, and trampling them under her Feet, she threw them into the Ashes. This Punishment ought likewise to be yours, said she too, infamous Creature, more worthy the Fire, than Life.[253]

A köpködés a Boccaccióhoz szokott itáliai közönség számára a 15. században inkább elfogadott volt, így szerepel például Alessandro Braccesi és a Venetói Névtelen munkáiban, de hiányzik többek között a lengyel és a magyar *Historia*-fordításokból is. Ennek a mozzanatnak a kihagyását az angol fordító részéről – szerintem – kifejezetten kulturális okok motiválhatták, egyszerűen nem tarthatta illendőnek a köpködés említését a művelt angol olvasó számára.

> Braccesi a5v–a6r: Partiti subito maliarda va nella maledecta hora. Et così deto prese la lectera di mano di costei et in presentia sua in molti pezzi lacero, et buttola in terra calpestandovi et **sputandoli suso**: et finalmente la pose in sù la cenere dicendo così fare a te piutosto si converrebbe et a bruciarti perchè ne sei più degna.[254]

> Veneteói Névtelen 14r: Partite presto incantatrice e porta teco le tu[e] lettere: ouer più presto damele che le fraci e brusi et in quello pigliando la carta la strazo in molte parte et calcolla cum li piedi et **inbrattata di**

252 Máté 2018a, 258. „Tűnj el gyorsan, méregkeverő, és vidd magaddal a leveledet is: vagy inkább add ide, hogy széttépjem és a tűzbe vessem. Azzal megragadta a papírt, darabokra tépte és gyakran megtaposta, majd meg is köpködte és a hamuba hajította. És ami a te büntetésedet illeti, mondta, kerítőnő, inkább vagy méltó a tűzre, mint a borra." Mint látható, a hivatkozott szövegváltozatban az *igne quam vino dignior* olvasat szerepel. Nem tartom ugyanis kizártnak, hogy a hely kulturális magyarázatot igényel, és a bor a hírnök kötelező jutalma lett volna. Az adott kontextusban persze érvelni lehet a mellett, hogy Lucretia égetnivaló rossznak tartja a vénasszonyt, és így inkább tűzre, mint életre valónak mondja, *igne quam vita dignior*, ahogyan az az angol fordítás forrásában is szerepelt.

253 *The History of the Amours*…, 17. „Tűnj el, tehát, de gyorsan, a leveleiddel együtt, te boszorkány, – nem is, inkább add ide a levelet, hogy ezer darabra tépjem, és a tűzbe vessem. Ezekkel a szavakkal kikapja a kerítőnő kezéből a papírt, darabokra tépi, és megtaposva behajítja a hamuba. Ez a büntetés vár rád is, tette még hozzá, rossz hírű teremtés, mert méltóbb vagy a tűzre, mint az életre."

254 [Braccesi] 1491, a5v–a6r. „Tűnj el azonnal, te rosszakaró ebben az átkozott órában. És így szólva kivette a kezéből a levelet, jelenlétében sok darabra tépte, a földre dobva megtaposta és még rá is köpött; és végül a hamu tetejébe tette, miközben azt mondta: veled is így kellene tenni, mert méltó vagy rá, hogy megégessenek." https://proxy.europeana.eu/9200369/webclient_DeliveryManager_pid_934494_custom_att_2_simple_viewer?view=http%3A%2F%2Fatena.beic.it%2Fwebclient%2FDeliveryManager%3Fpid%3D934664%26custom_att_2%3Ddeeplink&disposition=inline&api_url=https%3A%2F%2Fapi.europeana.eu%2Fapi

> **sputa** butto in cenere dicendo ti meritaresti portar tal pena, più degna del fuogo cha de vita.[255]

A fordító a francia nyelvű divatos olvasmányokkal vitatkozva, illetve azokat kárhoztatva azért is méltatja Piccolomini történetét, mert abban meglátása szerint a házasságtörő tetteknek valódi súlya és büntetése van, nem csak a szerelmesek egymás iránti hűtlensége.

> G8 The Moral of this Fable or rather History is very Good, and yet so general as to be extended to all of this Nature, that are justly writ, but the French generally make the Offenders very easy, and meet no Punishment but what they find in the Infidelity of each other.[256]

A fordítónak ez a megállapítása azonban felveti azt a kérdést, hogy vajon az angol ismeretlen jogosnak tartotta-e Lucretia halálát a történet végén. Talán csak saját moralizáló szándéka miatt nem érzékeltette ez a fordító olvasóival, hogy az irónia hegye Piccolomini eredetijében Eurialusra mutat, míg Lucretia bírja a szerző szimpátiáját. A fordítás tónusa alapján ez az angol ismeretlen megelégedett Piccolomininek azzal a legfőbb intésével, hogy a szerelemben több a méreg, mint a méz, s ezért azt jobb elkerülni. A fordításnak azonban nincs nőellenes éle, nincs meg benne az a boszszúszomjas nőgyűlölet, amely, mint egy későbbi fejezetben látni fogjuk, például a magyar Csenkeszfai Poóts András fordításából sugárzik időnként.

A forrás nyomai a fordításban

Az ismeretlen 18. századi angol fordító munkája a latin szöveghagyomány *Baccarus*-csoportjára épül, azon belül is valószínűleg a *Historia* utolsó latin nyelvű publikálási hullámában készült kiadványok valamelyikére. Hasonlóan Charles Aleyn fél évszázaddal korábban készült fordításához, ez a mű is tartalmaz néhány olyan elemet, amelyek nem konzisztensek a kimutatható latin forráscsoporttal. Az alább bemutatott szöveghelyek közül az első nyolc a *Baccarus*-csoport többségével megegyező olvasatokat jelent. A következő öt szöveghely a fordításnak a Frankfurt 1597 kiadás-

[255] Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, ms Magliabechiano VI 39, 14r. „Azonnal menj innen, vajákos, és vidd magaddal a leveleidet: vagy inkább add ide gyorsan, hogy eltépjem és elégessem, és ezzel elkapva a papírt, sok darabra tépte, megtaposta és megköpdöste, a hamuba dobta miközben ezt mondta: megérdemelnéd, hogy ugyanez legyen a büntetésed, mert méltóbb vagy a tűzre, mint az életre."

[256] „Ennek a mesének vagy inkább történetnek a tanulsága igen jó, és mégis elég általános ahhoz, hogy mindennek a természetére kiterjeszthető legyen, ami jól van megírva, de a franciák általában túl elnézőek a bűnösökkel, és csak annyi büntetést kapnak, amennyit kölcsönös hűtlenségük okoz nekik."

sal kezdődő nyomtatványokkal való szorosabb rokonságára mutat. Végül három szöveghely inkonzisztens az utolsó publikációs hullámban megjelent *Baccarus*-csoportos szövegváltozatokkal is.
Az első szöveghely, amely a forrásvizsgálat irányát is meghatározza, a magyar lovag *Baccarus* neve az angol fordításban:

> In the mean while, there was **one Baccarus an Hungarian Knight**, of considerable Quality in his own Country, in the Emperor's Retinue, began to be in Love with Lucretia, and being a Beau, and handsom Man persuaded himself, that she lov'd him as much, and only was with-held by her Modesty from a Declaration in his Favour.[257]

Mint az előző angol fordítás, és a korábbi monográfiámban a német, dán és lengyel fordítások kapcsán is bemutattam, ez a névalak a szöveghagyomány egy zárt csoportjára jellemző: mss Bp2 [Bactarus], Mm. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 239, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1551, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651.

Az itt tárgyalt anonim angol fordítás bevezetője miatt joggal feltételezhetjük, hogy e szöveg esetében elsősorban a nyomtatott latin forrásokra kell koncentrálnunk. A következő szöveghely abban a jelenetben található meg, amikor Piccolomini a szerelemtől megittasult Lucretiát hasonlítja Eurialus pajkos lovához: „Similis illi fiebat *Eurialo viso* Lucretia. Quae licet, dum sola fuit, claudere viam destinasset amori, ut tamen illum aspexit, nec modum flammae nec sibi ponebat."[258] A szexuális felhangokat sem nélkülöző, valószínűleg részben boccacciói ihletésű hasonlat a latin szöveghagyomány egy részében a férfit magát hasonlítja a lóhoz, amit meglovagol, de mind a szöveg logikája, mind a szexuális pozíciók tradicionális felfogása miatt az a valószínűbb, hogy a nő, Lucretia kerül ebbe az alávetett szerepbe. Az angol fordítás és a *Baccarus*-csoport tagjai is ezt a felfogást közvetítik:

> The Horse of Eurialus was of a light redish colour, beatiful in its shape, and fit for so accoplish'd a Rider, so full of Fire, that when the Trumpet sounded he cou'd not be kept without motion, curveting, and pawing the Ground with his Hoofs e'ery way, discovering his Ardor at the Martial MUuck. **Lucretia was not wholly unlike this Horse, when she saw Eurialus, who, tho' when alone she had resolv'd to shut up all the Avenues to Love, yet she once** beheld him she set no bounds to

[257] *The History of the Amours*..., 40. „Időközben volt egy Baccarus nevű magyar lovag – saját országában jelentős ember –, a Császár kíséretében, aki beleszeretett Lucretiába, és mivel egy szépség volt és jóképű férfi, meggyőzte magát, hogy a nő hasonlóképpen érez, és csak szerénysége miatt nem nyilvánította ki iránta érzett vonzalmát."

[258] Máté 2018a, 249. „Ehhez vált hasonlóvá Eurialus láttán Lucretia. Aki jóllehet, amikor egyedül volt, eldöntötte, hogy gátat vet a szerelemnek, de amikor meglátta a férfit, sem a lángoknak, sem magának nem tudott megálljt parancsolni."

> her Passion on her self. But as a dry Field of Corn set on Fire, is more inflam'd by the blasts of the adverse Wind, so burnt the unhappy Lucretia at the sight of her Eurialus.[259]

ms Mm. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 239, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1551, Bázel 1554, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651.

A harmadik szöveghely Eurialus első leveléből való, aki arról panaszkodik Lucretiának, hogy az iránta érzett szerelem elvonja figyelmét még létfenntartó tevékenységeiről is: „You have rob'd me of the Use of Sleep and Food; you Day and Night I love, you I desire."[260] A latin szöveg *Tu mihi et somni et cibi usum abstulisti* olvasata jellemzően a szöveghagyomány Y-ágában fordul elő, így más kéziratok és nyomtatványok mellett a *Baccarus*-csoport tagjaiban is ez olvasható: H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 239, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1551, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651.

A negyedik szöveghely specifikusan csak a *Baccarus*-csoport tagjaira jellemző. Az angol fordításban Eurialus feltételes módban beszél arról, hogy Lucretia olvasta Ovidius műveit, jóllehet korábban már megbizonyosodhatott róla, hogy Lucretia ismeri a *Hősnők levelei*ben elmondott, szerencsétlenül járt asszonyok, például Medea, Phyllis vagy Ariadne történeteit: „If you have read Ovid, you find, that after the Destruction of Troy, several of the Grecian Chiefs never return'd to their own Country, being detain'd by the Love of Strange Ladies."[261] Ez a feltételes mód a *Baccarus*-csoport *Si tu Ovidium legisti* olvasatán alapul, míg a szöveghagyomány más tagjaiban állításként hangzik el, *Sed tu Ovidium legisti* alakban. Ennek megfelelően feltételezésként olvasható a német, dán és lengyel fordításokban is,[262] de állításként hangzik el például a Pataki Névtelen 16. századi magyar fordításában.[263] „Si tu Ovidium legisti invenistique post Troiam dirutam Achivorum plurimos dum remeant, peregrinis retentos amoribus nunquam in patriam revertisse."[264] mss Bp2, Mm. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 239, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1551, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651.

259 *The History of the Amours…*, 8. „Eurialus lova enyhén rőtszínű volt, gyönyörű felépítésű, és alkalmas állat egy ilyen jó lovasnak, olyan tüzes volt, hogy a trombita hangjára nem tudott nyugton maradni, ficánkolt és patáival kapálta a földet, hevességét a harcos hadban mutatva ki. Lucretia nem sokban különbözött ettől a lótól, amikor meglátta Eurialust, aki, jóllehet amikor egyedül volt, eldöntötte, hogy gátat vet a szerelemnek, de amikor egyszer meglátta, nem tudta megfékezni a szenvedélyét. Hanem mint a száraz kukoricaföld, amelyet felgyújtottak, s még jobban lángol az ellenszélben, úgy égett a boldogtalan Lucretia Eurialus látványára."

260 *The History of the Amours…*, 16. „Megfosztottál enegem az alvás és az evés szokásától; éjjel és nappal téged szeretlek, téged kívánlak."

261 *The History of the Amours…*, 25. „Ha olvastad Ovidiust, azt találtad, hogy Trója elpusztítása után számos görög vezér soha nem tért vissza hazájába, mert visszatartotta őket az idegen asszonyok szerelme."

262 Máté 2018a, 64–65.

263 Máté 2018a, 149.

264 Vö. Máté 2018a, 264.

A következő szöveghelyet már az előző, Charles Aleyn által készített fordítás kapcsán is említettem. Zsigmond császár, aki a korabeli források szerint maga is jártas volt a szerelem dolgában,[265] éles szemmel felfedezi, hogy Eurialus és Lucretia vonzódnak egymáshoz. Teljesen világossá válik számára a helyzet, amikor Eurialus két hónapos távollét után visszatér Sienába, s ennek hatására Lucretia újra kivirul:

> Which when the Emperour observ'd, Deny it no more, Eurialus, (said he) the matter is as plain and evident as the Sun. While you were absent, no Body cou'd see Lucretia, but now you are come back behold Aurora breaks forth. Love has no Bounds, and can be no more hyd, than a Cough.[266]

Ahogyan Aleyn fordítása kapcsán is bemutattam, ebben a bekezdésben a kulcsmozzanat az, hogy a császár a szerelem és a köhögés elrejthetetlenségét hasonlítja egymáshoz. A köhögés, tussis azonban csak néhány, a *Baccarus*-csoportba tartozó nyomtatványban tűnik fel:

1. tegi nunc non potest amor, nec abscondi **tussis**	H 154, H 157, H 156, H 239, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
2. tegi nunc non potest amor, nec abscondi ***diutius***	Bázel 1551, Bázel 1571
3. tegi nunc non potest amor, nec abscondi ***tu scis***	H 158, Lyon 1505, Lyon 1518

A hatodik szöveghely az előbbi jelenet végén olvasható, amikor a császár egyébként jogos észrevételét Eurialus elhárítja, de azért lopva felpillant az ablakban álló Lucretiára. Az angol szöveg tanulsága szerint: „And having said thus, He stole a glance to Lucretia, and fixt his Eyes on hers, and that was the first **Consult** they had after his Return."[267] A döntő mozzanat ebben a mondatban az, hogy Eurialus pillantása az első Consult volt Lucretia számára a férfi két hónapos távolléte után, ami az adott kontextusban kb. 'információcsere, érintkezés' értelemben áll. Az angol szóalak elég transzparensen közvetíti, hogy a latinban az adott helyen a consultatio

[265] Máté 2018b, 56–63.

[266] *The History of the Amours…*, 30. „Amikor ezt a Császár észrevette, Ne tagadd tovább, Eurialus, (mondta neki), a dolog olyan egyértelmű és világos, mint a Nap. Amíg távol voltál, senki sem látta Lucretiát, de most, hogy visszajöttél, a felkelő Hajnal jön fel az égre. A szerelem nem ismer határokat, és nem lehet jobban eltitkolni, mint a köhögést."

[267] *The History of the Amours…*, 30. „És így szólva lopva Lucretiára tekintett, és szemét szemébe fúrta, s ez volt köztük az első érintkezés a férfi visszatérte után."

állhatott, ami a *Baccarus*-csoportra jellemző olvasat.[268] Nem valószínű, hogy a forrásban a más szövegcsoportokban előforduló[269] consalutatio/salutatio vagyis ’üdvözlés’ angolul salute vagy salutation lett volna, vagy akár a consulatio/consolatio, azaz ’vigasztalás’ angolul consolation, esetleg akár a latin hagyományban is ritka consalvatio, azaz ’megmentés’ angolul consalvation fordult volna elő. Tehát egy újabb érvet tudunk felhozni a mellett, hogy az 1708-as névtelen angol fordítás forrása a *Baccarus*-csoport tagjai közé tartozott. mss R, Q, Ricc, FiC, Bp2, Mh, RCo, CV4, Tr1, WOs, WUn2, Ps4, Ps6, Ps7. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 239, R 3, R 4, C 64, C 65, BMC IV 44, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1551 [a margón *alia jel alatt consolatio is], Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651. A *consultatio* olvasatot hozó nagyszámú, a *Baccarus*-csoportba nem tartozó, a sztemmán magasabban álló kézirat arra is rámutat, hogy ez az olvasat a latin szöveghagyomány Y-ágában széles körben elterjedt volt, földrajzilag a német és az olasz területeken készült kéziratok egyaránt átörökítették.

A hetedik speciális olvasatot főként azért idézem, hogy összehasonlíthassam az anonim angol fordító megoldását és Charles Alyen verzióját. Arról a helyről van szó, amikor Sosias felfedezi, hogy a titkos szerelmesek már az ő segítsége nélkül is beszéltek és levelet váltottak egymással, és tart tőle, hogy az egész Camilli család botrányba keveredik, ha a viszony kiderül. „Sosias discover’d the Interview, and thus said to himself, I find that I strove in vain to oppose the Passion of these Lovers, if I apply not my utmost Cunning, my **Lady** will Perish, and my **Master** fall under infamous Reputation."[270] A latin szövegben a szolga a ház úrnőjét (hera) és urát (dominus) említi, s ez tökéletesen tükröződik is az anonim angol fordításban a Lady és a Master kifejezésekben. „Sensit dolum Sosias secumque: Frustra, inquit, amantum conatibus obsto. Nisi astu provideo, et hera peribit et dominus infamiam subibit."[271] Charles Aleyn fordításában, mint emlékezhetünk, ezen a helyen kétszer is ’úrnő’ jelentésű szó szerepelt: „Sosias having now sounded their purposes, in vaine (said he to himselfe) doe I oppose their attempts; if I doe not intervene with some devise, my *Lady* will be ruined, and my *Mistresse* defamed."[272] Aleyn munkájában a Mistresse kifejezést én a fordító téves asszociációjából eredő fordítási hibájának tartom, míg az 1708-as anonim angol fordítás híven követi a forrásában olvasható hera és dominus olvasatokat. Mint elhangzott, Aleyn a dominus alakról *domina* alakra asszociálhatott, és így

[268] Charles Aleyn szövegében a parley *sin.* ’negotiation, conference, talk’ szintén világossá teszi, hogy a latin forrás valamiféle *konzultációra* utalt: „with that he stole a looke, and constellated his eyes with hers: and this was their first parley, but a silent one." Aleyn 1639, 43. „ezzel lopva rátekintett, és szemeit szemeibe fúrta: és ez volt első beszélgetésük, habár néma."

[269] Máté 2018a, 320.

[270] *The History of the Amours*…, 31. „Sosias felfedezte a beszélgetésüket, és magában ezt mondta, úgy látom, hogy hiába állok ellen a szerelmesek szenvedélyének, ha nem vetem be legjobb tudásom, az úrnőm elveszik, és a gazdám rossz hírbe keveredik."

[271] Máté 2018a, 270. „Hiába, mondta, állok ellen a szerelmesek erőfeszítéseinek. Hacsak nem leszek előrelátó, az asszonyom elvész, és az úrnak rossz híre kel."

[272] Aleyn 1639, 44–45.

került az ő szövegébe a Mistresse megoldás. Az 1708-as anonim fordító azonban nem követett el ilyen hibát. A latin szöveghagyományban a *dominus* a többségi olvasat, így számos más kéziratos és nyomtatott szövegtanú mellett[273] a *Baccarus*-csoport tagjai is ezt a variánst tartalmazzák. ms Bp2, H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 239, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1551, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651.

A nyolcadik sajátos olvasat kifejezetten a *Baccarus*-csoport tagjaira jellemző, megkülönböztetve őket a szöveghagyomány más tagjaitól. Abban a privát beszélgetésben, amelyet Eurialus Lucretia sógorával, Pandalusszal folytat, a frank lovag segítséget kér egy újabb titkos randevúhoz, s cserébe palotagrófi címet ígér a sienai férfinak. Pandalus tiltakozik az efféle „üzletkötés" ellen, azt állítva, hogy csak családja jó hírnevét akarja megőrizni, illetve a *Baccarus*-csoport olvasata szerint nem kívánja szívességgel kikényszeríteni Eurialus *szeretet*ét: Ego ut vitem infamiam nostre imminentem familie hoc ago, quod si tibi conducit, non propterea sum *amandus*. H 151, H 154, H 156, H 157[vite], H 158, H 160, H 239, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1551, Bázel 1554, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651. Az anonim angol fordítás világosan visszaadja ezt az olvasatot: „For my Part, I undertake this to prevent the Infamy of our Family, to which Zeal if you find your Account, I **challenge no Love** on that Score."[274]

Az eddigiekben nyolc szöveghellyel kívántam bizonyítani, hogy az 1708-as anonim angol fordítás alapjául a latin szöveghagyomány *Baccarus*-csoportjába tartozó szövegek valamelyike szolgált. A következő öt specifikus olvasat tovább szűkíti a lehetőségek körét a *Historia* általam „utolsó kiadási hullám"-ának nevezett nyomtatványokra.

A történet elején, amikor Lucretia azt latolgatja magában, hogy érzelmeinek engedve viszonyba kezdjen-e Eurialusszal, érvként hozza fel, hogy szépsége sok más férfit is udvarlásra késztetett, így biztosan Eurialus sem lesz közömbös iránta. Az angol anonim fordítás szerint: „How many pester me with their Addresses where-ever I go. How many **Rivals** spend the Evening at my Doors without any Regard?"[275] A sok udvarlóra használt Rivals szó itt a döntő, annak latin megfelelője ugyanis csak a *Baccarus*-csoport kései tagjaiban található meg.

Quot me ambiunt **porci** quocunque pergo: quot **rurales** ante fores excubant meas? H 160, Lyon 1518

Quot me ambiunt **proci** quocunque pergo: quot **rurales** ante fores excubant meas? H 151, H 154, H 156, H 158, H 239, Lyon 1505, Bázel 1551, Bázel 1571.

Quot me ambiunt **proci**, quoquo pergo? quot **rivales** ante fores excubant meas? Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651

273 Máté 2018a, 320.

274 *The History of the Amours…*, 52. „Ami engem illet, azért vállalom ezt, hogy megakadályozzam a családunk rossz hírét, s ha ebben a törekvésben te is megtalálod a számításodat, ezen a címen én nem várok szeretetet tőled."

275 *The History of the Amours…*, 7. „Hányan untatnak engem szólongatásaikkal, akárhová megyek. Hány rivális tölti az estéjét ajtóm előtt meggondolatlanul?"

Korábbi monográfiámban a német és a dán *Historia*-fordítások kapcsán írtam a porci/proci vagyis disznók/udvarlók, illetve a rurales/rivales, azaz parasztok/riválisok problémájáról.[276] Véleményem szerint egyértelmű, hogy a proci és a rivales olvasatok felelnek meg Piccolomini eredeti szándékának, amennyiben Ovidius két heroidájának szóhasználatát idézik fel. Mint a fenti listából látható, a *Baccarus*-csoportban ezt a logikus emendációt legkorábban a Frankfurt 1597 kiadás szerkesztője vezette be, ami újabb bizonyítékot ad a kezünkbe az anonim angol fordítás forrására vonatkozóan.

A szerelmi történet narratív sorrendjében haladva a következő szöveghely abból a jelenetből való, amikor Eurialus először látogatja meg Lucretiát szobájában, de a légyottot megszakítja a férj és egy másik sienai tisztviselő megjelenése, akik hivatali iratokat keresnek a szobában. (Ezt a jelenetet már az 1515-ös angol töredékes *Historia*-fordítás kapcsán is említettem fentebb.) A szerelmeseket Sosias idejében figyelmezteti, így Lucretia el tudja bújtatni Eurialust az ágy végében álló ládában, ami azonban alkalmatlan rejtekhelynek bizonyul, mert abban is értékeket tartanak, és Menelaus át akarja kutatni. Ekkor Lucretia elterelésként kidob az ablakon egy másik, kisebb ékszeresládikát, s így eléri, hogy mindkét férfi elhagyja a szobát, amíg ő másik helyre bújtatja szeretőjét. Az angol fordításban a két váratlan látogató megjelenése így szól: „Then Menelaus, and with him **Betus** came in to seek for some Writings belonging to City Affairs."[277] Ebben a mondatban Menelaus kollégájának neve, Betus az érdekes, ugyanis abból hiányzik egy r, eredetileg Bertus volt. A sienai történelem búvárai a modern kori levéltári kutatások során megtalálni vélték a konkrét történelmi személyt is, aki a név mögött állhatott,[278] de a 16. század végi szerkesztőnek nem mondhatott sokat. Ennek következtében az r kiesése nyomdahibaként a Frankfurt 1597 kiadástól kezdődően öröklődött tovább a *Baccarus*-csoport tagjaiban, míg a korábbi kiadásokban nem volt jelen: Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651. Mint az 1515-ös angol fordítás kapcsán láttuk, más jellegű torzuláson a névalak a francia területeken is átesett, de a többféle szövegromlás egymástól függetlenül keletkezett a különböző nyomdákban.

Miután Lucretia elterelte a két férfi figyelmét, majd egy másik helyen megtalálták a keresett iratokat, Menelaus és Bertus távoznak, a szerelmesek pedig elhálhatják kapcsolatukat. A kalandos randevúról hazafelé tartva Eurialus álmélkodik saját vakmerőségén, de az utcán nem ismerik fel még saját barátai sem, mert álruhát visel. A három barát nevének jelentőségéről már volt szó Charles Aleyn fordítása kapcsán. Ebben az anonim fordításban is hasonló megoldással találkozhatunk, nevezetesen, hogy Nisus neve nem szerepel benne, míg a másik két férfi, Achates és Palinurus a

276 Máté 2018a, 71.

277 *The History of the Amours…*, 34. „Akkor belépett Menelaus és vele Betus, néhány iratot keresve, amelyek a város ügyeihez tartoztak." Ugyanez a hiba megjelenik Charles Alyen szövegében is: „Menelaus and Betus with him are now entered to search for some records appertaining to the State". Aleyn 1639, 54–55. „Akkor belépett Menelaus és Betus az államügyekhez tartozó iratokat keresve."

278 Lásd a hivatkozott irodalmat: Máté 2018a, 24, 33. j.

faithful ’hűséges’ jelzőt kapja: „While he was busying himself with these Fears and uneasy Thoughts he sees his **faithful** Friends, **Achates** and **Palinurus.**”[279] Egyértelműnek tűnik, hogy ez a jelző ugyanúgy, mint Aleyn szövegében, itt is a latin forrás *fidus* jelzőjére vezethető vissza. Idézzük fel ismét, hogy ezt a vergiliusi jelzőt és Nisus nevének hiányát együttesen csak a Frankfurt 1597 kiadástól kezdve tartalmazzák a *Baccarus*-csoport tagjai:

Nisum ***Achaten*** Polimirumque	ms Mm
visum achatem palminurum	ms Bp2
visum, Achaten ***Polinurum***	H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 239, Lyon 1505 [achatem], Bázel 1551, Bázel 1571
visum, Achaten Polimmirum	H 160
visus achatem polinurum	Lyon 1518
fidum Achaten et **Palinurum** cernit	Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651

Nisus nevével kapcsolatban még egy furcsaságra kell felhívni a figyelmet: az 1708-as angol anonim fordításban a férfi első említésekor sem az ő, hanem Achates neve szerepel. Más szavakkal, Nisus egyáltalán nem tűnik fel ebben az angol szövegben. Piccolomini: „Nisus huic fidus comes erat, harum rerum callidus magister. Hic provinciam suscipit, mulierculam conducit, cui litterae committuntur in hanc sententiam scriptae.”[280] Az angol fordításban: „He had a dear and intimate Friend, call’d Achates, a perfect Doctor in Affairs of this Nature. He undertakes this Province, and soon finds out a Woman by whom the following Letter was sent.”[281]

Ezen a helyen nem tudom a *Baccarus*-csoport tagjaival, illetve azon belül a Frankfurt 1597 kiadással kezdődő csoporttal magyarázni Nisus helyettesítését Achatesszel. Nisus neve ugyanis ezeken a helyeken a *Baccarus*-csoport általam ismert tagjaiban is szabályosan jelenik meg. Elképzelhető, hogy ugyan az angol fordító forrásában szerepelt Nisus, de ő egyszerűsíteni akarta a névsort, ezért itt is lecserélte őt Achatesre. De az is lehetséges, hogy olyan, általam nem ismert kéziratos vagy nyomtatott forrásból dolgozott, amelyben ez a névcsere már megjelent. Mint egy későbbi fejezetben látni fogjuk, ellenkező esetre is van példa, ugyanis Francesco Barlattani olasz fordításában

279 *The History of the Amours…*, 38. „Mialatt őt ezek a félelmek és kényelmetlen gondolatok foglalták le, meglátja hűséges barátait, Achatest és Palinurust.”

280 Máté 2018a, 256. „Nisus neki hűséges társa volt, mesterien jártas ezekben az ügyekben. Ő járta körbe a vidéket és hozott egy asszonyt, akire az alábbi levelet bízták.”

281 *The History of the Amours…*, 15. „Volt egy kedves és közeli barátja, Achates nevű, az efféle ügyeknek igazi doktora. Ő járja be a vidéket és hamarosan talál egy nőt, akivel a következő levelet küldték el.”

egyedül Nisus szerepel Eurialus barátai közül minden lehetséges helyen. Nem kizárható tehát, hogy az egyes fordítók az egyszerűsítés kedvéért választottak ki egyet a három felsorolt barát közül, hogy ne terheljék a sok névvel olvasóikat.

A következő szöveghellyel ismét ahhoz a jelenethez érkeztünk, amikor Eurialus négyszemközt beszélget Pandalusszal. Lucretia esetleges meggondolatlanságára utalva hozza fel Hippia esetét, aki patríciusasszony létére egy gladiátorral szökött el Rómából. A szöveghagyományban, így a *Baccarus*-csoportban is számos, gyakran a *non-sense* határát súroló variánsa alakult ki ennek a szöveghelynek. Értelmetlensége ellenére a H 160 kiadásban olvasható alak mégis szerephez jutott a német és a dán fordításokban.[282] A romlott variánsok között a Frankfurt 1597 kiadástól kezdődően nyomtatásba került olvasat kiemelkedően jó:

kimarad a teljes mondat	mss Mm, Pz, R
Nupta senatori romano secuta est ***pia*** ludum at pharaon et nilum famosaque menia lagi	H 160
Nupta senatori romano secuta est ***pia*** ludum ***adpharaon*** et ***iulium*** formosaque menia ***perlagi***	ms Bp2
Nupta senatori romano secuta est ***ippia liddum*** at pharon et nilum famosaque menia lagi	H 151, H 154, H 156 [libdum], H 157, H 239 [Ippia]
Nupta senatori romano secuta est Ippia ***liddum ut*** pharon et nilum famosaque menia lagi	H 158, Lyon 1505, Lyon 1518
Nupta senatori Romano secuta est ***Hippia Lyddum*** ad Pharon et Nilum famosaque ***moenia*** Lagi	Bázel 1551, Bázel 1571
nupta senatori Romano secuta est Hippia ***Libdum***, ad Pharon et Nilum famosaque ***moenia*** Lagi.	Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651

Az angol anonim fordítás megoldása követi a Frankfurt 1597 és társaiban olvashatóakat: „Hippia the Wife of a Roman Senator, run away with Libdus to Pharos, and the

[282] Máté 2018a, 67–68.

Nile, and the Noble Walls of Laius."[283] A fordítónak azonban gondot okozott a nagy kezdőbetűs Libdus alak, amelyet ő tulajdonnévnek értelmezett és Hippia szeretőjének nevét látta bele. Ez téves értelmezés, és arról árulkodik, hogy a *Historia* sok korábbi másolójához és nyomdászához hasonlóan az anonim angol fordító számára sem volt világos az az utalás, amelyet a novella e sorai rejtenek.[284] Piccolomini eredeti szándéka szerint itt Juvenalis VI. szatírájának egy helyére utal: *Nupta senatori comitata est Eppia ludum / ad Pharon et Nilum famosaque moenia Lagi* (Juvenalis VI. 82–83.) Sem Juvenalis műve, sem a novella szövege nem tartalmazza tehát a gladiátor szerető nevét, akit a hagyomány egyébként Sergius néven tart számon. A nagybetűs Libdum alak a ludus 'gladiátoriskola' kifejezés torzulásából alakult ki, amely talán a bázeli két *Opera omnia* kiadás olvasatának félresikerült korrekciójaként került a frankfurt–amszterdami kiadásokba, majd onnan az angol fordításba. A fordításban olvasható Laius alak, amely a mai Nigéria területén található ókori Lagos városra utal, valószínűleg a fordító saját rontása volt a forrásában található Lagus olvasatból.

Végezetül egy ötödik szöveghely is megerősíti, hogy a *Historia*-nyomtatványok utolsó hullámába tartozó kiadás lehetett az anonim angol fordító előtt álló latin forrás. A történet végén Piccolomini beszámol róla, hogy Eurialus elhagyva Sienát, a császár után megy annak európai körútján, hogy végül visszatérjen vele Magyarországra, majd Csehországba. Piccolomini: „tandem ad Caesarem Perusii manentem: quem deinde Ferrariam, Mantuam, Tridentum, Constantiam secutus est ac demum in Hungariam atque Bohemiam."[285] Az angol fordító szerencsésnek tűnik a forrása tekintetében, az elősorolt földrajzi nevek ugyanis mind helyes alakban szerepelhettek benne: „till he came to the Emperour at Perusium, whom he afterwards attended to Ferrara, Mantua, Trent, Constance, Basil and lastly into Hungary and Bohemia."[286] A problémát az első földrajzi név, Perusium okozhatta volna, amely a *Baccarus*-csoport Bázel 1571 kiadással bezárólag készült tagjaiban különböző értelmetlen alakokban szerepelt, és csak a Frankfurt 1597-es kiadásban kapta meg helyes alakját.

parusii	H 151, H 154, H 156, H 160, H 239
perusii	H 157, H 158
Parusii és a margón: alias Parrhisiis	Bázel 1551, Bázel 1571
Perusii	Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651

283 *The History of the Amours…*, 50. „Hippia, egy római szenátor felesége elszökött Libdusszal a Pharoshoz és a Nílusig, és Laius nemes falaiig."

284 Máté 2018a, 19.

285 Máté 2018a, 302. „aztán a Brusióban maradt Császárhoz: onnan Ferrarába, Mantovába, Trentóba, Konstanzba követte őt, és végül Magyarországra és Csehországba."

286 *The History of the Amours…*, 63.

Az angol fordítót forrása miatt szerencsésnek neveztem, mivel fel tudok hozni olyan fordítót is, a német Niklas von Wylét, akinek a forrása nem volt ilyen jó állapotú, s ezért a fordításába is kénytelen volt egy nem létező, Perus nevű várost illeszteni.[287] A kérdéses város a mai Svájc Graubünden tartományában található Brusio nevű település, amelynek latin neve Brusium,-ii (n) vagy Perusium,-ii (n) alakban ismert. Az a tény, hogy az angol fordító csupán visszaalakította alanyesetbe a latin városnevet, arra utal, hogy a biztonságos megoldásra törekedett, de nem valószínű, hogy tudta, milyen várost takar pontosan az elnevezés.

Az eddigi felhozott specifikus olvasatok tehát egyrészt azt voltak hivatottak bizonyítani, hogy a 18. század eleji névtelen angol fordító forrása a *Baccarus*-csoport tagja volt, s közelebbről a 16–17. század fordulóján (Frankfurt 1597) először kiadott szövegváltozat valamely képviselőjére épült. Másrészt ezek az olvasatok azt is bizonyítani látszanak, hogy a fordító ritkán volt okosabb forrásszövegénél, nehéz filológiai helyzetekben, mint például a Libdus vagy a Perusium szöveghelyeknél tisztán grammatikai tudásában bízva oldotta meg a fordítást.

A hátralévő három szöveghely azonban arra a helyzetre lesz példa, amikor a fordító bízik a saját tárgyi tudásában, és látszólag felülbírálja a forrásában olvasottakat. Ezek közül a *Baccarus*-csoportra jellemző olvasatokkal ellentétes variánsok közül az elsőt már Charles Aleyn munkája kapcsán is említettem, és az angol fordítás abban az esetben is inkonzisztensnek tűnt a forrásával. A Pacorus-epizódban olvasható narrátori megjegyzésről van szó, amelyben a narrátor a magyar lovag kitartását azokhoz a sorstól sújtottakhoz hasonlítja, akik még a legnagyobb kínok között is szerencsésnek érzik magukat. A névtelen angol fordítás így tolmácsolja Piccolomini szavait:

> I may perhaps allow this Advantage to those Wisemen, whose only Joy is Virtue, who in Poverty, in Sickness, may shut up in **the Brazen Bull of Phalaris, belive** themselves possest of Happiness, tho' I confess I never met with any such Person, nor do I believe there ever was such a Fellow living.[288]

Az agrigentumi zsarnok, Phalaris kínzóeszközéről, a fémből készült bikáról már korábban volt szó. Ott azt is bemutattam, hogy a *Baccarus*-csoportban szabályosan mindig ló, nem pedig bika szerepel ezen a helyen:

[287] Máté 2018a, 77.

[288] *The History of the Amours*…, 42. „Talán megengedem ezt az előnyt azoknak a bölcs emebreknek, akiknek egyetlen öröme az erény, akik szegénységben, betegségben, vagy akár a Palaris bronz bikájába zárva azt hiszik magukról, hogy boldogok, de bevallom, hogy én még soha nem találkoztam ilyen emberrel, és nem is hiszem, hogy valaha élt ilyen."

in ***equo Phalaris*** clausi	mss Va, R, Ricc, Bp1, Bp2, Q, Vc, Mg [clusi], CV1, CV3, Tr2, Ps1, Ps3 [clusi], Ps5, Ps6 [nincs clausi]. H 151, H 213, H 214, H 215, H 216, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 226, H 230, H 231, H 323, H 233, H 235, H 236, H 240, P 157, RSuppl1, C 59, H 223=C 62, C 70, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515, Bázel 1551, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
kimarad a teljes mondat	mss Mm, Pz

Az angol fordítás által hozott tauro Phalaris olvasat a latin hagyomány más csoportjaiban, és csak nagyon ritkán fordul elő, ami arra enged következtetni, hogy azokban a latin kéziratokban és nyomtatványokban is a másolók/nyomdászok saját javításaiként kerültek be:

in ***tauro Phalaris***	ms Vb. H 234, H 237 [thauro], C 72
in tauro ***Phalaridis***	Bázel 1545, Bázel 1554

Ennek fényében hajlok arra a kijelentésre, hogy a Brazen Bull of Phalaris kifejezés szintén az angol fordító saját antik történelmi tudása alapján készült korrekció a fordításában.[289]

A második ellentmondó szöveghely szintén gyakran előkerül érvként a *Historia* különböző nyelvű fordításainak forrásfeltárása során, problémaként szerepelt fentebb Aleyn munkája kapcsán is. A lűd király és a barátjának megmutatott meztelen királyné esetéről van szó, amely a névtelen angol fordításban szinte történeti pontossággal, filológiai hibák nélkül szerepel:

> You can't Achates, make any Ghess…. Had you been with me, you had seen a sight far beyond that, **which Candaules King of Lydia discover'd to Gyges. He had a Mind to enhance his Pleasure, by shewing his Favourite his Wife all naked, the same wou'd I do by Lucretia and thee, if in my Power. Else it is impossible for me to declare the Extreamity of her Beauty, or for you to judge of the Fullness of my Joy.**[290]

289 A meglehetősen szofisztikált utalás korábbi három, *Baccarus*-csoporthoz tartozó fordításban (német Wyle, dán névtelen, lengyel Golian) nem is jelenik meg.

290 *The History of the Amours…*, 39. „Achates, nem tudod elképzelni… Ha velem lettél volna, szebb látványban lett volna részed, mint amit Candaules, Lűdia királya mutatott Gygesnek. Az ő ötlete az volt, hogy örömét

Az élményeiről Achatesnek beszámoló angol Eurialus szavai itt olyan világosak, mintha Candaules és Gyges történetét könyvvel a kezében mondaná fel. Nagyon valószínű, hogy a fordító pontosan így is tett, és Valerius Maximus művét forgatta (*Fact. et dict. mem.* IX 2,9), amikor kijavította a forrásában olvasottakat. A *Baccarus*-csoportban, így az utolsó publikációs hullámban megjelent kiadásokban is egészen hibás névalakokkal találkozhatunk:

kimarad a locus	mss Mh, Mm, Pz
Candele regis Lidie formosa uxor fuit	mss Bp2, P1. H 160
Tandali regis Lidie formosa uxor fuit	H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 239, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1551, Bázel 1571
Tantali regis Lydiae formosa uxor	Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651

Igen valószínűnek tartom tehát, hogy a névtelen angol fordító nem volt megelégedve a forrásszövege olvasatával, amely a korábbiak alapján a Frankfurt 1597 kiadás és társai Tantali alakja lehetett, és korrigálta azt a Piccolominitől is idézett antik szerző alapján.

A harmadik specifikus olvasat még nem került elő korábban. Amikor Eurialus ráébred, hogy nem közömbös Lucretia iránt, és latolgatja a házasságon kívüli kapcsolatban rejlő nehézségeket, egy sor antik hős, illetve saját ura, Zsigmond császár példája mellett szó szerint is idéz Ovidius tizenötödik heroidájából (Ovid., *Her.* XV, 37–38.): „*Nam niger a viridi turtur amatur ave: Et variis albae saepe iunguntur columbae*. Si verborum memini, quae ad Phaonem Siculum scribit Sappho."[291] A korábban forrásként megállapított *Baccarus*-csoport tagjaiban szereplő névalaknál egy kicsit jobb olvasatban, Pharon formában szerepel az ovidiusi hős neve az angol fordításban: „If I remember right the Words of Sapho to her Lover Pharon in Sicily."[292] A *Baccarus*-csoport tagjai ugyanis egy viszonylag értelmes, de az adott kontextusban teljesen értelmezhetetlen, leginkább a bibliai „fáraó" szóval fordítható olvasatot hoznak:

növeli, ha megmutatja kegyencének feleségét teljesen meztelenül, én is ezt tettem volna Lucretiával és veled, ha hatalmaban állt volna. Másképp nem lehetséges leírnom különleges szépségét, vagy neked megítélned az én örömem teljességét."

291 Máté 2018a, 256. „*Nam niger a viridi turtur amatur ave: Et variis albae saepe iunguntur columbae.* Ha jól emlékszem a szavakra, amelyeket Sappho írt a szicíliai Phaonnak."

292 *The History of the Amours…*, 15. „Ha jól emlékszem a szavakra, amelyeket Sappho írt a szeretőjének, Pharonnak Szicíliába."

Pharaonem siculum	mss R, Bp2 [sicculum], Vb, Mg, M, CV1, Tr3, Pz, Ox, Ps1, Ps2, WUn1, Ps3 [siclum], Ps6. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 220, H 221, H 222, H 230, H 231, H 232, H 234, H 237, C 59, H 223=C 62, C 69, C 71, RSuppl1, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1545, Bázel 1551, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
kimarad	mss Mf, Mm, CV2, Tr2

Ez a nagy kezdőbetűs Fáraó került be a *Baccarus*-csoporton alapuló 15. századi német[293] és 16. századi lengyel[294] *Historia*-fordításokba is. A névtelen angol fordító azonban ezúttal is ellentmondott forrásának, és a fáraóból egy kicsit értelmesebb, görögös Pharon nevet csinált.

Az 1708-as anonim angol fordítás készítője tehát minden valószínűséggel a *Baccarus*-csoportnak a 16. század végétől a 17. század közepéig megjelent tagjai közül valamely nyomtatványra alapozta munkáját. A fordításában megjelenő kisebb eltérések ennek a szövegcsoportnak az olvasataitól magyarázhatók a fordító saját leleményével, bár nem zárható ki – ugyanakkor kevéssé valószínű –, hogy a 17. században megjelent további három, Hilarius Drudo szerkesztői munkájával fémjelzett nyomtatvány valamelyike, amelyeket nem volt alkalmam megvizsgálni, magyarázatot adhatna ezekre a különbségekre is.

293 Máté 2018a, 72.
294 Máté 2018a, 79.

Francesco Barlattani kéziratos olasz fordítása 1666-ból

Francesco Barlattani olasz nyelvű kéziratos fordítása, amely valószínűleg soha nem került nyomtatásba, ma a Biblioteca Apostolica Vaticana gyűjteményének tulajdona, egy vegyes tartalmú kódexben található: ms Capponiani 79, 170r–319v. A fordításról a Piccolomini novellájával foglalkozó szakirodalomban először Else Richter Niklas von Wyle szövegéről szóló monográfiája adott hírt.[295] Valamikor 2021 folyamán a Vatikáni Könyvtár a kódexet teljes egészében elérhetővé tette digitális gyűjteményében.[296] A katalógus tanúsága szerint a szöveget hordozó kötetet a papír és a kötés alapján a szakértők 18. századinak tartják, míg a fordítás készítésének 17. századi dátumát megadja annak készítője: *Trattato de' vicendevoli Amori seguiti in Siena trà un Cavaliere Germanico, et una Dama Senese nel tempo che vi dimorò Sigismondo Imperatore, tradotto dal latino in Volgare da Francesco Barlattani l'anno 1666*. A fordítás készítője nem szerepel a *Dizionario Biografico degli Italiani* lexikonban, személyét eddig nem azonosították más művek szerzőjével.

A fordításban folytatólagosan szerepel a Mariano Sozzininek írt bevezető levél és maga a történet, amelyet néhány kiadás a *Narratio principalis* „címmel" illetett, azonban hiányzik belőle a Caspar Schlicknek szóló ajánló-bevezető írás. Ez a későbbiekben fontos nyom lehet, amennyiben a nyomtatott kiadások között csak egyet ismerünk, a római eredetű BMC IV 44. jelű (Róma?, Adam Rot?, 1473?) kiadványt, amely ugyanezt a levelet hagyja ki. A kéziratos hagyományban pedig szintén van

[295] Richter 1914, IX, 1. j.
[296] https://digi.vatlib.it/view/MSS_Cappon.79

több, amelyek Sozzini levelét és az elbeszélést egy egységnek kezelik, ám még csak nem is utalnak a Caspar Schlicknek szóló levélre. A kutatásnak ezen a pontján azonban, mint az alábbi elemzésből látni fogjuk, ez az információ még nem visz minket közelebb a fordítás pontos forrásának meghatározásához.

Francesco Barlattani munkája időrendben az ötödik ismert olasz fordítása a *Historia de duobus amantibus* szövegének. A 15. századi Firenzében csaknem egyszerre dolgozott a maga fordításán Alessandro Braccesi (1487) és Alamanno Donati (1491), amelyek nyomtatásba is kerültek. Valamikor a 15–16. század fordulóján készült az unikális kódexben megmaradt (Firenze, BNC, ms Magliabechiano VI 39), egy ismeretlen venetói személy által készített fordítás. A 16. század elején Milánóban Giovanni Paolo Verniglione is készített egy verses fordítást a szerelmi történetből (1508).[297] Az olasz könyvpiacon Alessandro Braccesi munkája tett szert a legnagyobb népszerűségre,[298] azonban a Szent Inkvizíció tiltólistáinak fokozatos itáliai bevezetésével kiadása megszűnt. Braccesi munkája[299] ugyanabban az évben, 1554-ben jelent meg utoljára Velencében, amelyben az Inkvizíció velencei tiltólistája is napvilágot látott. A hivatalos római *Index Librorum Prohibitorum* első, 1559-ben megjelent kiadásában pedig már szerepelt Piccolomini *Historia de duobus amantibus*a is, így a történetet nem lehetett újra megjelentetni Itáliában. Valószínűleg ezzel a hivatalos tiltással magyarázható, hogy Barlattani olasz fordítása csak egy évszázaddal később készült, és mindössze egyetlen kéziratos szövegtanú ismert belőle. Lehetséges, hogy a fordítást soha nem is szánták megjelenésre.

Az időrendben utolsó olasz fordítás késeisége ellenére valószínűleg egy ma (még) ismeretlen, kéziratos *Historia*-változaton alapul. A fordítás forrásának megállapításához a szűk keresztmetszetet a latin szöveghagyomány *Pacorus*- és *domus*-szövegcsoportjába tartozó kéziratok és kiadások adják. Nincs azonban egyetlen olyan, a kutatás által már feltárt szövegtanú sem, amely a fordítás nyomán kirajzolódó, az egykori forrásban álló olvasatokat mindenben lefedné, azokkal teljes mértékben megegyezne.

A forrásfeltárást ezért ebben az esetben egy, a korábbiaknál összetettebben, de reményeim szerint az olvasó számára még követhető módszerrel folytatom le. Kiindulási alapként a szöveghagyomány *Pacorus*-csoportját veszem, amelyben már eleve vastag betűs kiemeléssel tüntetem fel a *domus*-csoport tagjait. Az ezt követő minden további szöveghely bemutatásánál is kiemelve fognak szerepelni a *domus*-csoport tagjai, hogy ezáltal együttes előfordulásuk, illetve a csoporton belül az egyes variánsok által kialakított kisebb alcsoportok is könnyebben követhetők legyenek.

Barlattani fordításában Lucretia sikertelen ostromlóját, a császári kíséretbe tartozó magyar lovagot Pacorusnak hívják, Piccolomini eredeti szándékának megfelelően:

297 Az első négy olasz fordításról részletesen: Máté 2018a, 89–134.

298 A 16. századból kilenc kiadása ismert: Milánó 1510 és 1518, valamint Velence 1503, 1514, 1521, 1526, 1531, 1541 és 1554.

299 Braccesi szövegéből egy francia kéziratos fordítás is készült: *Roman d'Eurial et Lucresse*, Bibliothèque Nationale de France ms. Fr. 19178. Richter 1914, IX.

265v „Pacoro intanto, cavaliere Ungaro.”[300] A lovag nevének szövegromlása *Baccarus* alakban csak a szöveghagyomány Y-ágában, a német anyanyelvű területeken keletkezett szövegtanúkban fordul elő, vagyis a hagyomány többségében nem jellemző. A *Pacorus*-csoport tehát több tucat szövegtanút foglal magában:

Pacorus interea, pannonius eques mss P1, Ricc, **FiC,** Bp1, **Ma**, **R,** Q, Vc, **Me**, Mg, **Mh, M,** Ms, Ml, **RCo, RCa,** CV1, **CV2**, CV3, **CV4, Tr1,** Tr2, **Tr3,** WOs, Ox, **N,** P1, Ps1, WUn2, Ps3, Ps4 [eques pannonius], Ps5, Ps6, Ps7 [eques pannonius], **Gi, Gs.** H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 223, **H 225**, H 226, **H 228,** H 230, H 231, H 232, H 233, **H 234,** H 235, H 236, **H 237**, H 240, H 223=C 62, C 59**, C 64, C 65**, C 68=P 155, **C 69,** C 70, C 71, C 72, **R 3, R 4,** P 157, RSuppl1, **BMC IV 44**, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515, **Bázel 1545, Bázel 1554.**

Ezt a bőséges halmazt azonban meg kell szűrnünk az alapján a jelenet alapján, amelyben Sosias, a szolga az asszonya és az egész Camilli ház (casa) hírnevéért aggódik: 239r „caderá la Padrona in pericolo e la **casa** in vituperio.”[301] A fordításnak megfelelő latin forrásban Sosias szavai szerint a családfő, vagyis Lucretia férje, a dominus helyett a metonimikusan értett család és ház, domus áll a következő szövegtanúkban:

et hera peribit et ***domus*** infamiam subibit mss Ma, FiC, R, Mf, Me, Mh, M, Mk, RCo, RCa, CV2 [domum], CV4, Tr1, Tr3, N, Gi, Gs, Ps2. H 225, H 228, H 234, H 237, C 64, C 65, C 69, R 3, R 4, BMC IV. 44, Bázel 1545, Bázel 1554.

Ezeket a szövegtanúkat az előbbi és az ezután következő felsorolásokban is vastag betűvel kiemelve jelzem. Érdekes megfigyelni, hogy a szöveghagyomány két nagy ágát tekintve van néhány szövegtanú, amely az X-ágba tartozik, és azon belül is igen magasan áll a sztemmán: mss Gi, Tr3, H 228 és C 69. Az összes többi szövegtanú azonban az Y-ágba tartozik, és közülük jó néhány biztosan nem olasz kéz munkája, például a magyarországi Béldi-kódex, ms R, vagy a vatikáni ms CV4.[302] A *domus*-csoportba tartozó nyomtatványok többsége pedig Rómában látott napvilágot: H 225, H 234, H 237, C 64, C 65, R 3, R 4, BMC IV 44. Valószínű tehát, hogy a *domus* olvasati hiba a német területeken alakult ki, majd Rómába került a német ősnyomdászok, Adam Rot, Johan Gensberg, Theobald Schencbecher és Bartholomeus Guldinbeck

[300] „Pacorus eközben, a magyar lovag.”

[301] Máté 2018a, 270: „Nisi astu provideo, et hera peribit, et dominus infamiam subibit.” „a ház asszonya veszélybe kerül, és a ház rossz hírbe keveredik.”

[302] Máté 2018a, 43.

kb. 1472 és 1477 között publikált kiadásai révén. Az olvasat fontos szerephez jutott Itáliában Alessandro Braccesi és Giovanni Paolo Verniglione munkáiban, illetve a római kiadásokra alapuló ismeretlen spanyol fordító szövegében is.[303]

A harmadik szöveghely, amely elárul valamit Barlattani forrásáról, abból a jelenetből való, amikor Eurialust meglátva Lucretia nehezen türtőzteti magát, és a férfi pajkos lovához válik hasonlóvá: 189r „Facili erano da osservarsi le mutazioni de Lucrezia nella veduta di Eurialo."[304] A latin variánsok közül azok jöhetnek számításba, amelyek az *Eurialo viso Lucretia* vagy hasonló participiumos szerkezetet tartalmazták. A *domus*-csoportba is beletartozó szövegtanúk három elfogadható olvasaton osztoznak: Similis illi fiebat Eurialo viso Lucretia / Lucretia Eurialo viso / Eurialus viso Lucretia. Előfordulnak azonban köztük két különálló olvasat képviselői is, amelyek teljesen ellentétesek Barlattani megoldásával: Similis illi fiebat Eurialus visa Lucretia/ Eurialo visa Lucretia.

1. *Eurialo viso* Lucretia	mss P1, **FiC,** Bp1, Mg, Mm, **RCo, RCa**, CV3, **Tr1,** Pz, Ps4. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 239, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1551, **Bázel 1554**, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
2. *Lucretia Eurialo viso (szórend!)*	ms **N. H 225**
3. Eurialus *viso* Lucretia	mss **Ma**, Bp2 [Euriolus], CV1, **CV4**. H 213, H 217, **C 64, C 65, C 69,** C 71, **R 3, R 4**, RSuppl1, **BMC IV. 44**

Ellenben:

1. Eurialus *visa Lucretia*	mss **R**, Va, Vb, **Mf**, **Mh**, Mr, **CV2,** Tr2, **Tr3**, Ox, P2, Ps1, **Ps2**, WUn1, Ps5, Ps6, Ps7, **Gi**, **Gs**. H 214, H 215, H 216=C61, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 223, H 226, **H 228**, H 230, H 231, H 232, H 233, H 234, H 235, H 236, H 237, H 240, C 59, H 223=C 62, C 68=P 155, C 70, C 72, P 157, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515, **Bázel 1545**

303 Máté 2018a, 117–127.

304 „Könnyű volt megfigyelni Lucretia színeváltozásait, amikor meglátta Eurialust."

2. *Eurialo visa* Lucrecia	mss Q, Vc, **Me, M**, **Mk,** Mj, Ms, Ml, WOs, WUn2 [eredetileg: viso]

A negyedik szöveghely arról tanúskodik, hogy Barlattani forrásában nem volt meg egy mondat Eurialus panaszkodásából, aki az első randevú alkalmával egy ládába, majd az ágy alá bújva rejtőzködik Lucretia férje elől. A belső monológból pontosan Isten megszólítása hiányzik, úgy, ahogyan számos latin szövegtanúból is: 251v „Eccomi giá ridotto all'ultimo dei miei giorni. Che mi è giovato l'aver udito delle fallerie donnesche, se hon ho saputo guardarmene."[305] Latinul: „Ecce, venit dies meus. *[δ Nemo me adiuvare potest, nisi tu, Deus meus.]* Audieram sepe mulierum fallacias neque declinare scivi."[306] A *domus*-csoport tagjai közül csak néhányban jelentkezik ugyanez a *lacuna*, a többségükben azonban, amelyek négy alcsoportot alkotnak, kisebb-nagyobb változtatásokkal benne van Eurialus felfohászkodása:

Ecce venit dies meus. *[δ Nemo me adiuvare potest, nisi tu, Deus meus].* Audieram	mss **Ma,** Ricc, **FiC,** Bp2, Va, **RCo, RCa**, CV3, **CV4, Tr1, N,** P2 [visszapótolja ezt a részt a másik kéz a margón], **Ps2**, Ps4, Ps7. **H 225, H 234, H 237, C 64, C65, R 3, R 4, BMC IV. 44, Bázel 1545**

Ellenben:

1. Ecce venit dies meus. Nemo me adiuvare potest, nisi tu, Deus meus. Audieram	mss Bp1, Vc, Mg, **Mh, Mk,** Mj, Mr, Mü, Ms, Ml, CV1, Tr2, **Tr3**, Ox, P1, Ps1, Ps3, Ps5, Ps6, **Gi.** H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 218, H 219, H 221, H 222, H 226, **H 228**, H 231, H 232, H 233, H 235, H 236, H 239, H 240, P 157, RSuppl1, C 59, C 68=P 155, **C 69,** C 70, C 71, C 72 [advenit dies], Velence 1504, Lyon 1505, Velence 1514, Velence 1515, Lyon 1518, Bázel 1551, **Bázel 1554,** Bázel 1571

[305] „Íme, elérkeztem az utolsó napomhoz. Ugyan mi hasznomra volt, hogy hallottam a nők csalfaságáról, ha nem tudtam magamra vigyázni."

[306] Vö. MÁTÉ 2018a, 275. „Íme, eljött az utolsó napom. [δ Senki nem segíthet rajtam, hacsak te nem, Istenem.] Sokszor hallottam az asszonyi csalfaságról, mégsem tudtam elkerülni."

2. Ecce venit dies meus. Nemo me adiuvare potest, nisi tu, Deus *[δ meus]*. Audieram	mss **R,** Q, Vb [nullo], **Mf, Me** [nullus], WOs, WUn2
3. Ecce venit dies meus *Nullus* me adiuvare potest *[δ nisi tu, Deus meus]*. Audieram ego	ms **M**
4. Ecce venit dies meus *[δ nemo]* me adiuvare potest nisi tu deus meus. Audieram	ms **CV2**

Az ötödik és hatodik speciális olvasat Eurialus három barátjának, illetve a feleségét meztelenül barátjának megmutató lűd királynak a nevéhez kapcsolódik. Úgy tűnik, hogy Barlattani forrásából teljesen hiányzott Achates neve. Először azon a helyen találkozunk hiányával, amikor az első találkája után álruhában hazafelé tartó Eurialus szembetalálkozik barátaival: 260r „mentre egli col pensiero fantasticando andava vidde Niso suo confidente e Polinuro."[307] Piccolomini szövegében: „Dum sic loquitur, Nisum, Achatem Palinurumque vidit eosque praeit."[308] Ezt követően az olasz szövegben Eurialus az élménybeszámolót Lucretia szépségéről nem Achatesnek, hanem Nisus nevű barátjának tartja: 264v „dov'è credimi **o Niso amico,** quel che in quella donna superficialmente hai veduto… Non di quanta è Lucrezia fu di tanta bellezza dotata **di Candalo re di Libia la moglie.**"[309] Piccolomini latin szövegében itt a megszólított személy Achates szokott lenni: „Parum est, Achates, quod in muliere vidisti hac."[310]

Szokatlan módon tehát ebben a fordításban egyáltalán nem találjuk meg Achates nevét, ugyanis ezt a szereplőt abban a jelenetben is Nisus helyettesíti, amikor a pár harmadik éjszakai randevúja alatt Eurialus barátja kint őrködik a ház előtt: 301v „il che spiaceva molto a Niso, che annoiato da sì lunga dimora malediceva Eurialo come cagione d'una vigilia indiscreta […] 303r Resto Niso fuori per guardia […]."[311] Piccolomini latin szövegében: „Taedebat Achatem morae tacitusque maledicebat Euryalo, qui se tam diu retineret insomnem. […] Achates fores in excubiis mansit."[312] A latin szöveghagyomány egészét tekintve Achates neve szabályosan jelen szokott

307 „Miközben ő így fantáziálva ment, meglátta Nisust, bizalmasát és Palinurust."

308 Máté 2018a, 277–278. „Amíg így beszélt magában, meglátta Nisust, Achatest és Palinurust, és előttük ment be a házba."

309 „az ott, hidd el nekem, barátom Nisus, amit te csak felületesen láttál azon az asszonyon… Nem volt annyi széppséggel megáldva Kandaulésznak, Libia királyának a felesége, mint amennyivel Lucretia meg van áldva."

310 Máté 2018a, 279. „Kevés az, Achates, amit te azon az asszonyon láttál."

311 „ami eléggé nem tetszett Nisusnak, aki megunta ezt a hosszú várakozást és átkozta Eurialust, mint a kellemetlen virrasztás okozóját. […] Nisus kint maradt őrködni."

312 Máté 2018a, 293–294. „Elunta Achates a várakozást és csendben átkozta Eurialust, aki ilyen sokáig álmatlanul tartotta őt. […] Achates kint maradt őrségben."

lenni,[313] míg éppen Nisus neve hajlamos a szövegromlásra, és ennek következtében gyakran el is tűnik mind a *Historia* latin szövegtanúiból, mind a különböző fordításokból. Achates nevének ez a szisztematikus hiánya az olasz fordításban tehát azt valószínűsíti, hogy az már Barlattani forrásában sem szerepelt, s ebben az értelemben az olasz feltételezett forrása inkonzisztens a latin szöveghagyomány eddig feltárt részével.

Ami a lűd király, Candaules nevét illeti, a fenti idézetben láthattuk, hogy azt Barlattani fordításában az eredeti Candaules olvasathoz hasonló, elég jó alakban találjuk meg: Candalo re di Libia. Ha a *domus*-csoport korábban elemzett tagjait vizsgáljuk, egyikük sem felel meg maradéktalanul ennek az olvasatnak. Hat megközelítőleg hasonló, illetve hét teljesen kizárható névalakot találunk a latin szövegtanúkban. Az első hat változatban legalább az ország neve Libia alakban áll, míg a második hétben a Lidia és lilia alakok váltakoznak, illetve a király neve sem megfelelő (tandali, ms Gi):

1. Candaulis regis ***Libie*** formosa uxor	**H 234 [Libyae], H 237 [Libyae], Bázel 1545, Bázel 1554 [Lybiae]**
2. ***Candualis*** regis Libie formosa uxor	ms N. H 225
3. Candali regis libie formosa uxor fuit	mss **Mf, Me**
4. Candale Regis ***libie*** formosior uxor fuit	ms **FiC, RCo, RCa**
5. Candele Regis libie	mss **R, Tr1**
6. ***Candoli*** regis libie formosa fuit uxor quam ista est	mss **Mk**, Mj, Mü

Ellenben:

1. ***Candele*** regis **lilie** formosior uxor fuit	mss **Ma, CV4. C64, C 65, R 3, R 4, BMC IV. 44**
2. Candali regis ***lilie***	**ms M**

3. Candali regis lidie formosa uxor fuit quam ista est ms Ms, **Tr3**

[313] Bár ez alól kivételt képezhetnek – ha voltak ilyenek –, az Anthitus la Favre fordításával kapcsolatban álló, az 1515-ös töredékes angol fordítás kapcsán fentebb említett kéziratok. Ilyen latin kéziratokról azonban jelenleg nincs tudomásom.

4. ***Candali*** regis ***Lidia*** formosa uxor ***formosio***r fuit	ms Ps1, Ps5 [Lydia]. H 213, H 214, H 216=C 61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 226, **H 228**, H 230, H 232, H 233, H 235, H 236, H 240, **C 69,** C 70, C 71, P 157, RSuppl1, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515
5. ***tandali*** regis ***libie*** uxor formosa fuit	ms Ps3, **Gi** [formosa uxor]
6. *[*δ ***név]*** regi libie	ms **CV2**
7. kimarad a locus	mss **Mh,** Mm, Pz

A hetedik és a nyolcadik szöveghely a harmadik randevú jelenetéből való, amikor Eurialus végre bejut Lucretia házának kapuján, az asszony pedig elájul. A férfi kétségbeesett kérdések és felkiáltások között próbálja magához téríteni az asszonyt: 304v „Perché non rispondi? Perché non odi? Apri, apri i tuoi begli occhi."[314] A döntő mozzanat ebben a fordításban, hogy Barlattani a „miért nem hallasz" vagyis „Perché non odi?" kérdést teszi fel, tehát a forrásában vélhetőleg az audio, audire latin ige ragozott alakja volt olvasható. Mint alább látható azonban, a *domus*-csoport számos tagjában, amelyek jellemzően itáliai kötődésűek, a kérdés arra vonatkozik, hogy Lucretia miért nem meri kinyitni a szemét, vagyis az audeo, audere ige szerepel a mondatban.

1. Cur non audis? Aperi oculos	mss Bp1, Bp2, Q, Vc, Mg, **Mk,** Mj, Mü, Ms, Ml, CV1, CV3, Tr2, Ox, P1, Ps1, Ps3, Ps5, Ps6, **Gi**. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 226, **H 228**, H 230, H 231, H 232, H 233, H 235, H 236, H 239, H 240, P 157, RSuppl1, C 59, H 223=C 62, C 68=P 155, **C 69,** C 70, C 71, C 72, Velence 1504, Lyon 1505, Velence 1514, Velence 1515, Lyon 1518, Bázel 1551, **Bázel 1554**, Bázel 1571
2. Cur non audis aperi ***oculos tuos*** obsecro	mss **Mf, Me**, Mü, Ps2, WUn1, **Gs**

[314] „Miért nem válaszolsz? Miért nem hallasz? Nyisd ki, nyisd ki szép szemeidet!"

3. Cur non audis? Aperi ***oculos tuos*** obsecro	ms **CV2**
4. Cur non ***respondes?*** [δ Cur non audis?] Aperi oculos Ellenben:	ms **Tr3,** Ps7
Cur non ***audes aperire*** oculos?	mss **Ma**, Ricc, **FiC, Mh**, **RCo, RCa**, **CV4, Tr1**, **N,** P2 [audis-ra javítva], Ps4 [aperiri]. **H 225, H 234, H 237, R 3, R 4, C 64, C 65, BMC IV 44, Bázel 1545**[315]

Az ájult Lucretiát a kétségbeesett Eurialus könnyeivel élesztgeti, amelyek olyan hatással vannak a nőre, mint ha rózsavízzel próbálnák magához téríteni: 305v–306r „sovra il fronte e le tempie di Lucrezia, la quale provando da quelle lacrime virtú piú efficace, che da un' **acqua di rose**, richiamo in sé li smarriti spiriti."[316] Piccolomini eredeti szövegében valószínűleg egy erős illatú, élénkítő hatású folyadékra gondolt, amit rózsából állítottak elő: „At sic fatus lacrimarum flumine super frontem et mulieris tempora pluit. Quibus tamquam rosarum aquis excitata mulier, quasi de gravi somno surrexit."[317] A *domus*-csoport tagjaiban három olyan olvasat is megtalálható, amely elfogadható az acqua di rose megfelelőjének: rosarum/roseis/roseus aquis. A másik két variáns azonban nem az illatosított víznek felel meg, hanem inkább azt jelenti, hogy a rózsát locsolják meg vízzel: rosa cum aquis/rosa aquis excitata.

1. ***rosarum*** aquis	mss **Ma,** Ricc, **FiC,** Bp1, Bp2, Q, Va, Vb, Vc, **Mf, Me,** Mg, **M, Mk**, Mj, Mr, Mü, Ms, Ml, **RCo, RCa, CV2**, CV3, **CV4, Tr1**, Pz, WOs, Ox, P1, P2, Ps1, Ps2, WUn1, WUn2, Ps3, Ps4 [quam excita], Ps7, **Gs**. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 215, H 216=C 61, H 222, H 223, H 231, H 239, C 59, H 223=C 62, **C 64, C 65,** C 68=P 155, **R 3, R 4,** P 155, **BMC IV 44,** Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1551, **Bázel 1554**, Bázel 1571

315 A ms R e helyéről nincs adat, mert a kézirat a szöveget csonkán tartalmazza, utolsó mondata a következő: „Cura ut semel convenire possimus […] quo mox conciliabile ardor tollerabiliorque reddatur." Máté 2018a, 353.

316 „Lucretia arcára és homlokára, aki ezektől a könnyektől nagyobb erőre kapott, mint ha rózsavízzel öntözte volna, és visszahívta magához elveszett szellemét."

317 Máté 2018a, 295. „És így szólva könnyek áradatával öntözte az asszony arcát és homlokát. Amelyektől, mintha rózsavízzel öntözték volna az asszonyt, mint egy nehéz álomból magához tért."

2. ***roseis*** aquis	**Tr3**, **H 228, C 69,** C 71, C 72
3. roseus aquis	ms **Gi**

Ellenben:

1. ***rosa cum*** aquis	ms **N. H 225**
2. ***rosa*** aquis	H 234, H 237, Bázel 1545

A kilencedik speciális olvasat Eurialus első levelében található, amikor a férfi szerelme hevességének illusztrálására felpanaszolja, hogy már az alvás és az étel sem hoz számára felüdülést kínjai között: 205v „Tu mi hai tolto el **sonno, la quiete**, et il gusto del **cibo**."[318] Ebben a mondatban a sonno és a quiete kifejezések valószínűleg ugyanannak a szónak kétszeres fordításai, hiszen ugyanabba a jelentésmezőbe 'éjszakai nyugalom' tartoznak. A latin szöveghagyomány Y-ágában jellemző, hogy Eurialus az álmot és az ételt emlegeti együtt, és a *domus*-csoport tagjai is szabályosan ezt a két dolgot tartalmazzák: Tu mihi et somni et cibi usum abstulisti. Kivételt képez ez alól két kézirat és néhány római kiadású nyomtatvány, amelyekben a cibi-tibi szövegromlás figyelhető meg.

1. Tu mihi somnum et cibi usum abstulisti	mss **FiC, RCo, Tr1**
2. Tu mihi et somnum et cibi usum abstulisti	ms **RCa**, Ps4
3. Tu mihi et *somni et cibi usum* abstulisti	mss Bp1, **R, Q, Mf, Me, Mh,** Ms, WOs, P1, P2, Ps2, WUn1, Ps3, **Gs**. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 239, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1551, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
4. Tu mihi et sompni et cibi usum abstulisti	mss Bp2, Mj, Mr, Mm, Ml, **CV2**
5. Tu michi et sompnum et cibi usum abstulisti	ms CV3
6. Tu michi sompni et cibi usum abstulisti	mss Vc, **Tr3, Gi**

318 „Te elvetted tőlem az álmot, a nyugalmat és az étel ízét."

7. Tu mihi et somnium et cibi usum abstulisti	ms **N. H 225**

Ellenben:

1. tu *mihi et tibi* abstulisti	ms **Mk**
2.Tu mihi et somnum et *tibi* usum abstulisti	ms **CV4, BMC IV 44, C 65, R 4** (valószínű C 64 és R 3 is, de nincs adatom továbbá mss Ma, M-ről sincs adat)

A tizedik szöveghely, amely árulkodik arról, hogy Barlattani forrása egy jelenleg nem ismert kéziratos *Historia*-verzió lehetett, a Phalaris rézbikájára való utalás. Mint a korábbi fejezetben vizsgált angol fordítások kapcsán emlékezhetünk rá, a narrátor a Lucretiát hiába ostromló Pacorust hasonlítja a magukat szörnyű kínok közt is boldognak tartó emberekhez. Az olasz fordításban ez áll:

> 271r–v Dicesi communemente che la fortuna nell'animo del vero savio non ha dominio. Concedo questa proposizione a quei savii che dalla sola virtú regolare si lasciano, et a quei parimente, che da una estrema povertá o da una infermitá incurabile opressi, ancorché nel tormentoso toro di Falaride chiusi, avvalorati dalla pazienza, credono di possedere o di conseguire una vita beata.[319]

Latinul Piccolomini novellájában: „Dicunt quidam nihil esse, quod in sapiente queat fortuna. Hoc ego his sapientibus concedo, qui sola virtute gaudent. Qui et pauperes et aegroti et in tauro Phalaridis clausi vitam se credunt possidere beatam."[320] Az Y-ágban és azon belül a *domus*-csoport tagjai között alig van olyan szövegtanú, amely Barlattani megoldását támasztaná alá, mivel többségükben a kérdéses állat a ló (equo), és az agrigentumi tirannosz neve is különböző fokú szövegromláson esett át.

1. in ***tauro Phalaris***	ms Vb. **H 234, H 237** [thauro], C 72

[319] „Azt szokták mondani, hogy az igazi bölcs elméjén nem uralkodik a szerencse. Elfogadom ezt a feltételezést azokra a bölcsekre nézve, akik csak a tökéletes erényre hagyatkoznak, és azokra is hasonlóképpen, akik a szélsőséges szegénységtől vagy egy gyógyíthatatlan betegségtől sújtva, vagy akár Phalaris kínzó bikájába zárva, megerősítve a türelemtől, azt gondolják magukról, hogy boldog életük van vagy úgy élnek."

[320] Máté 2018a, 281–282. „Azt szokták mondani, nincs semmi, amit a bölcs esetében a szerencse irányítana. Én ezt azokra a bölcsekre nézve elismerem, akik egyedül az erénynek örvendenek. Akik, ha szegények és betegek is, és ha a Phalaris bikájába zárva vannak is, azt gondolják magukról, hogy boldog az életük."

2. in tauro ***Phalaridis***	**Bázel 1545, Bázel 1554**

Ellenben:

1. in ***equo Phalaris*** clausi	mss Va, **R,** Ricc, Bp1, Bp2, Q, Vc, Mg [clusi], CV1, CV3, Tr2, Ps1, Ps3 [clusi], Ps5, Ps6 [nincs clausi]. H 151, H 213, H 214, H 215, H 216, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 226, H 230, H 231, H 323, H 233, H 235, H 236, H 240, P 157, RSuppl1, C 59, H 223=C 62, C 70, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515, Bázel 1551, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
2. in equo fallarii	ms FiC
3. in equo fallaris	**mss Mh, Mk,** Mj, Mü, **Tr1, RCo**, P1 [Fallaris]. H 154, H 156, H 157, H 158, **H 228 [phallaris],** H 239, Lyon 1505, Lyon 1518
4. in equo falaris	mss Mr, Ml, **RCa, Tr3**, WOs, P2, Ps2 [Falaris], WUn2
5. in equo phaleris	mss Ox, **N**, Ms [faleris], Ps4 [faleris]. **H 225, C 69,** C 71
6. in equo ***solaris*** illusi	R 3, R 4, C 64, C 65, BMC IV 44
7. in equo ***solare illius***	ms CV4
8. iniquo fallacia ***tensi***	mss **Mf,** WUn1
9. in iquo fallacia ***exempti***	ms CV2
10. ***equa*** fallaris tensi	ms Me
11. ***nulla iniqua*** fallacia tensi	ms M
12. in equo falare clusi	ms Gi
13. **iniqua fallacia** censi	ms Gs

A tizenegyedik speciális olvasat Barlattani fordításában Eurialus utalása a *Hősnők leveleiből* idézett szicíliai Phaonra, akinek Sappho írt csalódott levelet: 202v „Questi per appunto, se ben mi ricordo, furono i sensi di Safo in una sua epistola a Favone siculo scritta."[321] Ezen a helyen a történetben Eurialus magát győzködi arról, hogy a szerelemnek nem lehet ellenállni, ezért meg kell kockáztatni a Lucretiával való viszonyt. Piccolomini: „Si verborum memini, quae ad Phaonem Siculum scribit Sappho."[322] Az ovidiusi hős, Phaon neve a latin szöveghagyományban az obskúrus helyek közé tartozik, a másolók és nyomdászok ritkán tudták azonosítani, hogy kiről van szó. Barlattani megoldása is egy kevéssé sikerült kéziraton alapulhatott, amelynek vannak rokonai a *domus*-csoport tagjai között (mss FiC, RCo, Tr1), de többségük túlságosan eltérő olvasatot hoz az olasz fordításhoz képest.

1. ***Fauonem*** siculum	mss FiC, RCo
2. *Favonem* siculum	ms Tr1

Ellenben:

1. Phaonem siculum	mss Bp1, Vc, **Me, Mk** [ad siculum], Mj, Mr, Ms, Ml, P1, P2 [Pharaonem-ről javítva], WUn2, Ps4, Ps5, Ps7. H 218, H 219, H 226, H 235, H 239, H 240, C 72, **BMC IV 44**, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515, **Bázel 1554**
2. Phaonem *scibit[!]* siculum Sapho	ms Mh
3. ***Pharonem*** siculum	mss **RCa,** CV3, Mü, **Gi, Gs** [sicculum]. H **225**, C 70, **H 228,** C 68=P 155
4. ***Paronem sacculum***	ms N

321 „Éppen ez volt az, ha jól emlékszem, amit Sappho megírt egy levelében a szicíliai Favonénak."
322 Máté 2018a, 256.

5. ***Pharaone*m siculum**	mss **R**, Bp2 [sicculum], Vb, Mg, **M**, CV1, **Tr3**, Pz, Ox, Ps1, Ps2, WUn1, Ps3 [siclum], Ps6. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 220, H 221, H 222, H 230, H 231, H 232, H 234, H 237, C 59, H 223=C 62, **C 69**, C 71, RSuppl1, Lyon 1505, Lyon 1518, **Bázel 1545**, Bázel 1551, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
6. *Phauoem* siculum	ms CV4
7. ***Phanoem*** siculum	R 3, R 4, C 64, C 65
8. kimarad	mss **Mf**, Mm, **CV2, Tr2**

Végezetül egy további ellenérvem van a ms N és a H 225 kiadással szemben, amelyek az egész latin szöveghagyományon belül kivételesnek számítanak egy olvasat tekintetében. Abban a jelenetben, amikor a történet elején Lucretia saját magát próbálja meggyőzni, hogy felejtse el Eurialust, emlékezteti magát, hogy egy idegen szerelméért el kellene hagynia ismerős környezetét. Barlattani fordításában: 186r „dunque sarò in abbandonare la madre, il marito e **la patria**?”[323] Piccolomini eredeti szövegében is az asszony édesanyja, férje és hazája szerepel az érvelésében: „Ergo ego et matrem et virum et patriam relinquam?”[324] A H 225 kiadásban és ms N-ben azonban a patriam helyett patrem áll, vagyis Lucretia az édesapja elhagyását sajnálná (akiről egyébként egyáltalán nem esik szó a történetben).

et matrem et virum et ***patrem***	ms N, H 225

Az alábbiakban táblázatban foglalom össze Barlattani virtuális forrása és a *Pacorus–domus*-csoport tagjai közötti eltéréseket, a különbségeket @ szimbólummal jelölve. Szokás szerint előbb a kéziratos forrásokat, majd a nyomtatványokat sorolom fel. Minél több eltérés van Barlattani szövege és a latin források között, annál kisebb sorszámot kapnak a latin szövegek a rangsorban: 7 eltérés→1. sorszám, 6 eltérés→2. sorszám, 5 eltérés→3. sorszám, 4 eltérés→4. sorszám, 3 eltérés→ 5. sorszám. A virtuális forráshoz képest 8 különbséget hordozó ms Mh így a távolságot kifejező rangsorban 1. sorszámot kapott, a 7 különbséget mutató mss M, CV2, Tr3, H 228 a 2. sorszámot és így tovább.

323 „tehát elhagyom majd az anyámat, a férjemet és a hazámat?”
324 Máté 2018a, 248. „Tehát hagyjam el én az anyámat, a férjemet és a hazámat?”

1. táblázat: A *domus*-csoport tagjainak különbsége Barlattani vituális forrásához képest

	Eurialo viso	δNemo me	δAchates	Candaules/Libia	audis	rosarum	somni et cibi	Phalaris	Phaon	patrem	Összesen	rangsor/távolság
Ma			@	@	@			@	@		5	3.
FiC			@		@			@	@		4	4.
R[325]		@	@					@	@		4	4.
Mf		@	@					@	@		4	4.
Mh	@	@	@	@	@			@	@		7	1.
M	@	@	@	@				@	@		6	2.
Mk		@	@				@	@	@		5	3.
Me	@	@	@					@	@		5	3.
RCo			@		@			@	@		4	4.
RCa			@		@			@	@		4	4.
CV2	@	@	@	@				@	@		6	2.
CV4			@		@		@	@	@		5	3.
Tr1			@		@			@	@		4	4.
Tr3	@	@	@	@				@	@		6	2.
N			@		@	@		@	@	@	6	2.
Gi	@	@	@	@				@	@		6	2.
Gs	@		@					@	@		4	4.
H225			@		@	@		@	@	@	6	3.
H228	@	@	@	@				@	@		6	2.
H234			@		@	@			@		4	5.
H237			@		@	@			@		4	5.
C64			@	@	@		@	@	@		6	2.
C65			@	@	@		@	@	@		6	2.
C69		@	@	@				@	@		5	3.

325 A ms R Cur non audis/audes helyéről nincs adat, mert a kézirat csonkán tartalmazza a novella szövegét.

	Eurialo viso	δNemo me	δAchates	Candaules/Libia	audis	rosarum	somni et cibi	Phalaris	Phaon	patrem	Összesen	rangsor/távolság
R3			@	@	@		@	@	@		6	2.
R4			@	@	@		@	@	@		6	2.
BMCIV44			@	@	@		@	@	@		6	2.
Bázel 1545	@		@		@	@		@			5	3.
Bázel 1554		@	@						@		3	5.

A táblázatból az olvasható ki, hogy Barlattani virtuális forrásához a *Historia*-szöveghagyomány ma ismert, a *domus*-csoportba tartozó tagjai közül azok állnak a legközelebb, amelyek legfeljebb 4 olvasatnyi eltérést tartalmaznak tőle: mss FiC, R, Mf, RCo, RCa, Tr1, Gs, H 234, H 237. A csupán 3 eltérést tartalmazó Bázel 1554 kiadás valójában már túl jó szöveg Barlattani feltételezett forrásához képest, hiszen az a Johannes Oporinus nevéhez köthető kiadás, mint azt az előző kötetemben a magyar fordítás kapcsán kifejtettem,[326] nagyon tudatos szerkesztői tevékenység révén kialakított szövegváltozat, s a mi szempontunkból félrevezetően vegyíti a déli *domus*- és az északi *Baccarus*-csoport olvasatait.

A mss FiC, Tr1, RCo és RCa kéziratokat ma olaszországi városokban, Firenzében, Triesztben és Rómában őrzik, és szövegtulajdonságaik alapján is itáliai másolók munkáinak tűnnek. A magyarországi őrzési helyű, Egerben található ms R kézirat sajnos csonka, Eurialus és Pandalus beszélgetésének a felénél megszakad,[327] ez a vizsgálat azonban arra hívja fel a figyelmet, hogy ez is itáliai kötődésű másolat lehet. A ms Mf kódexet 1467-re datálja a kutatás, az egri ms R post quemje 1473, a többi, olaszországi kódexről azonban csak azt lehet tudni, hogy a 15. század folyamán készültek. A ma Giessenben található ms Gs a Kristeller-katalógus[328] szerint északi vagy germán kezek munkája, szövegtulajdonságait tekintve azonban mégis itáliai kötődésűnek látszik. A H 234 és a H 237 kiadások Rómában, valószínűleg Stephan Plannck nyomdájában készültek 1485-ben és 1492-ben.

326 Máté 2018a, 141–163.

327 „Cura ut simul convenire possimus, quo facto mox humiliabitur amor tolerabiliorque reddetur." Idézet helye: Máté 2018a, 288.

328 Máté 2018a, 356.

A fenti kéziratok és kiadások elkülönülnek a többi, Rómához kötődő nyomtatványtól (H 225 – kb. 1472, C 64 – kb. 1474, C 65 – kb. 1472, R 3 - kb. 1477, R 4 – kb. 1473, BMC IV 44 – 1473) és a H 225 kiadással szoros rokonságban álló ms N (15. század), ma Nápolyban őrzött kézirattól, akárcsak a csoportba tartozó többi kéziratos szövegtanútól (mss Gi, Ma, Mh, Mk, CV4, Tr3, CV2, M, Me). Az ősnyomtatványok bizonytalan datálása ellenére is világos, hogy a fenti hat kiadás egy nagyjából hat évet felölelő időintervallumban került ki a nyomdából kb. 1472 és 1477 között, az alapjukul szolgáló latin szövegváltozat „keringett" Rómában ezekben az években. Adam Rot, Johan Gensberg, Theobald Schencbecher és Bartholomeus Guldinbeck tehát egy másik latin szövegváltozatra alapozták kiadásaikat, mint a következő évtizedben működő Stephan Plannck, akinek először 1485-ből ismert *Historia*-kiadása. A ms Gi Franciaországban készült, Robert Schindler szerint Charles de France gyűjteményének része volt, és 1463 körülre datálható.[329] A 15. századi madridi ms Ma legközelebbi rokonai Ines Ravasini megállapítása szerint a C 64, C 65, R 3 és BMC IV 44 nyomtatványok.[330] A ma Münchenben őrzött mss Mh és Mk 15. századi kéziratok, de az összeíró kezekről nincs közelebbi adatunk. A ms CV4 az ms RCa-val egy alcsoportba tartozik a *domus*-csoporton belül,[331] és összeírójáról feltételezi a Kristeller-katalógus, hogy nem olasz kéz írása. A mss Tr3 és CV2 kódexeket északi, illetve németországi kezek munkájának tartja a szakirodalom. A ms M-ben található szövegtanú kezéről nincs adat, datálása post 1460, és a nürnbergi nyomdász, Hartmann Schedel tulajdonában állt, egy másik *Historia*-kódexszel együtt (ms Me). Az utóbbi négy kódexnek a földrajzi eredete is azt mutatja tehát, hogy a domus olvasat az Alpokon túl is felbukkan, nem csak Rómában, és a ms Gi datálása alapján egy évtizeddel korábban is, mint Itáliában. Mindez arra látszik mutatni, hogy a *domus*-csoporton belül lehetett több kialakulási réteg. A szövegtanúk egy része az Alpokon túl keletkezett, Itáliában pedig talán időben egymással párhuzamosan legalább két kisebb réteg jött létre: az egyikbe a mss FiC és társai tartoznak, a másikba pedig a H 225 kiadással kezdődő nyomtatványok csoportja.

Ami ebből a fejtegetésből Francesco Barlattani fordítására nézve különösen lényeges, az az, hogy bár ez az olasz fordító 1666-ban készítette munkáját, mégis 15. századi, 1467 és 1492 közé datálható kéziratok és kiadások között találjuk meg legközelebbi rokonait, amelyek tágabb értelemben a *domus*-csoport tagjai: mss FiC, R, Mf, RCo, Rca, Tr1, Gs, H 234, H 237. Az ideális, Barlattani forrásával egyenértékű latin szövegtanúnak azonban az alábbi kritériumoknak kellene megfelelnie:

329 Schindler 2016, 173.
330 Piccolomini 2004, 197–201.
331 Máté 2018a, 37.

Pacorus
domus
Eurialo viso Lucretia
Nemo me adiuvare potest hiánya
Achates helyettesítése mindhárom előforduláskor Nisus nevével
Candaules – Libia
rosarum aquis
somni et cibi abstulisti
tauro Phalaridis clusi
Phaonem siculum
matrem virum patriam relinquam

A kéziratos források jövőbeli feltárása során előkerülhetnek még szövegtanúk, amelyek a *domus*-csoport alakulását megvilágítják, és Barlattani forrásához közelebb álló latin kézirat is várhat még feltárásra. Az azonban már most is bizonyítható, hogy a római *Historia*-nyomtatványok révén Alessandro Braccesi és Giovanni Paolo Verniglione fordításaiban nagy szerephez jutó *domus*-csoport Francesco Barlattani fordítására is döntő hatást gyakorolt.

Csenkeszfai Poóts András magyar fordítása

A *Historia de duobus amantibus* utolsó premodern fordítása, amely még azelőtt készült, hogy a szöveg tudományos kutatás tárgyává vált volna, egy magyar lelkész munkája a 18. század utolsó évtizedéből. Csenkeszfai Poóts András 1791-ben megjelent *Sénai Lukrétzia* című művét az alábbiakban a 16. századi első magyar fordítással párhuzamba állítva tárgyalom, kimutatva, hogy a két fordítás eltérő latin forrásokra megy vissza, és hogy a kései fordító valószínűleg nem ismerte a Pataki Névtelen munkáját.

A 16. századi magyar históriás énekek közül az Eurialus és Lucretia történetét feldolgozó énekkel sokat foglalkozott a szakirodalom. A szöveg poétikai erényeit senki sem vitatta, a Pataki Névtelenként emlegetett fordító személye körüli diszkusszió azonban máig sem zárult le.[332] A legutóbbi időkben kezdtük vizsgálni a szerelmi történet ismertségének tartósságát a közköltészeti anyagban felbukkanó utalások segítségével.[333] Eneas Silvius Piccolomini *Historia de duobus amantibus* című novellájának az első magyar fordításáról tehát elég sokat tud a magyar kutatás. A hazai irodalomtörténet eddig jóval kevesebb figyelmet fordított azonban a sienai szerelmesekről szóló elbeszélés második magyar fordítására, amelyet a 18. század végén Csenkeszfai Poóts András készített.[334] A kevesebb figyelem valószínű oka, hogy a korszak magyar költői között Csenkeszfai Poóts a „minores", vagy korabeli kifejezéssel a „mesterkedők"

[332] A szerző személye körüli 120 éves vitáról összefoglalóan lásd Kőszeghy 2008, 184–187; Kőszeghy 2014, 118–132. Újabb kiállás Balassi Bálint szerzősége mellett: Vadai 2016. A forrás megállapítása: Máté 2016; valamint a *Historia de duobus amanitbus* korai fordításait tárgyaló monográfia részeként Máté 2018a, 135–163.

[333] Máté 2020.

[334] Csenkeszfai Poóts 1791.

táborába tartozott. Életműve részletes értékelésére még nem került sor, stílusáról és hatásáról legutóbb Csörsz Rumen István írt a közköltészeti hatások magyar irodalmi megjelenéséről szóló kötetében.[335] A magam részéről, bevallom, nem vagyok elég jártas a 18. század végi magyar költészet nyelvi megoldásaiban ahhoz, hogy ne érezzem fullasztóan túlburjánzónak Csenkeszfai Poóts András fordítói stílusát, a latin eredetiben nem létező versbetéteket és áriákat, valamint a rengeteg plusz ismeretanyagot, amelyet a Piccolomini-szöveg eleve sűrű intertextuális szövetéből kiindulva Poóts még belegyömöszölt a maga magyar verziójába. Tehát itt a fejezet elején elismerem, hogy a fordítás esztétikai megítélésében nem tudok objektív lenni, ezért arra a továbbiakban nem is vállalkozom. Elsődleges célom a fordítás forrásának megállapítása, és azoknak a kontextusoknak a bemutatása, amelyekre korábbi kutatásaim alkalmassá tesznek:[336] a Piccolomini-novella latin szöveghagyománya, illetve a korábbi magyar és egyéb nyelvű fordítások rendszerében helyezem el Csenkeszfai Poóts András *Sénai Lukrétziá*ját.

A forrás

Csenkeszfai Poóts András *Sénai Lukrétziá*ja a szerző *Ifjúi versei* című kötetének részeként látott napvilágot 1791-ben. A publikálás dátuma révén Csenkeszfai Poóts munkája a második[337] és egyben utolsó 18. századi fordítás Európában, amely Eneas Silvius Piccolomini *Historia de duobus amantibus*át választotta tárgyául. Ez azt jelenti, hogy e magyar fordítás forrásának keresésekor elvileg figyelembe kell venni a *Historia* teljes latin szöveghagyományát, amely a 15–16. századi tömeges másolatok és nyomtatványok[338] után a 17. század első felében még legalább további hét kiadással bővült.[339] Mint korábban leírtam, filológiai szempontból ezek a 17. századi kiadások, amelyek az *Equitis Franci et adolescentulae mulieris Italae practice artis amandi, insigni et iucundissima historia ostensa* címet viselik, a latin szöveghagyomány ún. *Baccarus*-csoportjába tartoznak. E szövegcsoportot német másolók és sajtó alá rendezők filológiai döntései határozták meg. A *Baccarus*-csoportnak csak a nyomtatványokat figyelembe véve tizennyolc tagja van: H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 239, Lyon 1518, Bázel 1551, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1597 (különböző), Frankfurt 1600, Frankfurt 1606, Frankfurt 1625, Leiden 1648, Amszterdam

[335] Csörsz 2016, 182–187.
[336] Máté 2018a.
[337] Az első fordítás ebben a században az ismeretlen angol munkája: *The History of the Amours…*
[338] A kéziratok és kiadások részletes leírása: Máté 2018a, 347–378. A frissített leírások megtalálhatók e kötet mellékletében.
[339] Máté 2018a, 88, 137. j.

1651. Tartalmukat tekintve az 1571-es bázeli *Opera omnia* kiadással bezárólag a csoport tagjai Piccolomini minden szerelmi témájúnak nevezhető levelét tartalmazzák[340] szétszórva a kötet különböző pontjain. Az 1597-es majnafrankfurti kiadásokkal kezdődő sokszerzős kötetbe azonban Piccolomininek csupán az Eurialus és Lucretia szerelméről szóló novelláját, a Lucretia dák hercegnőnek szóló mintalevelét és az *Amoris illiciti medela* című levelét válogatták be, egy csokorba gyűjtve őket. Amint fellapozzuk Csenkeszfai Poóts kifejezetten női olvasóknak írt előszavát, világossá válik, hogy a magyar költő egy bővebb tartalmú latin kötetet forgathatott:

> Kedves Kis-Aszszonykák!
>
> A'miket Aeneas Sylvius, azután II-dik Pius Pápává lett Historikus írásaiból, mintegy hét nyóltz levélkéből több mint ezer versekre szaporítottam (magam' Vers-írói szabadságommal élvén) ha azok között rút dolgokat-is esett fel-jegyeznem; az említett Írónál szemérmetesebben tettem-ki. De hogy annyival inkább senki benne meg ne ütközzön; olvassa-meg ezen Vers-írásról való elmélkedésemet, ebben fel-találja, az olvasás közben meg-kívántató Keresztyéni Régulákat. …..[341]

A Poóts által említett hét levél számszerűleg úgy jöhet ki, ha az *Opera omnia* kiadás sorrendjében a 106. *(De remedio amoris)*, a 112–114. (Piccolomini Caspar Schlicknek és Mariano Sozzininek, valamint az elbeszélés), a 122–123. (Zsigmond Ausztria hercegének és az ő nevében Lucretia dák hercegnőnek írt mintalevél), valamint a 395. pápai visszavonó levelet *(epistola retractatoria)* külön egységnek számoljuk. E hét levél pedig csak a H 151 és Bázel 1571 kiadások között megjelent nyomtatványokban szerepel, az *Equitis franci…* című kiadványokban nem, így valószínű, hogy ezek nem jönnek számításba Poóts lehetséges forrásaként. Mint e kötet korábbi fejezeteiben, ezúttal is három, ebbe a szűkebb csoportba tartozó nyomtatványnak (Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651) az olvasatait hivatkozom alább, hogy az esetlegesen eltérő olvasatokról is képet adjak.

Az előszó által megmutatott irányt a Csenkeszfai Poóts verses fordításának részletes elemzése is megerősíti, a forrása valóban a *Historia*-szöveghagyomány *Baccarus*-csoportjának egyik nyomtatványa lehetett. A latin hagyományban a Lucretia sze-

340 Az *Opera omnia* kiadásokban a következő címekkel: Ep. CVI. *Amoris illiciti medela et remedium*, Ep. CXII. *Sozini excellentissimis naturae dotibus praediti, rogatu tractatum de duobus se amantibus composuit*, Ep. CXIII. *Prologus in eundem tractatum*, Ep. CXIIII. *Historia de Eurialo et Lucretia se amantibus*, Ep. CXXII. *Illustrissimo principi domino Sigismundo, duci Austrie etc.*, Ep. CXXIII. *Hannibal, dux Numidie etc.*, Ep. CCCXCV. *Poenitet enim composuisse tractatum de duobus se amantibus*.

341 Az öt pont az eredetiben így szedve.

relmét hiába óhajtó magyar vitéz nevének sajátos, németes „félrehallásból” eredő változata adja a szövegcsoport nevét.[342] A Zsigmond császár kíséretébe tartozó magyar lovag nevét Poótsnál Bakkarus alakban találjuk meg:

> Egy tsínos Offitzér vólt, Pannóniábúl,
> Bakkarus, Nemes fi, jó famíliábúl,
> Ezt az álnok Júno, ki-veszi tsínnyábúl,
> ’S latrot csinál, végre, a’ jó katonábúl.[343]

A fordító fantáziadús, és tendenciózusan elmarasztaló erkölcsi ítéletet hordozó bővítéseire jó példa, hogy a latin eredetiben csak a fenti versszak első két sorának van megfelelője, Juno szerepe a latorságban már Poótstól származó kiegészítés: „*Baccarus* interea, Pannonius eques, domo nobilis, qui Caesarem sequebatur, ardere Lucretiam coepit.”[344]

A *Baccarus*-szövegcsoport több más sajátos névalakot is tartalmaz, amelyek közül négynek a nyomai fedezhetők fel még ebben a magyar fordításban: Eurialus három barátjának, Lűdia királyának, Hippia szeretőjének és Odüsszeusz hű feleségének, Penelopénak a névalakjai segítenek bizonyítani, hogy Poóts forrása a német gyökerű *Historia*-kiadások közé tartozott. Eurialus három barátja közül az első, Nisus vállal aktív szerepet a kerítésben, és talál egy helyi asszonyt, hogy az vigye el Eurialus szerelmes levelét Lucretiának. „Nisus, huic fidus comes erat, harum rerum callidus magister. Hic provinciam suscipit, mulierculam conducit, cui litterae committuntur in hanc sententiam scriptae.”[345]

> A Pajtása, Nisus, vállalja magára,
> S fogad egy vén asszonyt az ő rovására:
> Kinek útilaput kötvén a talpára,
> Illyen cédulát tett a gyalog postára.[346]

A Lucretiával eltöltött első találkozót követően pedig másik két barátjának, Achatesnek és egy bizonyos Polinurusnak számol be az átélt boldogságról a még álruhát viselő Eurialus, aki a magyar fordítás alábbi soraiban éppen leveszi a teherhordó gúnyáját.

[342] Máté 2018a, 66.
[343] Csenkeszfai Poóts 1791, 105.
[344] Vö. Máté 2018a, 280. „Eközben Baccarus, egy magyar lovag, a Császár kíséretéből, aki nemes házból származott, beleszeretett Lucretiába.”
[345] Máté 2018a, 256. „Nisus neki hűséges társa volt, mesterien jártas ezekben az ügyekben. Ő járta körbe a vidéket és hozott egy asszonyt, akire az alábbi levelet bízták.”
[346] Csenkeszfai Poóts 2018a, 44.

Ezzel szobájába bé-lép, 's le-vetkezik,
'S hát jönn Polinurus (vagy hogy-is nevezik!)
A' hív Akhátés-is tsak hamar érkezik,
'S hogy? 's mint folyt a' dolog? arról értekezik.[347]

Furcsának tűnhet, hogy éppen a kapcsolat kialakulásában aktívan segédkező Nisus nem részesül az élménybeszámolóból; ennek magyarázata Poóts forrásában keresendő. A *Baccarus*-csoportban ugyanis az adott helyen a latin szöveg romlásával (Nisum–nisum–uisum–visum) Nisus neve eltűnik, és csak a másik két barát jelenlétére van utalás. Az *Opera omnia* után megjelenő kiadásokban pedig már a visum alakot fidum olvasatra javítják, Achates, a hű segítő jelzőjeként. Ennek a jelzőnek a szerepéről már volt szó egy korábbi fejezetben Charles Aleyn angol fordításával kapcsolatban.

visum, Achaten Polimmirum	H 160
visum, Achaten Polinurum	H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 239, Lyon 1505 [achatem], Bázel 1551, Bázel 1571
visus achatem polinurum	Lyon 1508
fidum Achaten et Palinurum	Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651

Piccolomini novellájában minden szereplőnek a mitológiából vagy a klasszikus antik szerzőktől kölcsönzött, beszélő neve van,[348] innen tudjuk, hogy a harmadik barát neve Vergilius nyomán Palinurus kell, hogy legyen. A Poótsnál olvasható Polinurus alak származhat a forrásából, de akár a magyar szöveg szedésekor is kialakulhatott a kézirat a-o betűinek bizonytalan formálása miatt.

Az első együttlétről szóló elragadtatott beszámolója során idézi fel Eurialus Lűdia királyának, Candaulesnak a történetét, aki egy láthatatlanná tévő gyűrű segítségével becsempészte testőrét a királyi hálószobába, hogy a másik férfi is megcsodálhassa a királyné meztelen testét. Csenkeszfai Poóts Eurialusa a következőképp idézi fel a lűd király és a maga boldogságát:

A híres Tandalus, (Lydia Királyja;)
Hogy feleségének szép testét cirkálja,
Nem látja elégnek, hogy csak ő vizsgálja;
Hanem azt akarja, hogy más is csudálja:
Azért egy Barátját, maga mellé vette,

[347] Csenkeszfai Poóts, 2018a, 102.
[348] Máté 2018a, 18.

Hálószobájába, titkon bévezette,
S előtte kedvesét, úgy levetkeztette,
Valamint az Annya szárazra kitette.

Bár csak nékem vólna annyi szabadságom!
Hadd látnád, Ákhátes! az én bóldogságom!
Be gyönyörű! Be szép az én gyönygyvirágom!
Akivel, kedvemre éltem ma Világom![349]

A szöveghagyomány szempontjából az a fontos a fenti idézetben, hogy a királyt Tandalusnak hívják, amely névalak szintén a *Baccarus*-csoport egy részében jellemző c-t szövegromlás eredménye. Az 1597 évi frankfurti kiadástól kezdődően pedig az emendátor jobbító szándékát látjuk megnyilvánulni, aki az értelmetlen Tandalus alakot a jelentéses Tantalus névalakra változtatja, de a rossz helyen kicserélt egyetlen betűvel még messzebb kerül az eredeti szóalaktól: Candauli–Candali–candali–tandali–Tandali–Tantali. Poóts fordításában a király neve az *Opera omnia* kiadásokkal záródó csoportot látszik követni, míg az ország neve az ipszilonos átírással a frankfurti kiadáshoz hasonlít.

Candaulis regis Lidiae formosa uxor fuit	H 158
Candele regis Lidie formosa uxor fuit	H 160
Tandali regis Lidie formosa uxor fuit	H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 239, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1551, Bázel 1571
Tantali regis Lydie formosa uxor fuit	Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651

Amikor a második találkozás után Lucretia férje látszólag minden utat elzárt a két szerelmes elől, Eurialus az asszony sógorához, Pandalushoz fordul segítségért. Felvázolja azt a veszélyes eshetőséget is, hogy ha nem intézik a szerelmi viszonyt privát módon, meggondolatlanul a szeretője után szökve Lucretia nyilvános üggyé teheti azt: „Menelao uxorem custodies, cui non tam obest una nox mihi concessa nesciis omnibus, quam si sciente populo illam perdiderit me sequentem."[350] Az itt felidézett antik példa a Juvenalis VI. szatírájából ismert Hippia, aki patríciusasszony létére az alsóbbrendűnek tartott gladiátorok közé tartozó szeretője után szökött Afrikába:

[349] Csenkeszfai Poóts 1791, 102.
[350] Máté 2018a, 289. „Megőrzöd Menelausnak a feleségét, akit nem ér akkora kár, ha egy éjszakára nekem engedi át úgy, hogy senki nem tud róla, mint ha a nép értesül róla és elvesztíti, mert az asszony utánam jön."

Nupta senatori comitata est Eppia ludum / ad Pharon et Nilum famosaque moenia Lagi (Juvenalis VI. 82–83.) Ez az utalás a *Historia*-szöveghagyomány egyik legtöbb romlást mutató helye,[351] a másolóknak és nyomdászoknak sokszor az is fejtörést okozott, hogy eldöntsék, mely szavak a tulajdonnevek a mondatban. Sem Juvenalis sorai, sem pedig Piccolomini szöveghelye nem fedi fel a gladiátor nevét, a magyar fordításban mégis Lyddusként hivatkozik rá Csenkeszfai Poóts András:

> Így ment el a híres Hippia Rómábul,
> Lyddus után; Férjét útálván gyomrábul:
> Ha ez is elillant, Párisba, -- -- Sénábul;
> Rabmadár szabadúl, a drótkalitkából![352]

A magyar fordító által használt névalak a ludus-i (m) ’gladiátoriskola’ jelentésű szó tárgyesetű alakjából kiinduló szövegromlás eredménye, amelynek több fázisáról tanúskodnak a *Baccarus*-csoport tagjai is: ludum–ludium–liddum–Lyddum–Libdum.

Nupta senatori romano secuta est ippia ***liddum*** at pharon et nilum famosaque menia lagi	H 151, H 154, H 156 [libdum], H 157, H 239 [Ippia]
Nupta senatori romano secuta est Ippia ***liddum*** ut pharon et nilum famosaque menia lagi	H 158, Lyon 1505, Lyon 1518
Nupta senatori romano secuta est Hippia ***Lyddum*** ad Pharon et Nilum famosaque moenia Lagi	Bázel 1551, Bázel 1571
Nupta senatori Romano secuta est Hippia ***Libdum*** ad Pharon et Nilum famosaque moenia Lagi.	Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651

Mint látható, a fenti olvasatok közül csak az *Opera omnia* két kiadásában található meg a Lyddum alak, amelyet Poóts a legvalószínűbben értelmezhetett Hippia szeretőjének neveként, mind a szónak a mondatban elfoglalt helye, mind pedig nagy kezdőbetűs írásképe miatt. Egy másik hasonló alakot, a Frankfurt 1597 kiadástól megjelenő Libdum olvasatot láttuk visszaköszönni korábban az 1708-as ismeretlen angol fordító munkájában.

351 Máté 2018a, 333–335.
352 Csenkeszfai Poóts 1791, 128.

A történet végéhez közeledve, amikor Eurialus a császár kíséretében készül elhagyni Sienát, Lucretia felveti az asszonyszöktetés ötletét, amelyet azonban a nép szájától tartva a férfi határozottan elutasít: „Ecce Lucretiam que Bruti coniuge castior Penelopeque melior dicebatur, iam moechum sequitur immemor domus, parentum et patriae. Non Lucretia, sed Hippia est vel Iasonem secuta Medea. Heu me, quantus moeror haberet, cum de te talia dici sentirem."[353] Ezeknek a mondatoknak a fordításával Poóts kiönti a mérgét a házasságtörők ellen, több és erősebb szót használva a hűtlen asszonyra, mint az eredeti szöveg:

A kurvát képzeltük szűz Menelopének,
A Szajhát, a Brútus jó Feleségének!
Ah! lelkem! Látod-é? millyen csúfos ének!
Nem illene ám! ez egy Offitzérnek!

Hát ha? ezt hallanád: Ihol Lukrétzia,
Médéa! vagy pedig csapongó Hippia!
Katonák kurvája! Fertelmes Bestia!
Ah! lelkecském! szánlak, így megrontania![354]

A fordítás furcsasága, hogy a hűségéről híres Portia mellett Odüsszeusz felesége Menelopé néven jelenik meg. Ugyanezt a sajátosságot mutatja a *Historia* első német fordítása is annak a Niklas von Wylének a tollából, aki Piccolomini novelláját is sajtó alá rendezte 1470-ben.[355] A *Baccarus*-csoportba tartozó nyomtatványok a p illetve m kezdőbetűs olvasatokon osztoznak:

penelopeque	H 157, H 158
menelopeque	H 151, H 154, H 160
Menelopeque	H 156, H 239, Bázel 1551, Bázel 1571
Penelopeque melior	Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651

Csenkeszfai Poóts András fordítása a harmadik olvasatot követi, a fentebb bemutatott tulajdonnevek variánsai alapján pedig az *Opera omnia* 1551-es és 1571-es kiadása állhat legközelebb latin forrásához. A forrása révén ez a magyar fordítás a *Historia*

353 Máté 2018a, 299. „Íme Lucretia, akit Brutus feleségénél tisztábbnak, Penelopénál jobbnak mondtak, most egy házasságtörőt követ, megfeledkezve házáról, rokonairól, hazájáról. Nem Lucretia ez, hanem Hippia vagy a Iasont követő Medea. Jaj nekem, micsoda bánat lenne nekem, mikor ilyesmiket hallanék rólad mondani."

354 Csenkeszfai Poóts 1791, 152.

355 Máté 2018a, 75–76.

de duobus amantibus szöveghagyományának ugyanahhoz a csoportjához kapcsolódik, amelyhez a német, a lengyel és a dán fordítások is tartoznak, és amelynek kései képviselőit Charles Aleyn és az 1708-as ismeretlen angol fordító is felhasználták. A következő bekezdésekben a 18. század végi magyar fordítás néhány megoldását a 16. századi históriás énekkel vetem össze, hogy bemutassam a Csenkeszfai Poóts András, illetve a Pataki Névtelen előtt álló latin források egymáshoz való viszonyát.

Két forrás, két fordítás

Csenkeszfai Poóts András *Sénai Lukrétziá*ja nem tükrözi, hogy szerzője merített volna a 16. századi históriás ének szövegéből a maga fordítása elkészítése során. Ugyan elképzelhető, hogy valamilyen, általunk ismeretlen módon hozzájutott a Pataki Névtelen munkájához, de tekintve a tényt, hogy az *Eurialus és Lucretia históriája* szereplői a 18. század végére már inkább csak távoli idézetként tűnnek fel egy-egy közköltészeti darabban,[356] egyáltalán nem kizárható, hogy Csenkeszfai Poóts a históriás ének szövegét sosem olvasta. Véleményem szerint a két magyar fordítás csupán a latin forrásaikra visszavezethető hasonló megoldásokat tartalmaz, de közvetlen genetikus kapcsolat nincsen közöttük.
Mint korábban bizonyítottam,[357] a 16. századi *Eurialus és Lucretia históriája* a latin szöveghagyománynak egy speciális, hibrid jellegű *Historia*-variánsából készült. A Johannes Oporinus által készített kiadás a szöveghagyomány déli-római és északi-német eredetű csoportjaira jellemző különböző olvasatokat vegyített a latin novella szövegében. Oporinus bizonyos megoldásai ezért egybeesnek a Piccolomini bázeli *Opera omnia* kiadásaiban olvashatókkal, vagyis Poóts feltételezett forrásaival, míg más olvasatai teljesen eltérnek azoktól. Ennek következtében a két magyar fordítás összevetése során is találunk olyan eseteket, amikor a forrásaikban álló azonos olvasat miatt a két fordító is hasonló módon tolmácsolja Piccolomini szövegét. Előfordul azonban olyan eset is, amikor a forrásaikban található azonos olvasatok ellenére valamelyik magyar fordító egyéni megoldást alkalmaz saját szövegében. Ezeket az eshetőségeket táblázatban az alábbi módon írhatnánk le:

Piccolomini forrás	Pataki Névtelen fordítás	Csenkeszfai Poóts-fordítás
+	+	+
+	-	+
+	+	-

[356] Máté 2020, 177, 29. j.
[357] Máté 2016.

A források azonos olvasataira utaló fordítói megoldások után három könnyen belátható példát hozok arra, amikor a két forrás különböző olvasatai eredményezik a két magyar fordítás eltérő megoldásait. Ezt követően idézek egy hosszabb szakaszt Csenkeszfai Poóts András fordításából, amelyeknek a 16. századi históriás énekben egyáltalán nincs is megfelelője, mivel azt Piccolomini fordítása során a Pataki Névtelen kihagyta.

Első példám tehát egy olyan eset, amikor Oporinus 1554-es, illetve az *Opera omnia* 1551 és 1571 latin kiadások azonosságot mutatnak, és ezt a két magyar fordítás hasonló megoldása is tükrözi. A latin idézet Eurialus és Pandalus beszélgetéséből való, amikor a frank lovag panaszkodik, hogy Lucretiát a gyanakvó férj erősen őrizteti családtagjaival: „Vir eam custodit et frater. Non tam vellus aureum pervigil draco servabat, nec **aditum Orci** Cerberus, quam ista diligenter recluditur."[358]

> Pataki Névtelen: IV. 52. Ura mind öccsével nem különben őrzik mindenkor Lucretiát, / Mint az erős sárkány Colchos szigetében őrzé az arany gyapjat, / És az háromfejű Cerberus szüntelen őrzi **pokol kapuját**.[359]

> Csenkeszfai Poóts:
> Valamint Czerberus, a **Pokol-ajtaját**
> Már most az ártatlan! Érzi maga baját,
> De az a Vén Ura, egyetlen egy Raját
> Úgy őrzi (Hogy enné meg a maga vaját)
> Valamint Czerberus, a Pokol-ajtaját.[360]

Párhuzamként idézem Charles Aleyn és az ismeretlen angol fordító megoldásait is ugyanerre az aditum Orci helyre, amelyet ők is a pokol (Hell) kifejezéssel adnak vissza.

> Charles Aleyn: Her husband and brother watch her narrowly: the golden Fleece was not so attended by the restlesse Dragon, or **Hell gates** by Cerberus as shee is.[361]

> Angol Névtelen 1708: Her Husband and his Brother keep guard her with greater Vigilance, than the Dragon did the Golden Fleece, nor does Cerberus himself more strictly watch the **Avenues of Hell**.[362]

358 Máté 2018a, 287–288. „A férje és annak fivére őrzik őt. Nem őrizte ennyire az aranygyapjat az éber sárkány, sem pedig az Alvilág kapuját Cerberus, mint amilyen szorgalmasan őt elzárva tartják."

359 Varjas szerk. 1990, 442. (A továbbiakban RMKT XVI/9.)

360 Csenkeszfai Poóts 1791, 124–125.

361 Aleyn 1639, 84. „A férje és fivére közelről figyelik őt: az aranygyapjú nem volt a fáradhatatlan sárkány ily szoros őrizete alatt, vagy a Pokol kapui Cerberus őrizete alatt, mint ő."

362 *The History of the Amours…*, 49. „A férje és annak fivére őrzik őt, nagyobb szorgalommal, mint ahogy a sárkány őrizte az aranygyapjat, s Cerberus maga sem őrzi szorosabban a Pokol bejáratát."

A következő hely a császári kíséret jellemzéséből kiragadott rész, amikor Lucretia csodálja az északi férfiak szőke, göndörített hajviseletét. Mint korábbi tanulmányomban kifejtettem,[363] ezen a helyen a forrásában állókkal szemben a Pataki Névtelen a caesaries, -ei (f) ʼnagy és szép haj, üstökʼ kifejezést a caesareos ʼcsászáriʼ melléknévvel asszociálja, így a német férfiak göndörített hajviseletére való utalás elvész a fordításából, a szöveg egyszerűsödik. Poóts szövege azonban világosan tükrözi az utalást, egy kissé aktualizálva a latin szövegben olvasottakat a saját korában divatos, rizsporos, göndörített hajviseletre. „Vide, ut omnes calamistrati sunt, erecti, eminentibus humeris. Aspice caesaries et madido cirro contortos crines."[364]

Pataki Névtelen: I. 43. Mikor nagy sereggel az ő háza mellett császár bémegyen vala: // I. 44. Tekintsed, Sosia, mely igen szép ifjak az császár körül vannak.

> Csenkeszfai Poóts:
> Érzed e szép szagát pomádéjának?
> Látod é lockjait csínos frisúrjának?
> Zúzmaráz piheit púdere-porának
> Válogatott selyemszálain hajának?[365]

A párhuzam kedvéért idézem az 1708-as anonim angol fordítás megfelelő helyét is, hogy bemutassam, Csenkeszfai Poóts a saját korabeli divathoz igazítja a szöveget, míg a hasonló, *Baccarus*-csoportbeli forrásra visszamenő angol szövegben nem találunk ilyen anakronizmust:

> Angol Névtelen 1708: One Day the Emperor was to pass by her House, Follow'd by a very Numerous Train, when Eurialus was near she calls to Sosias – come hither Good Sosias (said she) I have a little businness with you – look down out of the Window – What Nation can boast of such Men as these. See how all their curled Hair falls in comely Ringlets down their Shoulders! What charming Faces, all supported with Necks of Ivory?[366]

A harmadik példám a 16. és a 18. századi magyar fordítások hasonlóságaira a pár harmadik, immár éjszakai találkájának leírásából származik, amikor Eurialus

[363] Máté 2018a, 157.

[364] Máté 2018a, 250. „Nézd, mindannyian milyen jólfésültek, egyenes tartásúak, szélesvállúak. Figyeld hajkoronájukat és nedvesen göndörített fürtjeiket."

[365] Csenkeszfai Poóts 1791, 32.

[366] *The History of the Amours*…, 9. „Egy napon a Császár a [Lucretia] háza alatt vonult el igen nagyszámú kísérettel, és amikor Eurialus közeledett, Lucretia szólította Sosiast – gyere közelebb, jó Sosias (mondta ő) egy apróságot akarok tőled – nézz le az ablakon át – Melyik nemzet büszkélkedhet olyan férfiakkal, mint ezek. Nézd, hogy mindannyiuknak hogyan hullanak vállaikra fürtjeik szépen göndörített tincsekben! Milyen elbűvölő arcok, melyek elefántcsontszínű nyakakon ülnek?"

hosszas várakozás után tud csak bejutni Lucretia házába. Az asszony a nehéz kapu okozta megerőltetéstől eléjul, a kétségbeesett Eurialus pedig könnyeivel élesztgeti. Piccolomini szövegében az élénkítőként használt rózsavizet említi, és a Pataki Névtelen fordítása is ezt tükrözi. Csenkeszfai Poóts azonban a forrásában álló rosarum aquis olvasatot aktualizálva ízelítőt ad saját kora szokásaiból, amikor rózsavíz helyett az ő Lucretiája aranyvizet kap szíverősítőül. A Czuczor–Fogarasi-féle szótár szerint[367] ez nem más, mint a *Danziger Goldwasser*, vagyis az a 40 százalékos alkoholfokú, huszonhárom karátos aranylemezkéket is tartalmazó gyógynövényes pálinka, amelyet 1598 óta Danzig/Gdańsk városában gyártottak. „At sic fatus lacrimarum flumine super frontem et mulieris tempora pluit. Quibus tamquam rosarum aquis excitata mulier, quasi de gravi somno surrexit […].[368]

> Pataki Névtelen: IV. 127. Mintha rózsavízzel megöntözték volna, az asszony felserkene, / Mint nehéz álomból felocsúdott ember, szemeit felemelé."[369]

> Csenkeszfai Poóts:
> Akkor, tapogatván hideg tetemeit;
> Zápor-esső módra, hullatja könnyeit,
> S mint egy arany-vízzel, élesztvén ereit:
> Fel-ébred; s álmosan, felveti szemeit.[370]

A következő három idézet már arra példa, hogy a Pataki Névtelen és Csenkeszfai Poóts forrásai sok hasonlóságuk ellenére néhány lényeges ponton eltérnek egymástól, és ez megmutatkozik a fordításokban is. Mint a fejezet első részében bemutattam, Csenkeszfai Poóts fordítása a latin szöveghagyomány *Baccarus*-csoportjába tartozik. A históriás ének forrása, Oporinus kiadása azonban az adott helyen[371] Piccolomini szerzői szándékával egyezően Pacorusként említi a férfit, és így találkozunk vele a Pataki Névtelennél is: „IV. I. Egy Pacorus nevű tisztes ifjú legény Pannóniából vala."[372] Fentebb szintén volt már szó a *Baccarus*-csoport egy másik jellemzőjéről, a lűd király, Candaules nevének *Tandali* alakjáról. A Pataki Névtelen azonban ez esetben is a történetileg helyes, Oporinusnál talált alakot követi: „III. 115–116. Én az libiai királyné asszonyt is nem mondom szebbnek annál // Nem csudálom én azt, ha Kandaulis

[367] Aranyvíz, (arany-víz) ösz. fn. Szűrt lél, melyben vert aranylemezkék uszkálnak, milyet különösen Danzig városában készítenek. https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-szotara-czuczorfogarasi-55BEC/a-56C80/aranyviz-575A6/

[368] Máté 2018a, 295. „És így szólva könnyek áradatával öntözte az asszony arcát és homlokát. Amelyektől, mintha rózsavízzel öntözték volna az asszonyt, mint egy nehéz álomból magához tért."

[369] RMKT XVI/9, 450.

[370] Csenkeszfai Poóts 1791, 141.

[371] Cousin 1554, 454. A továbbiakban: Oporinus 1554.

[372] RMKT XVI/9, 437.

király az ő szép feleségét […].”[373] A novellában Lucretia a ház idős német szolgájától, Sosiastól kér segítséget, hogy kapcsolatba léphessen Eurialusszal. Sosias vonakodik az aktív közreműködéstől, de hamarosan felismeri, hogy a szerelmesek nélküle is megtalálták a módját, hogy beszélhessenek. Ekkor dönt úgy, hogy fontosabb a család jó hírnevét, mint az asszony erényét megőrizni, ezért részt vesz a szerelmi találkák megszervezésében. A latin szöveghagyományban a déli-római és az északi-német eredetű variánsok döntő különbsége, hogy ezen a helyen Sosias kinek vagy minek a megszégyenülésétől fél. A római variánsokban, amelyet Oporinus 1554-es kiadása[374] és így a Pataki Névtelen fordítása is követ, Sosias a ház (domus) jó híréért aggódik. „Nisi astu provideo, et hera peribit et **domus** infamiam subibit.”[375]

Pataki Névtelen: III. 33. Elvész az asszonyom és **háza** megszégyenül, ha gondot nem viselek.

Ehhez képest a német eredetű variánsokban, így a Csenkeszfai Poóts által követett *Opera omnia* kiadásokban is a ház urának (dominus), vagyis az ő gazdájának becsületén esett folttól fél a szolga. „Sensit dolum Sosias, secumque: „Frustra”, inquit, „amantum conatibus obsto. Nisi astu provideo, et hera peribit et **dominus** infamiam subibit.”

Megfejti Sósiás, mibe van a dolog,
Scilla, s Kharibdis közt hánykódik, tántorog;
Minthogy abba; ami miatt ő háborog,
Asszonya, s **gazdája** becsületi forog.[376]

Az összehasonlító filológiai elemzés végére hagytam Poóts fordításának egy érdekes epizódját, amelyeknek a korábbi históriás énekben nincs megfelelője, mert Piccolomini szövegének azok közé a leíró jellegű részei közé tartozik, amelyeket a Pataki Névtelen a történet dinamikája szempontjából elhagyhatónak ítélt. A szóban forgó rész Eurialus lovának leírása, amely Piccolomini novellájában egy egészen hosszú egybefüggő intertextus Vergilius *Georgica* című tankölteményéből (III, 79–88.)[377] Az ágaskodó, pajkos ló a latin hagyomány egy részében[378] Lucretia metaforája *(Similis illi fiebat Euryalo viso Lucretia)*, és ugyanezt az olvasatot követi Csenkeszfai Poóts fordítása is. Az asszony=ló azonosítás egy másik helyen is megtörténik a novellában, amikor Menelaus Pandalus közvetítésével Eurialus lovát kéri kölcsön, hogy azzal

[373] RMKT XVI/9, 436; Oporinus 1554, 453.
[374] Oporinus 1554, 438.
[375] „Hacsak nem leszek előrelátó, az asszonyom elvész, és a háznak rossz híre kel.”
[376] Csenkeszfai Poóts 1791, 77.
[377] „Nyaka délceg, / És eleven feje van, horpasz hasa, domboru háta, / S büszke szügyén izom-öv duzzad. Szép még a pirospej / S almáskék, az ezüstderes és szögsárga silányabb. / Hogyha pedig valahol messzebb fegyver zaja zörren, / Nincs maradása, fülét hegyezi s fölreszket a teste, / S orrlika fú fojtott lángot horkanva-zihálva. / Sűrü sörénye lecsüng és elfödi jobb szügye halmát; / Két csípője közül kimered nagy háta, miközben / Lent a talajt a kemény pata már dübörögteti döngve.” *Vergilius összes művei* 1973, 82. Lakatos István ford.
[378] A variánsokra lásd: Máté 2018a, 307.

menjen ki vidéki birtokára, és a frank lovag gondolatban egyértelműsíti a csere lényegét: „Tu meum equum ascendes, Menelae, ego tuam uxorem equitabo."[379] A novella szövegében egyébként azért is logikus feltételeznünk, hogy az asszony válik a lóhoz hasonlatossá, mert Piccolomini ezzel egyik kedvenc Boccaccio-novelláját, Zima történetét is felidézi (*Decameron* III, 5). Abban a novellában Zima egy poroszkát ajándékoz Francesco Vergellesinek, és ennek fejében engedélyt kap rá, hogy beszéljen annak feleségéhez, aki azonban nem válaszolhat. Zima mindkettejük szerepét eljátszva a párbeszédben végül is az ajándék lóért cserébe megkapja az asszonyt. Alább párhuzamosan közlöm Piccolomini latin szövegét és Poóts magyar fordításának versszakait a ló – és Lucretia – leírásával:

Erat Euryalo spadix equus arduae cervicis argutique capitis, quem et brevis alvus et obesa terga spectabilem reddebant, animoso pectore, thoris luxuriantibus, qui sonante tuba stare loco nesciebat. Nutabat auribus et collectum fremens volvebat sub naribus ignem. Densa iuba et dextro iactata recumbebat in armo et cavans tellurem solido cornu graviter sonabat ungula. Similis illi fiebat Euryalo viso Lucretia.[380]

Volt Eurialusnak egy herélt-kantzája:
kantza volt a neve, De nem volt hibája,
Mert amint zabláján finnyáskodott szája,
Vagy Paripát, vagy mént mutatott formája.

Kurta fejét, nyakát, megszegte gögösen,
Nyakáról serénye lecsüggött fürtösen,
Szép karcsú dereka termett különösen,
Megtölt teli szügyi kiállott öblösen.

Mikor a trombita körülte harsogott,
Apró füleivel konyított, s villogott,
Egy helybe toporgott, vágott, futt, s hortyogott,
vérbe forgott szeme, s kényesen hinnyogott.

Füstel tekeredett orrából a pára;
Ugróra fitongott szikkadt lábaszára,
Ezüst patkós körme, nőt fél Hóld formára:
S döngette a földet, Pégazus módjára.

Mikor Lukrétzia ezt körül nézgélte,
Kivált, hogy kedvesét felette szemlélte,
Nem tudta, mellyik jobb? hólta e vagy élte?
Sőt, magát, halálra, már csak el is vélte![381]

A fentiekben tehát összesen tizenegy olyan helyet mutattam be, amelyek világosan jelzik, hogy Csenkeszfai Poóts András *Sénai Lukrétziá*ja a *Historia* szöveghagyományának *Baccarus*-csoportjához köthető, és a feltárt olvasatok azt valószínűsítik, hogy a fordítás Piccolomini *Opera omniá*jának valamely kiadására támaszkodott. A 18. századi magyar szerző művében még egy olyan érdekes fordítási hibára hívnám a fel a figyelmet, amelyre már a szintén a *Baccarus*-csoporthoz tartozó 15. századi német fordításban is rá tudtam mutatni,[382] és amely a két, időben és térben egymástól távol

[379] Máté 2018a, 292. „Te az én lovamra hágsz fel, én feleségeden lovagolok, Menelaus!"
[380] Máté 2018a, 249. Lásd a Vergilius-idézet hivatalos műfordítását Lakatos Istvántól fentebb.
[381] Csenkeszfai Poóts 1791, 29–30.
[382] Máté 2018a, 76–77.

eső fordításba a nagyon hasonló forrásaik révén került bele. A kérdéses hibát annak a városnak a névvariánsa hozta létre, ahová a Piccolomini novella végén Eurialus a császár kíséretében távozik. Csenkeszfai Poóts András kétszer is említi, hogy Eurialus majd „Páris"-ba megy. Először a Hippia kapcsán már idézett levélben találkozunk a városnévvel, amelyben a lovag Lucretia asszonyszöktetési tervét utasítja vissza:

> Így ment el a híres Hippia Rómábul,
> Lyddus után; Férjét útálván gyomrábul:
> Ha ez is elillant, Párisba, -- -- Sénábul;
> Rabmadár szabadúl, a drótkalitkából![383]

Másodszor pedig a történet végén a Sienát maga mögött hagyó Eurialust „Párisba" éri Lucretia halálának híre:

> De mikor Párisba, ezt hallotta vólna;
> Minthogy ugyan Ég-Föld reá szakadt vólna!
> Panaszolá! De ha más egyet mást szólna;
> Bús szívének az is csak terhére vólna.
>
> Azért változtatván elébbi ruháját,
> S a Halál Regement Gyász Uniformját
> Fel-vévén, Gyászolta szép Lukrétziáját,
> S így kezdi siralmas gyászos Áriáját …[384]

Mivel a fordítás alapjául szolgáló történet Luxemburgi Zsigmond császári koronázásának időpontja körül játszódik 1432–1433-ban, és az ő mozgalmas európai utazásainak helyszínei között kell keresgélnünk, sejthető, hogy nem a franciaországi Párizs szerepel Piccolomini eredeti szövegében. A helynevet Niklas von Wyle német fordításában Parus alakban találhatjuk meg, de az is csupán egy, a fordító által visszakövetkeztetett névalak, ráadásul ilyen latin nevű települést nem is tartottak számon Wyle idejében sem. A problémát mindkét fordításban az okozta, hogy a *Baccarus*-csoport néhány nyomtatványában a kérdéses latin hely így szerepel: „ad caesarem Parusii manentem, quem deinde Ferrariam Mantuam Tridentum Constantiam et Basileam secutus est ac demum Ungariam atque Behemiam."[385] A Parusii manentem olvasat mellett az *Opera omnia* 1551-es és 1571-es kiadása is feltüntet alternatív javaslatként Parrhisiis manentem olvasatot,[386] és Csenkeszfai Poóts András valószínűleg ez utób-

[383] Csenkeszfai Poóts 1791, 128.
[384] Csenkeszfai Poóts 1791, 161.
[385] Piccolomini–von Wyle 1988, 177, 5–8 skk. „aztán a Perusiumban maradt Császárhoz: onnan Ferrarába, Mantovába, Trentóba, Konstanzba követte őt és végül Magyarországra és Csehországba."
[386] Máté 2018a, 76, 83. j.

bira alapozza a maga Páris helynevét. Csakhogy ezek az olvasatok egyformán félrevezették a fordítókat, ugyanis Piccolomini eredeti szövegében a Perusii manentem alaknak kellett volna állnia, utalva a mai Svájc Graubünden tartományában található Brusio nevű település latin nevére, amely Brusium-ii (n) vagy Perusium-ii (n) alakban ismert. Csenkeszfai Poóts András *Historia*-fordításában ennek a szöveghagyomány szempontjából régi eredetű hibának a következtében tehát fel tudtunk mutatni egy félrefordítást, a német fordító hasonló hibája révén újabb szállal tudtuk azt a *Baccarus*-csoporthoz kötni, és még egy bizonyítékot találtunk arra is, hogy a kései magyar fordítás vélhetően a 16. századi *Opera omnia* kiadások valamelyikén alapul.

Csenkeszfai Poóts András fordítói attitűdje

A fejezet bevezetőjében már utaltam rá, hogy Eurialus és Lucretia történetének 18. századi magyar fordítása a 16. századi históriás ének letisztult stílusához képest számomra túldíszítettnek, rendkívül feldúsítottnak tűnik. A fentiekben idéztem néhány helyet, amelyek ugyanazt a forrást tolmácsolják, de a különböző korszakok különböző ízlését követve nagyon más hangon. Mindkét magyar fordító biztos latintudás birtokában fogott a munkához, eltérően például a 16. századi lengyel Krzysztof Goliantól, akinek helyenként hiányos latinsága és kicsiny költői tehetsége megakadályozta, hogy Piccolomini novellája igazán ismertté váljon a lengyel nemzeti nyelvű irodalomban.[387] Ha eltávolodunk a forráskövetés, illetve a források eltéréseinek kérdésétől, megállapíthatjuk, hogy az ismeretlen 16. századi és a 18. század végi magyar fordítók jelentős különbsége a megénekelt tárgyhoz való hozzáállásukban mutatkozik meg. A Pataki Névtelen számára Lucretia esete intés, amely a szerelem veszélyeire hívja fel a figyelmet. Az asszony feletti ítélete ugyanakkor nem negatív, az oktató-nevelő szándék hangsúlyozása mellett is megtart valamit Piccolomini Lucretia iránt érzett szimpátiájából. Ehhez képest Csenkeszfai Poóts András ítélete Eurialus és Lucretia esetéről már a fordítása címadásából kitűnik: *Sénai Lukrétzia, kinek törvénytelen életét, … Aeneas Sylvius írásaiból magyar versekbe szedte …* A házasságtörő viszony Poóts számára nem a szerelem legyőzhetetlenségének, hanem az asszonyi állhatatlanságnak a bizonyítéka, és a fordító minden alkalmat megragad, hogy a titkos viszonyban valamilyen módon közreműködő nőket becsmérlő szavakkal illesse. Piccolomini eredeti történetében a vívódó Lucretia például soha nem használja magára a „kurva" kifejezést, a szeretőikkel elszökött nők esetei számára olyan helyzetek, amelyeknek

[387] Máté 2018a, 86–88.

a szerencsétlen kimenetelét el akarja kerülni, de magát a szökést nem ítéli el. Poóts Lucretiája azonban, bár lényegét tekintve pontosan tolmácsolja latin előképe szavait, a „kurva" és a „kedves maca" jelzőkkel világos értékítéletet is megfogalmaz:

Nihil audet, qui famae nimis studet. Multae hoc fecerunt aliae. Rapi Helena voluit, non invitam asportavit Paris. Quid Ariadnem referam, vel Medeam? Nemo errantem arguit, qui cum multis errat.[388]

Bolondság a világ nyelvére hajtani!
Külömb Asszonykák is mentek vándorlani,
Ha azért járt úton fogok tébolygani:
Ki mer azért engem Kurvának mondani?

Tudom! hogy indult el Páris Helénával,
Nem erőszakosan vitte el magával:
Önként bújdosott el kedves macájával,
Keserves életet élvén az urával.

Hát Médéa, Jásont mihelyt meg esmérte
A kínos szerelem, nyomba utól érte,
S nem szánta hazáját oda hagyni érte,
Elbújdosott vele; s őtet elkísérte.[389]

Eurialusnak írt első válaszában is konkrétabban fogalmaz Poóts Lucretiája, mint Piccolomini hősnője, amikor kifejezi a feletti felháborodását, hogy a férfi egy helyi, kerítő hírében álló asszonnyal küldött neki levelet, s ezzel világossá tette, hogy szándékai nem állnak meg a lovagi, szolgálattevő szerelem határánál:

Parce litteris et nuntiis me vexare: nec me illarum ex grege credito, quae se vendunt. Non sum, quam putas, nec cui submittere lenam debeas. Quaere aliam incestandam, me nullus amor nisi pudicus sequatur.[390]

Ami pedig engem illett magánosan:
Én kurva kenyérrel nem élek csúfosan,
S vétkezik nagyságod abba halálosan;
Hogy mint Csavirához, úgy irkál titkosan.[391]

Poóts munkájában a kerítőnő is 10 versszakra kiterjedő, változatos és erős szidásokat kap, amelyeket terjedelmi okoknál fogva itt nem idézek. Piccolomini csak foglalko-

[388] Máté 2018a, 248. „Semmit nem mer megtenni az, aki túl sokat gondol a jó hírére. Sokan mások is megtették ezt. Heléna akarta, hogy elrabolják, nem kéretlent vitt magával Paris. Mit mondjak Ariadnéról vagy Medeáról? Senki nem mondja hibásnak azt, aki sokakkal együtt hibázik."

[389] Csenkeszfai Poóts 1791, 26.

[390] Máté 2018a, 259. „Hagyj fel azzal, hogy engem levelekkel és követekkel zaklatsz: nem tartozom ugyanis azok közé, akik árulják magukat. Nem vagyok olyan, amilyennek gondolsz, akihez kerítőnőt kellene küldened. Keress mást, akit megfertőzhetsz, engem csak a szemérmes szerelem érdekel."

[391] Csenkeszfai Poóts 1791, 51.

zását említi e szereplőnek („lena”),[392] Poóts szövegében azonban a Sabina nevet kapja, aminek talán a 18. századi kortárs olvasmányokban van a magyarázata, de konkrét párhuzamot nem ismerek a név használatára. Az sem világos számomra, hogy mire vagy kire utal az egyértelműen tisztességtelen nőnek látszó Csavira az előző idézetben, aki valamely más szövegben szintén titkos levelek címzettje lehetett.[393] Bár a latin eredetiben az első levél kézbesítése után a kerítőnő eltűnik a színről, Poóts verziójában még egyszer visszahívják, és harmadik levele kézbesítéséért még két arany borravalót is ad neki Lucretia.[394]

Keserves Levelét hogy bépecsételé;
Fut vele Sabina Lukrétzia felé
S a mint palotáját, elől megkímlelé:
Szerencsére szinte magánosan lelé.

Köszönti: s forgatván szemeit az égre;
Én úgy mond: Asszonykám! Jöttem követségre,
A szép Eurialus kér, minden Szentségre!
Hogy könyörülj rajta: Tudod már mi végre?

Tanúlt mestersége volt ez Sabinának,
Mert kerítője volt számtalan kurvának:
Azért, rossz kedvébe talál Asszonyának,
Aki okossággal ezt képzi magának:[395]
[következnek hosszú, ízes, színes szidalmak 10 versszakon keresztül]

Végezetül a női nem állhatatlanságáról szóló, Piccolomini szövegében is meglévő mizogün megszólalás fordítását hozom Csenkeszfai Poóts Andrástól. Ez a versszak ugyanis egyszerre idézi meg a magyar fordító hozzáállását tárgyához és Piccolomini novellájának erősen intertextuális jellegét, vagyis ugyanazt a cento-szerű kompozíciós technikát, amellyel magyar költőket citálva Poóts András is szívesen élt.[396] Ezekben a sorokban a mizogínia és Rimay János nép–ép–kép–szép rímtoposzának parodisztikus szétírása[397] egyesül:

392 Máté 2018a, 257.

393 Ezt a nevet még egyszer említi Poóts a szeretőjüket becsapó, álnokul elhagyó nők példái között: Csenkeszfai Poóts 1791, 63: „Kriseis csalárdul bánt Troilusával, / Az álnok Heléna Deifobusával, / mennyit tett disznóvá Czircze poharával! / Hány járja meg ma is holmi Csavirával?”

394 Csenkeszfai Poóts 1791, 55.

395 Csenkeszfai Poóts 1791, 47.

396 Csörsz 2016, 187.

397 Ahogyan Poóts használja ezt a rímtoposzt, az szerintem egyértelműen a hagyomány Gyöngyösi-ágához köthető, és megfigyelhető benne az a parodisztikus, csúfolódó él is, amit Faludi Imre egy versében talált meg Imre Mihály. Imre 1984, 417– 418. és 73. j.

Et animum cognoscebat mulieris instabilem, cuius tot sunt voluntates, quot sunt in arboribus frondes. Sexus enim femineus novitatis est cupidus, raroque virum amat, cuius copiam habet.[398]

Ollyan ókuláron nézd az asszonyné-pet,
Hogy megún, akármelly tökélletes épet,
Valamennyit meglát, szeret minden szépet,
S ha teheti, tisztel, minden nap új képet.[399]

A szakirodalom azzal magyarázza Csenkeszfai Poóts András nőgyűlöletét,[400] hogy szerencsétlen házasságot kötött, a felesége megszökött tőle, és a házassági kudarca olyan életvitelre vitte rá, aminek következtében börtönbe is került. Az egri érsek és hevesi ispán gróf Eszterházy Károly börtönében ülve készítette el Poóts a maga Lucretia-fordítását. Ezen a nyomon elindulva az egri Főegyházmegyei Könyvtárban érdeklődtem Piccolomini *Opera omniá*jának esetleges jelenlétéről Eszterházy gróf könyvtárának egykorú katalógusában. A könyvtár jelenlegi állományában ilyen kötetre nem találtak, de a számos történeti katalógus átnézése a későbbiekben választ adhat a kérdésre.

Összefoglalóan

Csenkeszfai Poóts András *Sénai Lukrétziá*ja Eneas Silvius Piccolomini *Historia de duobus amantibus* című novellájának az utolsó olyan fordítása, amelyet még a spontán irodalmi érdeklődés, nem pedig a rekonstruáló irodalomtörténeti szándék vezérelt. A Niklas von Wyle által 1462 körül német nyelven megkezdett Piccolomini-fordítások sorát tehát Poóts 1791-ben megjelent magyar munkája zárja. Az a tény, hogy ez a két szöveg, akárcsak a 16. századi dán és lengyel fordítások, ugyanannak a *Baccarus*-szövegcsoportnak a tagjai, bizonyítja, hogy milyen hosszú távú hatást gyakorolt Piccolomini szerelmi történetének európai elterjedésére a német anyanyelvű 15–16. századi *scribá*k és nyomdászok tevékenysége. A *Sénai Lukrétzia* szövegében kb. egy tucat olyan hely azonosítható egyértelműen, amelyek arra mutatnak, hogy a fordítás alapjául közelebbről a bázeli Henricpetri nyomdában 1551-ben vagy 1571-ben napvilágot látott, Piccolomini *Opera omniá*jában megtalálható *Historia*-változat szolgált. A tizenkét forrásazonosító szöveghellyel Poóts munkája a középmezőnyben helyezke-

398 Máté 2018a, 285. „És tudta, hogy a női lélek állhatatlan, s nekik annyi a vágyuk, mint a levél a fán. A női nem ugyanis az újdonságra vágyik, és ritkán szereti azt a férfit, akiből sok jut neki."

399 Csenkeszfai Poóts 1791, 119.

400 Hadobás Pál számításai szerint a kurva kifejezés 23-szor fordul elő a fordításban. Hadobás szerk. 1997, 15.

dik el a *Historia* fordításai között. Mint emlékezhetünk, a Pataki Névtelen fordítása a maga huszonhárom szöveghelyével rekordernek számított,[401] forrásáról a legkevesebb, mindössze három nyomot pedig az olasz Giovanni Paolo Verniglione verses fordítása őrzött meg.[402] Csenkeszfai Poóts András e munkája alapján nem állítható, hogy ismerte volna a *Historia* korábbi magyar fordítását. A fordítás korabeli ismertségéről és hatásairól még csak közelítő kutatások vannak, így azt jelenleg nem lehet megmondani, hogy Csenkeszfai Poóts András *Sénai Lukrétziá*ja mennyire épült bele abba a magyar irodalmi hagyományba, amelynek korábbi állomásait és rétegeit a fordító aktívan használta munkája során. Egy ilyen típusú értékeléshez a 18–19. század fordulóján született verses elbeszélések részletes elemzésével juthat majd el a kutatás.

401 Máté 2018a, 144.
402 Máté 2018a, 121.

Bolha: még egyszer a fordítók szemérmességéről

Korábbi kötetemben szisztematikusan, minden lehetséges fordítás esetében foglalkoztam egy szöveghellyel, amelyre az egyik korai olasz fordítás, Alamanno Donati munkája, elfogult modern elemzése hívta fel a figyelmemet.[403] A probléma lényege az volt, hogy a modern elemző egyetlen, 20. századi *Historia*-kiadás alapján rótt fel egy szöveghelyet fordítási hibaként a 15. századi fordítónak *(trasformari in pulverem/ pulicen vellem)*, miközben nem vette figyelembe az egykor elérhető, s egyébként a helyes olvasatot tartalmazó latin szövegváltozatokat, amelyek Alamanno Donati rendelkezésére állhattak.

A kérdéses helyen második levelében az eleinte tiltakozó, kifogást kereső, de egyre szerelmesebb Lucretia azzal utasítja vissza udvarlóját, hogy a magas házfalak és a nagyszámú háznép őrködése miatt Eurialus akkor sem tudna bejutni hozzá, ha Lucretia éppen kívánná ezt. A feladat lehetetlen, amennyiben a férfi nem tud fecskévé változva berepülni az ablakon. Eurialus csattanós válaszában továbbgondolja a finom utalást, s egyenesen bolhává szeretne válni, hogy akármilyen szűk helyre is bejuthasson. „[Lucretia:] Habere verba tecum non possum nec volo. Invenire me solam, nisi fias hirundo, non potes. Altae sunt domus et aditus custodia clausi. […] [Eurialus:] O utinam fieri possem hirundo! Sed libentius transformari in pulicem

[403] Máté 2018a, 92–94.

vellem, ne mihi fenestram clauderes."[404] A *Historia* jó néhány fordítója találta túl nyíltnak a szexuális célzást, s ezért ők enyhítették a metaforát, vagy teljességgel ki is hagyták a szöveghelyet.

A korábban tárgyalt fordítások megfelelő helyeiről egy 2019-ben megjelent tanulmányomban közöltem táblázatos összefoglalót,[405] most ezt egészítem ki a jelen kötetben tárgyalt újabb négy fordítás adataival.

Nyelv	Név-Keletkezés ideje	Fecske	Bolha
1. német	Niklas von Wyle kb. 1462; 1478	schwalb	floch
2. spanyol	Névtelen kb. 1492	golondrina	pulga
3. olasz-toszkán	Alessandro Braccesi 1482–1487	nincs	nincs
4. olasz-toszkán	Alamanno Donati 1492	rondine	pulice
5. olasz-venetói	Névtelen post 1490 csak kézirat	hirundine	pullice
6. olasz-milánói	Giovanni Paolo Verniglione 1506	rondina	piogia d'oro
7. angol	Névtelen, monogram: Le. A. kb. 1553	swalowe	a lesse thynge
8. angol	William Braunche 1596	swallow	flea
9. magyar	Névtelen ante 1579 (1577)	fecskévé	bolhává
10. lengyel	Krzysztof Golian post 1583	jaskółkę	nincs

[404] Máté 2018a, 260–261. „[Lucretia:] Nem tudok és nem is akarok veled szót váltani. Nem tudsz engem egyedül találni, hacsak fecskévé nem változol. Magasak a házak és szoros az őrizet. […] [Eurialus:] Ó, bárcsak fecskévé változhatnék! De szívesebben válnék bolhává, ha nem csuknád be előttem ablakod."

[405] Máté 2019, 89.

11. dán	Névtelen kb. 1570–80	suale	loppe
12. francia	Anthitus la Favre 1490	arondelle	nincs
13. francia	Octovien de Saint-Gelays 1493	yrunde	puce
14. francia	François Belleforest 1582	oiseau, ou invisible	nincs
15. francia	I. M. azaz Jean Mougin vagy Millet 1551/1554	arondelle	pulce
16. francia	N. R. 1598	hyrondelle	puce
17. angol	Charles Aleyn 1639	bird	flea
18. angol	Névtelen 1708	swallow	flea
19. olasz	Francesco Barlattani 1666	rondine	pulce
20. magyar	Csenkeszfai Poóts András 1791	fecske	bolha

Charles Aleyn angol fordításában csak annyiban tért el latin forrásától, hogy fecske helyett az általánosabb madár (bird) kifejezést használta, de a bolhát (flea) ő is megtartotta. Az apró állat lehetőségeiről Aleyn elég világosan fogalmazott, amelynek szerinte a legszűkebb hasadék sem lehet akadály:

> [Lucretia:] To speake with you I neither can, nor will: to finde me alone is impossible unlesse you could assume the shape of a Bird, which is no lesse impossi|ble; for my lodgings are high, and a guard hath made all the entries in|accessible."[406]

> [Eurialus:] I could wish to bee un|mand into a bird, or rather (if wishes were effectuall) to bee transformed into a Flea, and so not to bee exclu|ded by the narrowest crevis."[407]

[406] Aleyn 1639, 26–27. „Veled beszélni se nem tudok, se nem fogok: lehetetlen, hogy engem egyedül találj, hacsak nem változol át madárrá, ami nem kevésbé lehetetlen; mivel magasan lakom, és egy őr minden bejáratot elzárt."

[407] Aleyn 1639, 28. „Vágyhatok rá, hogy emberből madárrá váljak, vagy inkább (ha a kívánságok valóra válnának) hogy egy bolhává változzam, és így a legszűkebb rés se tudjon kizárni."

Aleyn ismeretlen honfitársa 1708-ban lényegében semmit nem változatott Piccolomini latin szövegének tartalmán, nála pontosan a fecske és a bolha szerepel a kérdéses levelekben.

> [Lucretia:] Give you a Meeting, I neither can, nor will; Nor can you find me alone, unless you change your self into a Swallow.[408]

> [Eurialus:] Oh! that I cou'd indeed transform my self into a Swallow, tho' I shou'd rather with the Metamorphosis into a Flea, else you might shut the Window against me.[409]

Francesco Barlattani olasz fordításában leginkább az a feltűnő, hogy mondatszerkesztésében is hűen követi a latin szöveget, és a helyenként bevezetett szórendcserével (pl. „le mura della mia casa" helyett „della mia casa le mura") prózában kicsit természetellenes, versben inkább működőképes, bár retorikailag megengedhető szórendet hoz létre:

> [Lucretia:] Io teco parlare non posso né voglio, né tu puoi sola trovarmi, s'una Rondine non diventi. Alte sono della mia casa le mura, e tutti gli aditi o serrati, o custoditi.[410]

> [Eurialus:] Oh piacesse al cielo ch'io sapessi trasformarmi in una rondine, anzi più volentieri in un pulce per rendermi in tal guisa sicuro, che tu col chiudere la finestra impedire s'appressarmiti non potessi.[411]

Végezetül Csenkeszfai Poóts András magyar fordításában ezúttal is megtűzdeli forrása mondanivalóját néhány kiegészítéssel, hogy a tömör latin mondatokból négysoros magyar verseket faraghasson. Mint a róla szóló fejezetben bemutattam, Csenkeszfai Poóts nem félt erős kifejezéseket használni az elítélt szexuális viselkedésre, s ez esetben sem a szemérem, inkább a rímelés kedvéért került be szövegébe a vacsorameghívásnak álcázott látogatás képe, majd Eurialus válaszában annak elhallgatása, hogy a bolhává alacsonyodás milyen előnyökkel járna a férfi számára.

408 *The History of the Amours…*, 20. „Hogy találkát adjak neked, se nem tudom, se nem akarom megtenni; Te sem találhatsz engem egyedül, hacsak át nem változol fecskévé."

409 *The History of the Amours…*, 21. „Óh, bárcsak valóban fecskévé tudnék válni, bár inkább változnék át egy bolhává, különben még becsuknád előttem az ablakot."

410 Barlattani 1666, 214v. „Veled beszélni se nem tudok se nem akarok, se pedig te nem találhatsz engem egyedül, ha egy fecskévé át nem változol. Magasak a házam falai, és minden bejárat vagy bezárva, vagy őrizet alatt."

411 Barlattani 1666, 215r–215v 02.fs. A digitális felvételek alapján a kézi oldalszámozást eltévesztették, így két 215r–v oldal van a kéziratban; utóbbit 02.fs jelzéssel látták el a felvételek készítői. „Óh, bárcsak tetszene az égnek, hogy át tudjak változni egy fecskévé, hogy azon a módon biztonságban legyek, és akkor még az ablakod becsukásával sem tudnád megakadályozni, hogy hozzád férkőzzem."

[Lucretia:]
„Ha a természeten úgy erőt nem veszel,
Hogy Prokné módjára fecskévé nem leszel;
S palotámba szárnyon, vistát nem teszel:
Tudd meg, Hogy én velem vacsorát nem eszel!”[412]

[Eurialus:]
„Bárcsak, (amint írod) Fecskévé lehetnék,
Hogy hozzád, Édesem! szárnyon repülhetnék!
Vagy pedig; Óh! Mert, ha személlyet vehetnék:
Bolha képibe is mennék; csak mehetnék!”[413]

Végignézve az összes fent felsorolt fordítás megoldásait, látható, hogy az egyes fordítók érzékenysége nem volt köthető tájegységhez, nyelvhez vagy foglalkozáshoz. A világi állású olasz Braccesi volt az egyetlen, aki teljesen kihagyta a fecske-bolha utalást, a lengyel kisnemes Golian a fecskét meghagyta, de a bolhát eltörölte, a francia Belleforest hasonlóképpen járt el. Az olasz Verniglione és az 1553-as névtelen angol kiadás fordítója más, nagyobb műveltséget feltételező („aláhulló arany eső”) vagy éppen sokkal enyhébb („egy kisebb dolog”) kifejezésekkel helyettesítette a vérszívót, míg a többiek lényegében érintetlenül örökítették át Piccolomini erotikus utalását saját szövegeikbe. A *Historia de duobus amantibus* szövegében szinte ez a szexuális allúzió az egyetlen, amelyet következetesen végig lehet vizsgálni minden fordításban. Van ugyanis néhány olyan idézet, amelyek hiánya vagy megléte más okokkal is magyarázható. Ilyen például a széttépett levél darabjait megköpködő Lucretia tette, amely csak nagyon kevés fordításba kerül be, mint azt fentebb az 1708-as anonim angol fordítás kapcsán említettem. További példa Hamnon és Thamar vérfertőző kapcsolatának ószövetségi története,[414] amelyet könnyen annak a számlájára lehet írni, hogy némely fordító nem akarta újabb nevekkel terhelni olvasóit, esetleg már a fordítás forrásában is hiányosan vagy romlott alakban szerepelt az utalás, s így nem is kerülhetett be a nemzeti nyelvű szöveg(ek)be, tehát nem feltétlenül a fordító erkölcsi érzékenységének terhére kellene írnunk a kihagyást. Mivel a legtöbb fordítás esetében csak szövegcsoportokra tudjuk szűkíteni a forrást, de pontos kéziratos vagy nyomtatott forrást nem tudunk azonosítani, nem tudjuk teljes bizonyossággal meghatározni, hogy egy kihagyás a forrás állapotát vagy a fordító szándékát tükrözi-e. A fecske és a bolha esete tehát az egyetlen olyan fordítói döntést igénylő hely, amely statisztikailag releváns adatsort biztosít számunkra a *Historia* különböző fordításai alapján, ebből az egy esetből azonban nem vonhatunk le messzemenő kulturális következtetéseket.

412 Csenkeszfai Poóts 1791, 55.
413 Csenkeszfai Poóts 1791, 57.
414 Máté 2019, 84–85.

Összegzés

A kötet végén megismétlem kutatásomnak azokat az aspektusait, amelyek más, az egész európai kultúrára hatást gyakorló fordításoknak az együttes viszgálatakor is hasznosak lehetnek a jövőben, és az egyes történetek recepcióját országonként vagy nyelvterületenként befolyásolhatták. A *Historia de duobus amantibus* latin szövegéből készült fordításokat többféle szempontból osztályozhatjuk: forrás megállapíthatósága, paratextusok kezelése a fordító részéről, formaválasztás, fordítói önreflexió. Az e szempontok szerint feltett kérdéseinkre adott válaszokat pedig skálákként képzelhetjük el. Alább táblázatok segítségével adok áttekintést ezekről a szempontokról, de csak rövid szöveges elemzést adok róluk, elsősorban a képzeletbeli skálák szélsőségeire hívva fel a figyelmet.

Az osztályozás egyik szempontja az, hogy hány latin szöveghely mutatható ki egy adott fordításban, s ennek segítségével megállapítható-e a fordítás forrása. Ezen a skálán a két extrém értéket a francia Belleforest és a magyar Pataki Névtelen fordítása képviseli. Belleforest francia szövegében egyetlen különleges latin olvasat sem tükröződik, így csak azt lehet megállapítani, hogy a fordító Piccolomini szövegét használta inspirációként saját munkájához. A skála másik végén helyet foglaló magyar fordításban huszonhárom szöveghely mutatható ki. Ennek a számnak nem kifejezetten az az oka, hogy az én anyanyelvem a magyar, és ezért a latin és a magyar szöveg összehasonlítása számomra a legkönnyebb, hanem inkább a latin és magyar, illetve a latin és az újlatin, germán és szláv, de egységesen indoeurópai nyelvek egymáshoz viszonyított relatív távolsága. Például az a hasonlóság, ahogyan a latin és más indoeurópai nyelvek mondatrövidítő szerkezeteket használnak, a fordítás során megkönnyítik az egyes latin olvasatok közötti különbségek elhalványítását. Befolyásoló tényező lehet talán a formaválasztás is, az, hogy a fordító versben vagy prózában tolmácsolja a szerelmi történetet; bár ez sem bizonyul döntőnek a forrás megállapítása szempont-

jából. Például Giovanni Paolo Verniglione verses olasz fordítása csak három nyomot hordoz forrásával kapcsolatban, míg a szintén verses lengyel fordítás körülbelül egy tucatnyit. Ugyanakkor az átköltés vagy szétírás prózai fordításban is érvényesíthető: extrém példa erre William Braunche ún. euphuisztikus angol prózastílusa a maga túldíszítettségével, halmozott szóképeivel és kimódolt hasonlataival.

A fordítások besorolása feltételezett forrásuk alapján

Nyelv	Fordító	Forrás(csoport)	Ág
1. német	Niklas von Wyle	~H 160 ismeretlen kézirat; Baccarus/Opera omnia	Y
2. dán	Névtelen	Baccarus/Opera omnia; ismeretlen kézirat	Y
3. lengyel	Krzysztof Golian	Baccarus/Opera omnia	Y
4. olasz-toszkán	Alessandro Braccesi	R 3; (domus-csoport)	Y
5. spanyol	Névtelen	domus-csoport	Y
6. olasz-milánói	Giovanni Paolo Verniglione	domus-csoport	Y
7. francia	Anthitus la Favre	H 225; (domus-csoport)	Y
(8. francia	Jean Bouchet	Anthitus szövegét reprodukálja)	Y
9. angol	William Braunche	domus-csoport; ismeretlen kézirat	Y
10. magyar	Névtelen	Bázel 1554	Y
11. francia	N. R.	Bázel 1554	Y
10. francia	Francois Louvencourt	Baccarus-csoport, esetleg Bázel 1554	Y
11. angol	Charles Aleyn	Baccarus-csoport 1597-től	Y
12. olasz	Francesco Barlattani	domus-csoport	Y

13. angol	Névtelen (1708)	Baccarus-csoport 1597-től	Y
14. magyar	Csenkeszfai Poóts András	Baccarus-csoport/Opera omnia	Y
15. olasz-toszkán	Alamanno Donati	H 218	X
16. olasz-venetói	Névtelen	H 218	X
17. angol	Névtelen (1515)	mss Gi, Ps3, La Favre trad. Lyon, Jean de Vingle, 1496–97.	X
18. angol	Névtelen	~H 236 ismeretlen nyomtatvány	X
19. francia	Octovien Saint-Gelais	C 71 vagy C 69	X
20. francia	Jean Maugin/ Millet	H 228+H 234/H 237	X+Y
21. francia	François de Belleforest	Nem azonosítható	Nem azonosítható

Szintén skálaként ábrázolható arra a kérdésre adott válasz az egyes fordítások esetében, hogy fordítójuk jelzi-e valamilyen módon, hogy egy latin szerző munkáját ültette át saját anyanyelvére. A legtöbb fordító reflektál rá, hogy valaki másnak a szövegéből készít sajátot, de ebből a szempontból is vannak szélsőségek. A francia Louvencourt például nem mond egy szót sem szövege másodlagos jellegéről, míg más fordítók, például a német Wyle, vagy az 1708-as névtelen angol fordítás szerzője a Mariano Sozzininek és Caspar Schlicknek szóló két kísérőlevelet mint paratextust is beépítik saját szövegeikbe. Azt, hogy egy fordító mit tekintett a szerelmi történet szerves részének, persze befolyásolhatta latin forrásszövege is: a Spanyol Névtelen és az olasz Barlattani *domus*-csoporthoz tartozó forrása minden valószínűség szerint egységnek tekintette a Sozzininek szóló levelet és magát az elbeszélést, hiszen Piccolomini az elbeszélés közben és a végén is megszólítja egykori kedves tanárát. Ugyanakkor például a dán fordítás, amely a *Baccarus*-csoport tagjaként teljesen más típusú latin forráson alapult, mint a spanyol és olasz szövegek, szintén egy egységnek veszi a Sozzini-levelet és a *Baccarus*-csoporthoz tartozó kiadásokban *narratio principalis*-ként megjelölt tulajdonképpeni elbeszélést. A paratextusok kezelése tehát szintén egyéni fordítói döntésnek tűnik az esetek többségében.

A szerzői-fordítói önreflexió

Nyelv	**Név-Keletkezés**	**Forrásmegjelölés**	**Önreflexió? Szerző? Fordító?**	**Sozzini- és Schlick-levelek**
1. német	Niklas von Wyle kb. 1462; 1478	„poeta Eneas Siluius do zemal kaiserlicher secretari und jetz **zu diser zyte unser babste Pius genant**”	Dedikáció E/1 és E/3-ban beszél magáról – implicit szerző	igen
2. spanyol	Névtelen kb. 1492	Carta de Eneas Silvio, después Papa Pio II, a Mariano Sozino	Nincs önreflexió – implicit fordító	Csak Sozzininek szóló levél
3. olasz-toszkán	Alessandro Braccesi 1482–1487	“*una operecta* di messer Enea de Picolhuomini, el quale fu poi assumpto al fastigio del sommo pontificato et nominato Pio secondo ove recita una historia di due amanti”	Happyending – **„traductione et compositione per mio sollazo**” explicit szerző	nem
4. olasz-toszkán	Alamanno Donati 1492	“una operetta dignissima intitolata Historia de dua amanti: da Pio secondo Pontefice sommo a Mariano suo compatriota”.	„officio del fedele interprete” – ő maga explicit fordító	nem
5. olasz-venetói	Névtelen post 1490 csak kézirat	„Enea Silvio de doi amanti”	Dedikáció egy hölgynek – implicit szerző	nem
6. olasz-milánói	G. P. Verniglione 1506	NINCS	barátainak dedikáció – explicit szerző	nem

Nyelv	**Név-Keletkezés**	**Forrásmegjelölés**	**Önreflexió? Szerző? Fordító?**	**Sozzini- és Schlick-levelek**
7. olasz	Francesco Barlattani 1666	„Segue la narrazione dell'Autore"	Nincs önreflexió, implicit fordító	Csak Sozzini-levél
angol	Névtelen kb. 1515	Nem ismert (töredék)	Nem ismert (töredék)	Nem ismert (töredék)
9. angol	Névtelen illetve monogram: Le. A. kb. 1553	NINCS	Le. A. to the Reader – „**I show** you of many other" explicit szerző	nem
10. angol	William Braunche 1596	„Iucundissimam hanc Aenae Silvii de Euriali concivis sui amore historiam […] pontificalem dignitatem adeptus est Pius secundus audiit"	„et inter **auctores** virtutis nominisque, tui me non falso censeas." explicit szerző	nem
11. angol	Charles Aleyn	„Written in Latine by ENEAS SYLVIVS"	„And **translated** into English by Charles Allen" explicit fordító	csak Sozzini-levél
12. angol	Névtelen 1708	„The Following Treatise of Aeneas Sylvius"	„I shall here **Translate**" explicit fordító	igen
13. magyar	Névtelen ante 1579 (1577)	„Aeneas Sylvius írásából szerzék ez éneket"	„szerzék ez éneket" – nem önreflexió implicit fordító	nem
14. magyar	Csenkeszfai Poóts András	„A'miket Aeneas Sylvius, azután II-dik Pius Pápává lett Historikus írásaiból"	„[…] szaporítottam (magam' Vers-írói szabadságommal élvén)" explicit fordító	nem

Nyelv	**Név-Keletkezés**	**Forrásmegjelölés**	**Önreflexió? Szerző? Fordító?**	**Sozzini- és Schlick-levelek**
15. lengyel	Krzysztof Golian post 1583	NINCS (címlap hiánya)	Nincs önreflexió implicit fordító	nem
16. dán	Névtelen kb. 1570–80	„Eneas Siluius Keiserlig Secretarius siger Mariano Sozino"	Nincs önreflexió implicit fordító	Csak Sozzininek szóló levél
17. francia	Anthitus la Favre 1490	„compille par Enee Silvius"	„**Translatee** par Anthitu" explicit fordító	igen
18. francia	O. de Saint-Gelays 1493	„selon pape Pie" „descript ou temps ancien Eneas Silvius, nommé pape Pie."	Dedikáció VIII. Károly fr. királynak – „De latin en francois **j'ay translaté**" explicit fordító	nem
19. francia	François Belleforest 1582	„Sylvius s'amusant a descrire" „Eneas Sylvius"	expilicit fordító	nem
20. francia	I. M. azaz Jean Mougin vagy Millet 1551/1554	Histoire d'Aeneas Sylvius touchant… „Aeneas Siluius a noble chevalier Caspard Slyck" „Aeneas Siluius á Marian Sozin"	„le titre de seste **traduction**" explicit fordító	igen
21. francia	N. R. 1598	Histoire veritable representee selon ce qu'Aeneas Syluius en a escrit	„une plus rare penne que la mienne" implicit fordító	nem
22. francia	Francois Louvencourt	Nincs	E/1 dedikáció az olvasóknak explicit fordító	nem
(23. francia)	Jean Bouchet 1599	Anthitus szövegét veszi át	Anthitus szövegét veszi át	Anthitus szövegét veszi át

Felvetődhet a kérdés, hogy az egyes fordítók kizárólag textuális érvekkel bizonyítható módon ismertek-e több, egymástól lényegesen eltérő *Historia*-verziót, és tudatosan választottak-e közülük. Véleményem szerint erre a kérdésre nemleges válasz adható, a lefordított *Historia*-variáns az esetek többségében véletlenszerűen került a fordítók kezébe. A nyugat-európai könyvpiacokról dolgozó fordítók, és azon belül is a franciák és az angolok esetében inkább az tűnik fel, hogy amely verzió az adott területen elérhető és friss, abból készült fordítás. A francia fordítások forrásai egészen változatosak, vannak köztük az X-ágba (Saint-Gelais) és az Y-ágba (N. R.) tartozó variánsok is, sőt egy kontaminált latin variánst feltételező forrás is (Jean Maugin). Azután a legkorábbi, 1515-ös angol *Historia*-fordítás szoros szálakkal látszik kötődni a 15. század végi francia könyvpiachoz és a francia területeken megfigyelhető variánsok kialakulásához, összhangban azzal, amit a kutatás az angol kultúra frankofón jellegéről régen megállapított. A 17. században és a 18. század elején azonban, amikor a *Baccarus*-csoport újabb (az *Opera omnia* Bázel 1571 kiadása utáni) kiadási hulláma határozza meg a *Historia de duobus amantibus* szövegének széles körben elérhető variánsát, az angol fordítók, Charles Aleyn és az 1708-as anonim fordítás készítője is az azt hordozó újabb nyomtatványokhoz nyúlnak, bár kulturális referenciaként a 18. század eleji angol fordítónál továbbra is megjelenik a francia könyvpiac jelentősége.

Másnak tűnik a helyzet Európa keletibb felén. A 18. század végén aktív Csenkeszfai Poóts András ugyanis annak ellenére, hogy ő is a *Baccarus*-csoport egy tagjára alapozta a maga munkáját, nem a nyugat-európai könyvpiaci trendekhez kapcsolódott, hanem a Kárpát-medencére jellemző könyvfogyasztási szokásoknak megfelelően jóval régebbi, ezért olcsóbb és valószínűleg elsősorban reprezentációs célokat szolgáló nagyalakú *Historia*-nyomtatványból dolgozott. A *Baccarus*-csoport textuális fejlődése szempontjából Csenkeszfai Poóts munkájának forrása tehát egyfajta visszacsapás, de a fordító saját kulturális közegében teljesen érthető. Amint előző kötetemben kifejtettem, a 16. századi magyar *Historia*-fordítás forrása is jól magyarázható volt a magyar könyves kultúra korabeli állapotával. A kisalakú, változatos témákat feldolgozó levélgyűjteményben 1554-ben megjelent *Historia*-variánst a protestáns német területekre peregrináló magyarok hozhatták haza, ahol tehát egy jó húszéves, speciális szövegvariáns lett a Pataki Névtelen munkájának az alapja az 1570-es években.

A *Historia* olasz fordításai a felhasznált források szempontjából eléggé tükrözik az Itáliában megfigyelhető könyvpiaci változásokat, miközben egyfajta kulturális zárványt is alkotnak. Textuális érvek alapján állítható az, hogy a korai olasz fordítók nem nyúltak Európa más részein készült *Historia*-variánsokhoz, amikor alapanyagot kerestek fordításaikhoz: a 15. században Róma és Velence ellátta őket friss nyomtatványokkal. A 16. század közepéig azután Alessandro Braccesi olasz nyelvű verziója és a korábbi latin kiadások kielégítették az olvasók igényeit, majd a Szent Inkvizíció Indexe elzárta előlük az újabb kiadások megjelentetésének és fordítások elkészítésének a lehetőségét. Ennek következtében egyszerre érdekes és érthető, hogy még a 17. század második felére datált Barlattani-féle olasz fordítás is 15. századi itáliai ős-

nyomtatvány *Historia*-variánsokkal mutatja a legtöbb egyezést, s ezért az egész latin textuális hagyomány fejlődése szempontjából anakronisztikus szövegállapotra megy vissza. Itáliában a *Historia* szöveghagyománya tehát valamiképpen a 15. század utolsó évtizedében kialakított állapotban konzerválódott.

Ami a *Historia de duobus amantibus* sikertörténet jellegét illeti, a fordítások száma és időbeli eloszlása is jó adatokként szolgálnak, még ha ezek az adatok valószínűleg hiányosak is, például a dán fordítás esetében.

Németül egyetlen fordítás uralta a piacot 1462 és 1600-as évek első két évtizede között, tizenhat ma ismert megjelenésével.

Itáliában öt különböző olasz nyelvjárásokban készült fordítás született 1478–1666 között. Ezek közül kettő (a venetói névtelen és Francesco Barlattani munkái) csak kéziratban – mégpedig valószínűleg unikális kéziratban – maradt fenn, kettő (Alamanno Donati és G. P. Verniglione szövegei) pedig csak egyetlen alkalommal jelent meg. Alessandro Braccesi fordításának tartós sikere azt jelentette, hogy közel hét évtized alatt legalább húsz alkalommal adták ki, ami a német fordításnak saját hazájában mért népszerűségéhez viszonyítva is magas szám.

Spanyol nyelvterületen egyetlen fordító munkáját nagyjából négy évtized alatt öt alkalommal jelentették meg, kb. 1496 és 1538 között.

Franciaországban nyolc fordító neve alatt hét fordítás ismert a 15. és a 16. század vége közötti időszakból (kb. 1490–1599), amelyek közül egy csak unikális kéziratban maradt meg, és valamikor a 15. században készült. A többi hat fordítás legalább 18 alkalommal jelent meg. (Belleforest novellagyűjteményének egyes kiadásairól nincs adatom, nem tudom, hogy hányszor jelent meg bennük pontosan a *Historia* azon fordítása, így ez a szám csak megközelítő.)

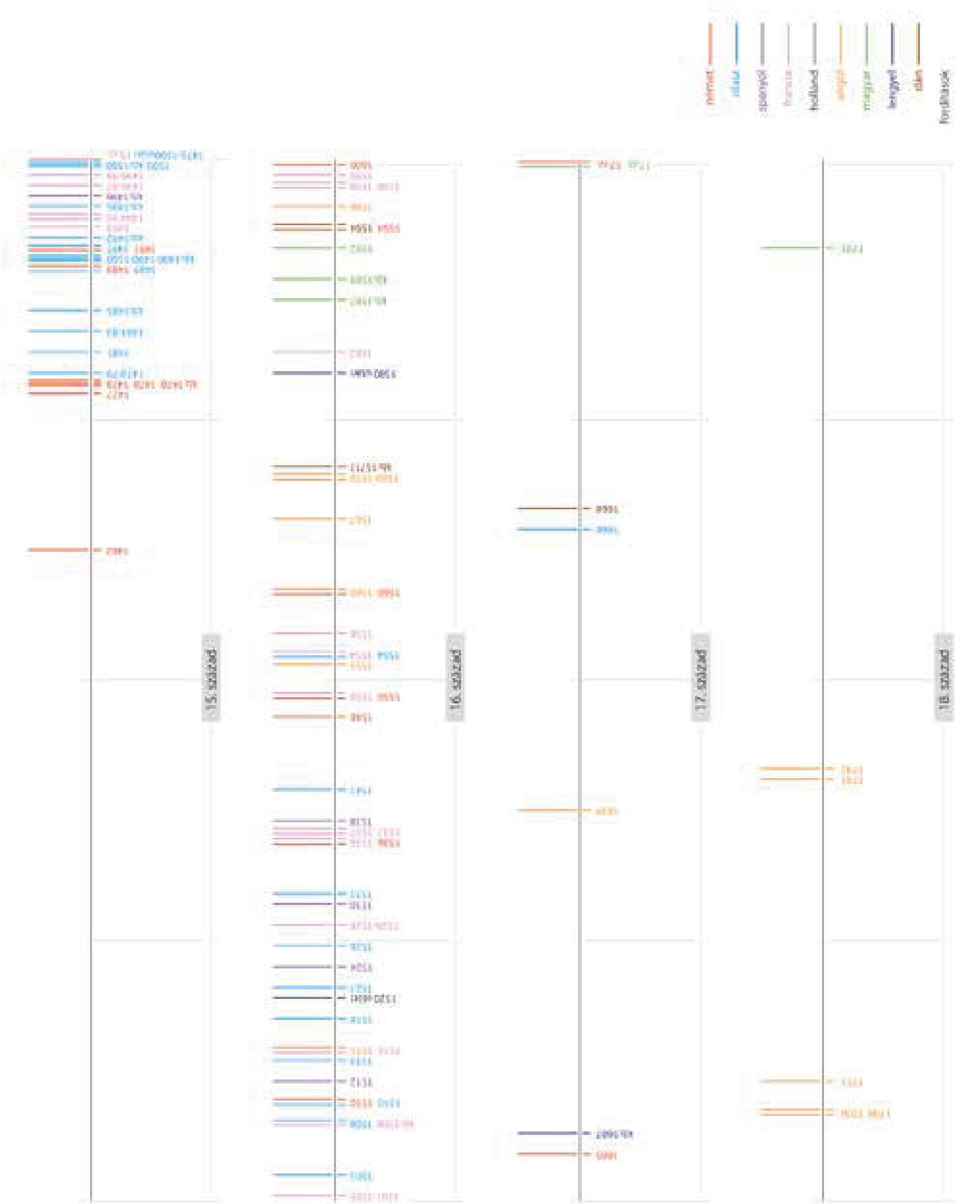
A holland fordításról csupán azt lehet tudni, hogy 1520 előtt keletkezett, ám ennek a szövegéből semmit nem ismerünk ma (még).

Az angol fordítások hat különböző szöveget számlálnak, amelyek mindegyike nyomtatásban is napvilágot látott, és tizenkét alkalommal jelentek meg 1515 és 1742 között.

Magyar nyelven két fordítás jelent meg. A 16. századi munkából, amelyet egy ismeretlen készített, kéziratos másolat is fennmaradt a Fanchali Jób-kódexben, de mivel a többi fordítás esetében nem tudok teljes adatsorral szolgálni a kéziratos elterjedésről, ezért ezt a szempontot a magyar verzió esetében sem részleteztem. A 18. századi fordítás csak egyszer jelent meg, 1791-ben. A két fordítás között egyfajta megszakítottság figyelhető meg, Csenkeszfai Poóts András nem utalt rá, hogy ismerte volna a históriás ének formájú 16. századi névtelen fordítást.

A lengyel nyelvterületen egyetlen nem túl jól sikerült fordítás mindösszesen két kiadása ismert, amelyeket nagyjából három évtized alatt, az 1580-as évtized és kb. 1607 között adtak ki.

A dán fordítás szintén egyetlen fordító munkája. Valószínű, hogy több kiadás is elveszett belőle, mert meglepő módon az 1570-es évektől egészen 1668-ig van nyoma, tehát megjelenésének valamiféle folyamatosságát feltételezhetjük, ami azonban ma már nem rekonstruálható.

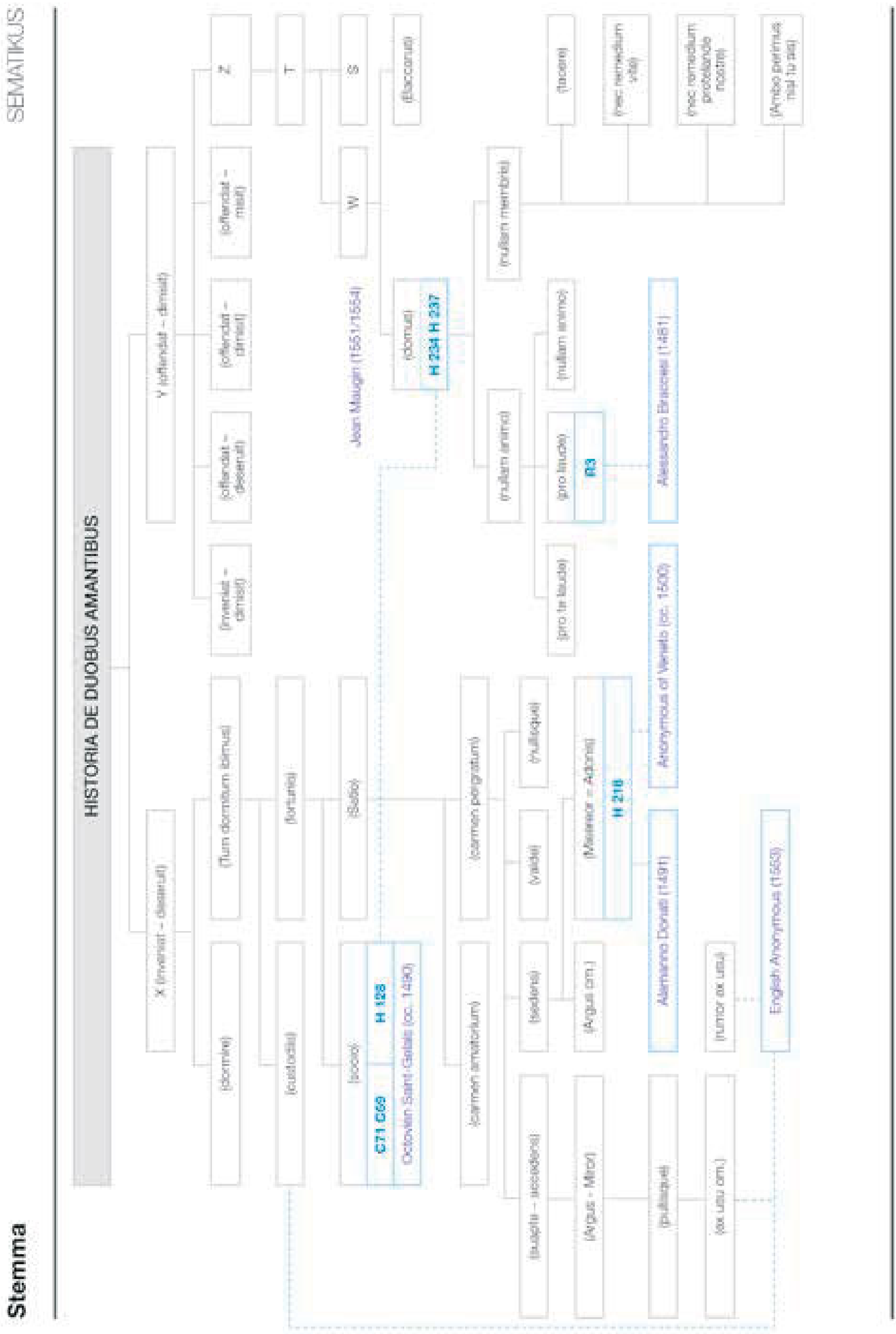
11. kép. Idővonal a *Historia*-fordításokhoz

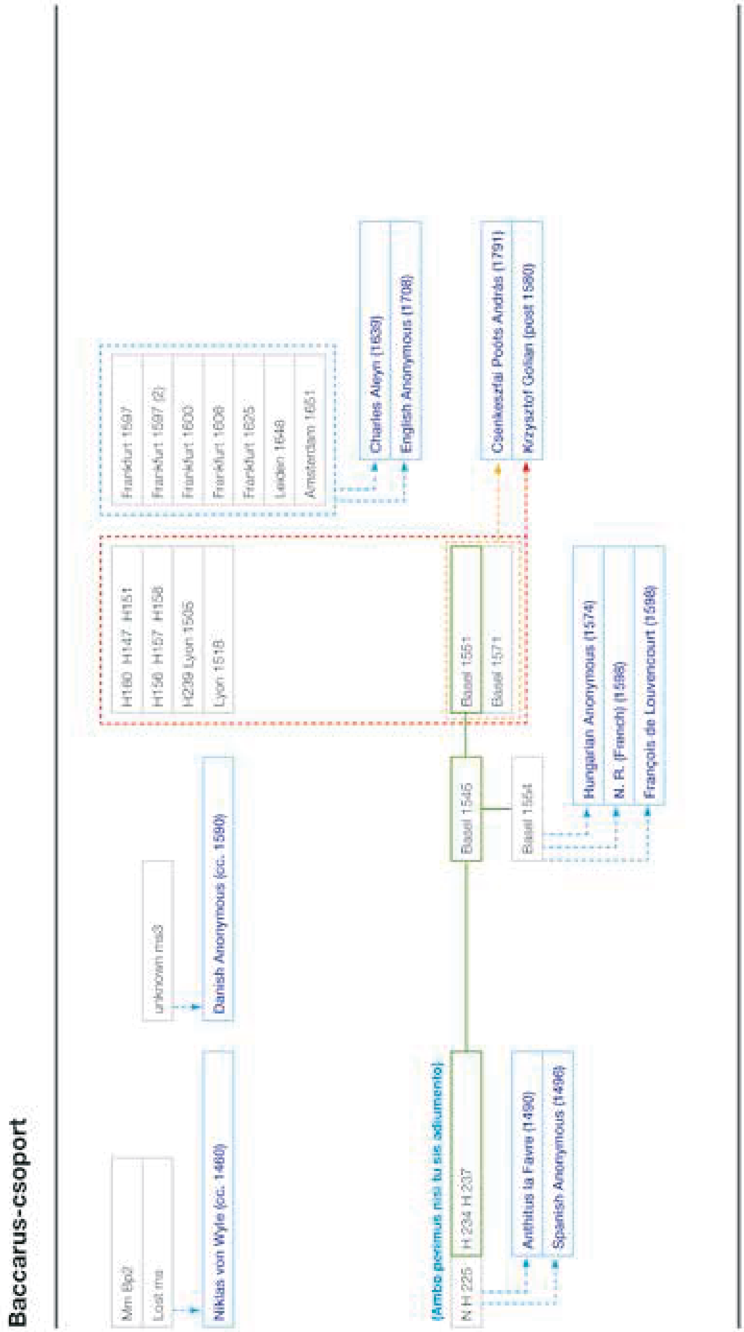
15. század
1462 1477 kb.1478 1478 1478 1478-79 1481 1481-83 kb.1485 1489 1489 kb.1490 1491 1490-1500 1491 kb.1492 1493 1494-95 kb.1495 kb.1496 1496-97 1496-98 1500 kb.1500 1475-1500 után 15. sz.
16. század
1501-1505 1503 kb.1508 1508 1510 1510 1512 1514 1515 1515 1518 1520előtt 1521 1524 1526 1526-28 1530 1531 1536 1536 1537 1537 1538 1541 1548 1550 1550 1553 1554 1554 1556 1560 1560 1567 1569-70 kb.1571? 1580után 1582 kb.1587 kb.1589 1592 1594 1594 1596 1598 1598 1599 1600
17. század
1605 kb.1607 1639 1666 1668 17.sz. 17.sz.
18. század
1708 1708 1711 1741 1742 1791

A *Historia de duobus amantibus* fordításokban mért sikeressége volt tehát ennek a kötetnek a témája, és kijelölt feladatát csaknem el is végezte. A kutatás, így ez a monográfia is adós még azonban az Ermitázsban őrzött kéziratos francia fordítás vizsgálatával. Rengeteg még a teendő a szöveghagyomány kéziratos részének a feltárásával is. Nagyjából negyvenöt *Historia*-szövegtanú vár még vizsgálatra, bár ezek közül kb. tízet E. J. Morrall vagy Ines Ravasini már megtekintett, de nem adott közre róluk részletes elemzést. Remélhető, hogy azoknak a kéziratos szövegtanúknak a vizsgálatával közelebb kerülnénk néhány fordítás mélyebb megértéséhez, például a kompilált forrásúnak tűnő francia Jean Maugin szövegét elemezhetnénk tovább. A szerelmi történet kulturális hatásainak feltárása a szorosan vett textológiai vizsgálatokon túl pedig már az egyes nemzeti irodalmak kutatóinak a feladata lesz.

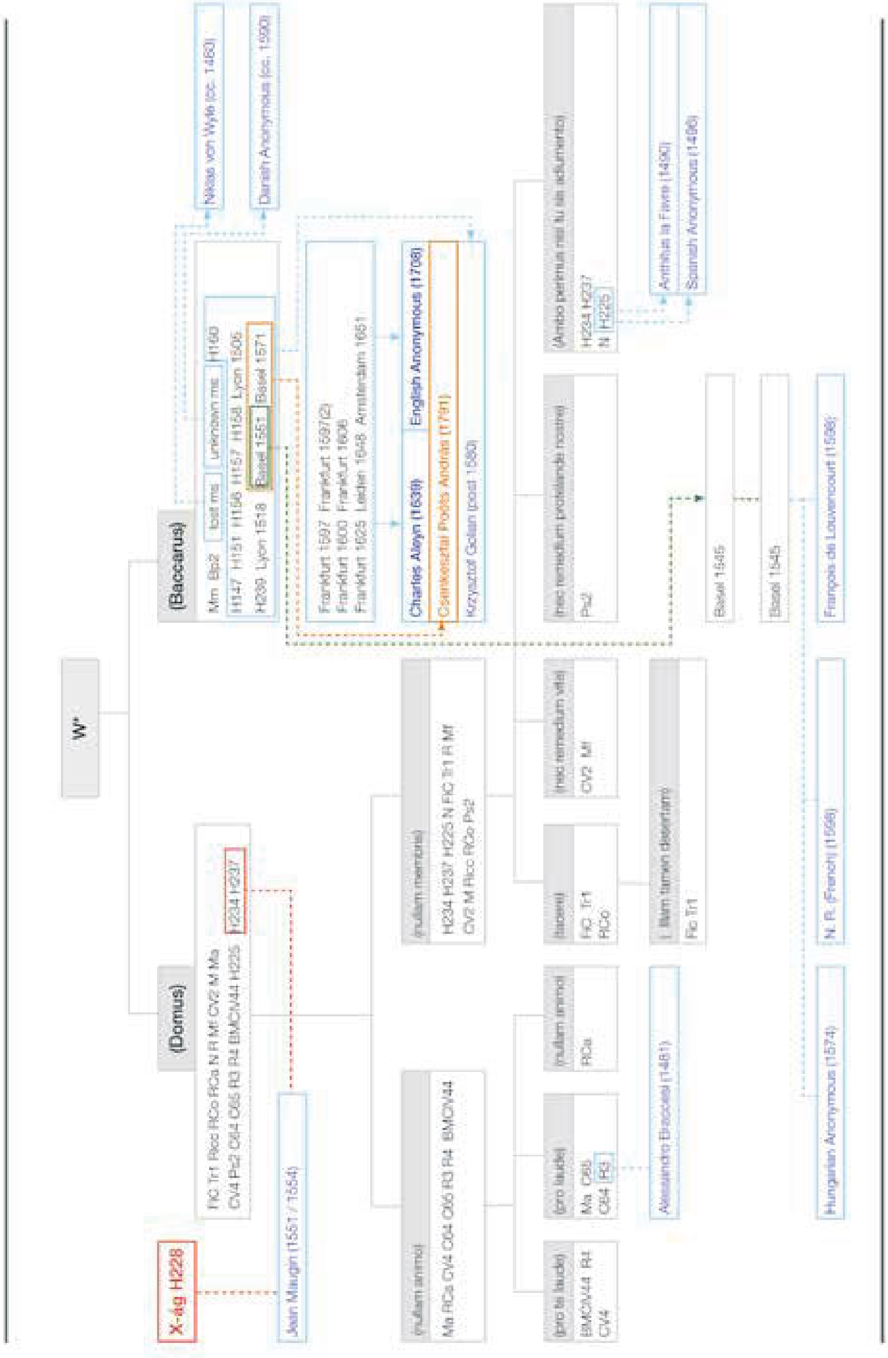
Az újabb eredmények megjelenéséig, akárcsak az előző, témában írt kötetem végén, most is jó szívvel ajánlom Eneas Sylvius Piccolomini szerelmi történetét mindenki figyelmébe, a tőle kölcsönzött mondattal: *Qui nunquam sensit amoris ignem, aut lapis est, aut bestia.*

A Historia szöveghagyománya sztemmával ábrázolva

Stemma
SEMATIKUS
HISTORIA DE DUOBUS AMANTIBUS
X (invenist – deseruit)
Y (offendat – dimisit)
(dormire)
(Tum dormitum ibimus)
(invenist – dimisit)
(offendat – deseruit)
(offendat – dimisit)
(offendat – misit)
Z
(custodiis)
(fortunio)
T
(socio)
C71 C69
H 128
Octovien Saint-Gelais (cc. 1490)
(Satio)
Jean Maugin (1551/1554)
W
S
(domus)
H 234 H 237
(Elaccarus)
(carmen amatorium)
(carmen pergratum)
(nullam animo)
(nullam membris)
(suapte – accedens)
(sedens)
(valde)
(nullisque)
(pro te laude)
(pro laude)
(nullam animo)
(tacere)
(Argus - Miror)
(Argus om.)
(Maereor – Adonis)
H 218
R3
(nec remedium vite)
(pullisque)
Alamanno Donati (1491)
Anonymous of Veneto (cc. 1500)
Alessandro Braccesi (1481)
(nec remedium protelande nostre)
(ex usu om.)
(rumor ex usu)
English Anonymous (1553)
(Ambo perimus nisi tu sis)

Baccarus-csoport
Mm Bp2
Lost ms
Niklas von Wyle (cc. 1460)
unknown ms3
Danish Anonymous (cc. 1590)
H160 H147 H151
H156 H157 H158
H239 Lyon 1505
Lyon 1518
Frankfurt 1597
Frankfurt 1597 (2)
Frankfurt 1600
Frankfurt 1608
Frankfurt 1625
Leiden 1648
Amsterdam 1651
Charles Aleyn (1639)
English Anonymous (1708)
(Ambo gemmus nisi tu sis adiumento)
N H 225
H 234 H 237
Anthitus la Favre (1490)
Spanish Anonymous (1496)
Basel 1545
Basel 1554
Basel 1551
Basel 1571
Csenkeszfai Poóts András (1791)
Krzysztof Golian (post 1580)
Hungarian Anonymous (1574)
N. R. (French) (1598)
François de Louvencourt (1598)

Stemma Y-ág

W*
(Domus)
(Baccarus)
X-ág H228
Jean Maugin (1551 / 1554)
H234 H237
(nullum animal)
Ma RCa CV4 C64 C65 R3 R4 BMCV44
(nullum memoria)
(pro te laude)
BMCV44 R4 CV4
(pro laude)
Ma C65 C64 R3
RCa
Alessandro Braccesi (1481)
CV2 Mf
Ps2
H234 H237 N H225
Spanish Anonymous (1496)
Basel 1545
Basel 1545
François de Louvencourt (1598)
N. R. (French) (1598)
Hungarian Anonymous (1574)
lost ms
unknown ms
H160
Lyon 1506
Lyon 1518
Basel 1551
Basel 1571
Danish Anonymous (cc. 1590)
Frankfurt 1597
Frankfurt 1600
Frankfurt 1606
Frankfurt 1625
Leiden 1648
Amsterdam 1651
English Anonymous (1708)

A Historia de duobus amantibus szöveghelyek variánsai

2020. május 8-án megkezdett új adatfelvételtől kezdve
1. Palatium illi apud sacellum sancte Marthe super vicum, qui ad Tophorum ducit Portam strictam, paratum fuit.

1. Palatium illi apud sacellum sanctae Marthae super vicum, qui ad Tophorum ducit Portam ***strictam***, *paratum* fuit	mss CV1, Pz, Ox, Ps1, Ps5, Ps6, Ps8. H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 218, H 219, H 221 [tophoram], H 222, H 226, H 231, H 233, H 234, H 235, H 236, H 240, C 59, H 223=C 62, C 68=P155, C 69, C 70 [toporum], C 71, P 157, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515
2. ***torphorum*** ducit portam *strictam paratum* fuit	H 220, H 230, H 232, BMC IV 44 vö. 15. csoport
3. portam *strictam paratum* ***sint***	RSuppl1
4. ***[δ név]*** ducit portam ***[δ]*** *paratum* fuit	ms Bp1
5. portam ***structum*** *paratum* fuit	H 234, H 237 [Thophorum]

6. ducit portam ***structum [δ]*** fuit	mss R, Q, Va, Vb, Ricc, Mf, Mg, M, Mk, Mj [Toforum], Ms, CV3, Tr3, N, WUn1, Ps3 [thoporum], Ps4 [thoporum], Ps7 [thophorum], Gs, Pi [toporum], Lp, Ps10. H 225, C 72
7. ***Cophorum*** ducit portam *structum [δ]* fuit	ms Bp2, H 151, H 154, H 156 [chophorum], H 157, H 158, H 160, H 228, H 239, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1551, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
8. ***Theophorum*** ducit, porta[!] *structum, paratum* fuit	Bázel 1545, Bázel 1554
9. *theoforum* ducit portam structum fuit	ms Me
11. ***Thoforum*** ducit portam structum fuit	mss Mü, Tr1, WUn2, FiC, RCo, P2
12. *thophorum* ducit portam structum fuit	ms P1, Tr2, Ml, RCa
13. ***tofru*m** ducit portam structum fuit	ms Mr
14. ***torporum*** ducit portam structum fuit	mss CV4, Ps2
15. *torphoru*m ducit portam structum fuit	C 64, R 4, R 3, C 65
16. qui ad *[δ név]* portam ducit structum fuit	ms CV2
17. ***toparum [δ ducit]*** portam structum fuit	ms Mh
18. **hiányzik**	ms Mm
19. thophorum ***[δ ducit]*** portam structum fuit	ms Gi
20. toporum ducit portam ***fru*ctum** fuit	ms LA

21. thoporum ducit portam ***structam*** fuit	ms Ps9

2. Interioris formae indicium **faciebat exterior.**

1. Interioris forme ***indicium*** faciebat exterior	mss R, Bp2, Va, Vb, Mj, Mr [vagy iudicium], Ms, CV2, CV3, Pz, WOs, Ox, P1 [eldönthetetlen], Ps1, WUn2, Ps3, Ps4, Gi, Ps10. H 158, H 215, H 222, H 228, H 231, Lyon 1508, Lyon 1518, C 59, H 223=C62, C 68=P155, C 72, Bázel 1545, Bázel 1554
2. ***iudicium***	mss FiC, Ricc, Bp1, Vc, Mf, Me, Mg, Mh, M, Mk, Mü, Ml, RCo, RCa, CV1, CV4, Tr1, Tr3, N, Ps2, WUn1, Ps5, Ps7, Gs, Pi, LA, Ps9. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 213, H 214, H 216=C61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 225, H 226, H 230, H 232, H 233, H 234, H 235, H 236, H 237, H 239, H 240, C 64, C 65, C 69, C 70, C 71, RSuppl1, P 157, R 3, R 4, BMC IV 44, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515, Bázel 1551, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
3. eldönthetetlen	mss Q, Tr2, Mr, P1, Ps6, Lp, Ps8
4. kimarad	ms Mm

3. Non timida, non audax, sed temperatum verecundie metu, virilem animum in femineo corde **gerebat.**

1. in femineo corde	ms Tr1
2. *[δ in]* femineo corde	mss R, P1

3. *[δ femineo]* in corde	mss WOs, WUn2 [eredetileg]
4. femineo in corde	mss Q, FiC, Ricc, Bp2, Va [incorde], Mf [incorde], Me, Mg, M, Mk, Mj, Mr, Mü [incorde], Mm, RCo, RCa, CV4, Tr2, P2, WUn1, Ps4, Ps7, LA, Ps10. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 239, C 64, C 65, R 3, R 4, BMC IV 44, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1551, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
5. *sub* femineo corde	mss Bp1, Vc, Ms, Ml, CV1, Tr3, Pz, Ox, Ps1, Ps3, Ps4, Ps5, Ps6, Gi, Lp, Ps9. H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 226, H 228, H 231, H 230, H 232, H 233, H 235, H 236, H 240, RSuppl1, P 157, C 59, H 223=C 62, C 68=P 155, C 69, C 70, C 71, C 72, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515
6. *feminino* corde	ms Mh
7. femineo in *corpore*	mss Vb, Br,[1] CV2, N, Ps2, Gs. H 225, H 234, H 237, Bázel 1545, Bázel 1554
8. kimarad	mss CV3, Pi
9. sub femineo secum[?]	ms Ps8

4. Virum odit et alens venereum vulnus **infixos pectori tenet Euryali vultus.**

1. alens *venereum* vulnus	mss R, Q, BpII, Vc, Mf, Me, Mh, M, Mk, Mj, Mr, Mü, Ms, Mm, Ml, RCo, RCa, CV2, CV3, CV4, Tr1, WOs, Ox, P1, N, P2, Ps2, WUn1, WUn2, Ps4, Ps7, Gs, Pi, LA, Ps10. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 216=C61, H 225, H 234, H 237, H 239, R 4, BMC IV 44, C 65, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1545, Bázel 1551, Bázel 1554, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
2. *alens [δ]* vulnus	ms Tr2, Ps5. H 233, H 218, H 240, C 70, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515
3. *alienus* venereum vulnus	ms Va
4. *alcius* venereum vulnus	ms Vb
5. *venerem* vulnus	ms Bp1
6. *venerum* vulnus	mss FiC, Ricc, Mg
7. *venerium* vulnus	H 215, H 222, H 231, C 59, H 223=C 62, C 64, C 68=P 155
8. *vulnerum* vulnus	mss CV1, Tr3 [venereum is!], Pz, Ps1, Ps6 [talán erdetileg aliens], Gi, Lp, Ps8. H 213, H 214, H 217, H 219, H 220, H 221, H 226, H 228, H 230, H 232, H 235, H 236, RSuppl1, P 157, C 69, C 71, C 72
9. *veneris* vulnus	ms Ps3, Ps9
10. venerium *vultus*	R 3

5. Ergo ego et matrem et virum et patriam **relinquam**?

1. et matrem et virum et patriam	mss Ricc, FiC, Bp2, Bp1, R, Va, Vb, Vc, Mf, Me, Mg, Mh, M, Mk, Mj, Mr, Mü, Ms, Mm, Ml, RCo, RCa, CV1, CV2, CV3, CV4, Tr1, Tr2, Tr3, Pz, Ox, P1, P2, Ps1, Ps2, WUn1, Ps3, Ps4, Ps5, Ps6, Ps7, Gi, Gs, Pi [patriamque], Lp, Ps8, LA, Ps10, Ps9. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 213, H 214, H 215, H 216=C61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 226, H 228, H 230, H 231, H 232, H 233, H 234, H 235, H 236, H 237, H 239, H 240, R 3, P157, RSuppl1, C 59, H 223=C 62, C 64, C 65, C 68=P155, C 69, C 70, C 71, C 72, R 4, BMC IV 44, Velence 1504, Lyon 1505, Velence 1514, Velence 1515, Lyon 1518, Bázel 1545, Bázel 1551, Bázel 1554, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
2. et matrem et patriam et virum	mss WUn2, WOs
3. et *patrem* relinquam	mss Q, N. H 225

6. nihil audet **qui fame** nimis **studet**

1. nihil audet qui fame *nimis* studet	mss P1, FiC, Bp1, R, Q, Vc, Mf, Me, Mg, Mr, Ms, Mm, Ml, RCo, RCa, CV1, CV2, Tr1, Tr2, Tr3, Pz, WOs, Ox, Ps1, Ps2, WUn1, WUn2, Ps3, Ps5, P1, Ps6, Ps7, Gi, Gs, Pi, Lp, Ps8, LA, Ps10, Ps9. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 216=C 61, H 228, H 234, H 235, H 237, H 239, C 68=P155, C 69, C 71, C 72, RSuppl1, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1545, Bázel 1551, Bázel 1554, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
2. nihil audet qui fame *minis* studet	H 213, H 214, H 215, H 217, H 218, H 220, H 221, H 222, H 223, H 226, H 230, H 231, H 232, H 233, H 236, H 240, C 59, H 223=C 62, C 70, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515
3. nihil audet qui fame *minimis* studet	H 218, H 219, P 157
4. nichil audet qui fame *nimium* studet	mss Mk, Mj, Mü
5. nichil audet qui fame *minus* studet	ms M
6. nichil audet qui fame *munus* studet	ms CV3
7. nihil *audit* qui fame *minus* studet	mss Ricc, Bp2, Ma, Va, Vb, Mh, CV4, N, P2. H 225, C 64, C65, R 3, R 4, BMC IV. 44
8. kimarad	ms Ps4

7. Similis illi fiebat Eurialus visa Lucretia

1. Eurialus *visa Lucretia*	mss R, Va, Vb, Mf, Mh, Mr, CV2, Tr2, Tr3, Ox, P2, Ps1, Ps2, WUn1, Ps5, Ps6, Ps7, Gi, Gs, Lp. H 214, H 215, H 216=C61, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 223, H 226, H 228, H 230, H 231, H 232, H 233, H 234, H 235, H 236, H 237, H 240, C 59, H 223=C 62, C 68=P 155, C 70, C 72, P 157, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515, Bázel 1545
2. *Eurialo viso* Lucretia	mss P1, FiC, Bp1, Mg, Mm, RCo, RCa, CV3, Tr1, Pz, Ps4, Pi, LA, Ps10. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 239, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1551, Bázel 1554, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
3. *Lucretia Eurialo viso (szórend!)*	ms N. H 225
4. Eurialus *viso* Lucretia	mss Ma, Bp2 [Euriolus], CV1, CV4, Ps8. H 213, H 217, C 64, C 65, C 69, C 71, R 3, R 4, RSuppl1, BMC IV. 44
5. Eurialus *viso viso* Lucretie	ms Ricc
6. *Eurialo visa* Lucrecia	mss Q, Vc, Me, M, Mk, Mj, Ms, Ml, WOs, WUn2 [eredetileg: viso]
7. *Euriolo visa* Lucrecia	ms Mü
8. kimarad	ms Ps3
9. Similis illi fiebat Eurialus. Que licet…	ms Ps9

8. Aspice cesaries **et madido** cirro contortos crines.

1. Aspice cesaries et madido cirro contortos crines	mss Bp2, Bp1 [cesarie], Vc, Mf [crines cantores], Me [crines contortas], Mg, M [crines contortos], Mk [contortes cernes], Ml, Ps1, WUn2, Ps3, Ps5, Mj [cohortes crines], Mü [cohortos crines], Ms, Mm, CV1, Tr2, Ox, P1, Ps2, WUn1 [respice; crines contortos], Ps6, Ps7 [cyrro], Gi, Gs [crines contortos], Ps9. H 151, H 154 [contortas], H 156 [contortas], H 157 [contortas], H 158[tiro, contortas], H 160, H 214, H 215, H 216=C61, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 226, H 228, H 230, H 233, H 235, H 236, H 239 [contortas], H 240, P157, RSuppl1, C 59, C 68=P155, C 69, C 70, C 71, C 72, Velence 1504, Lyon 1505, Velence 1514, Velence 1515 [cumtortos], Lyon 1518, Bázel 1551 [tyro contortos], Bázel 1554, Bázel 1571 [tyro contortos], Frankfurt 1597 [tyro contortos], Frankfurt 1600 [tyro contortes], Amszterdam 1651 [tyro contortos]
2. cesarios	mss FiC, RCo, Tr1, WOs
3. cesareos	mss Ricc, R, Q, Mr, RCa, CV3, Pz, N, P2, Ps4, Pi, LA, Ps10. H 225, H 234, H 237, R 4, BMC IV 44, C 65, Bázel 1545 [caesereos]
4. casareos	ms CV4
5. cesareas	mss Vb, Mh. C 64, R 3
6. cesaris	H 232
7. cesares	ms Va
8. casaries	H 213, H 215, H 223=C 62, H 231, H 217

9. *aspice comas* et madido cirro *crines contortas*	ms CV2
10. *contortos comes*	mss Tr3, Lp
11. cecasaries et madido cirro	ms Ps8

9. Amorem qui tegi **non vult** vincam.

1. *tegi* non vult *vincam*	mss Mr, Mm [me tegi], CV2, Tr3, P2 [*regi*-ről javítva], Ps2, Gi [non vult tegi], Pi, Lp, Ps8. H 230, H 231, H 220, H 228, H 234, H 237, P 157, RSuppl1, C 69, C 71, C 72, Bázel 1545
2. *tegi* non vult *[δ vincam]*	mss CV1, Tr2, Pz, Ox, Ps1, Ps5, Ps6, Gs. H 154 [me tegi], H 156 [me tegi], H 157 [me tegi], H 158 [me tegi], H 213, H 214, H 215, H 217, H 218, H 219, H 221, H 222, H 226, H 233, H 239 [me tegi], H 240, C 59, H 223=C 62, C 68=P 155, C 70, Velence 1504, Lyon 1505, Velence 1514, Velence 1515, Lyon 1518, Bázel 1551 [me tegi], Bázel 1554 [a me tegi], Bázel 1571 [me tegi]
3. *regi* non vult vincam	mss Bp1, Bp2, Va, Vb, Vc, Mf, Me, Mg [me regi], Mh, M, Mk, Mj, Mü, Ms, Ml [negata non vult regi], RCo, RCa, CV3, Tr1, N, FiC, P1, WUn1, WUn2, Ps3, Ps10, Ps9. H 225, R 3 [vult unicam], C 64 [vult unicam], R 4 [vult unicam]
4. *rege* non vult vincam	ms CV4
5. *legi* non vult vincam unicum effugium	ms WOs
6. *Amor est* qui *tegi* non vult. Vnicum effugium est	H 216=C 61

7. *tegi* non vult *vnicam vnicum* effugium est	H 232
8. *regi* non *vult unicam. Unicum* effugium est	ms Ps4
9. regi non vult unicam unicum *refugium* est	BMC IV 44, C 65
10. regi non *vult unicum* effugium est huius	ms Ps7
11. hiányzik a teljes mondat	Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
12. *regit* non vult vincam	ms LA

10. Porcia Cathonis filia **mortuo Bruto**

1. Portia=Porcia Cathonis *filia*	mss Bp2, Vb, Mg, Mh, Mk, Mj, Mr, Mü, Mm, RCo, RCa, CV3, CV4, Tr1, N, P2, Ps2 [ait Portia], Ps3, Ps4 [ait Portia], Ps5 [ait Portia], Ps7 [ait Portia], Pi, LA [ait Porcia], Ps10 [Ait Porcia], Ps9. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 216=C 61 [ait Porcia], H 220, H 222, H 225, H 239, R 3, R 4, C 64, C 65, C 68=P155 [ait Portia], BMC IV 44, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1551, Bázel 1554, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
2. Portia=Porcia Cathonis *[δ filia]*	mss Bp1, Q, Vb, Mf, Me, M, Ml, CV2, Tr2, Tr3, WOs, Ox, P1, WUn1, WUn2. H 213, H 215, H 218, H 219, H 226, H 231, H 233, H 234, H 235, H 237, H 240, P157, RSuppl1, C 59 [ait Porcia], H 223=C 62, C 70, C 72, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515, Bázel 1545

3. Poncia Catonis *[δ filia]*	ms R
4. Procia Catonis *[δ filia]*	mss CV1, Pz, Ps1, Ps6 [eredetileg így, majd javítva: Porcia Cathonis filia], Lp, Ps8. H 214, H 217, H 221, H 228, H 230, H 232, C 69, C 71
5. Portica Catonis filia	ms FiC
6. Parcia cathonis filia	msVa
7. Porthio cathonis filia	ms Ms
8. Ait porcio cathonis *[δ filia] mortuo bruto*	ms Gi, Gs [beszúrva utólag?: filia]

11. O quam his dilectus es, ait, feminis si scires, nec illi, quid hoc esset, querenti ultra respondit.

1. O quam his dilectus es, ait, ***feminis si scires***, nec illi, quid hoc esset, querenti ultra respondit, ***sed habiit***.	mss Ma, RCa, CV4 [abiit]. C 64, C65 [abiit], R 3 [abiit], R 4 [abiit], BMC IV. 44 [abiit]
2. O quam his dilectus es, ait, ***feminis si scires***, nec illi, quid hoc esset, querenti ***ultra*** respondit	ms N. H 225
3. O quam ***his*** dilectus es ***ait***. ***Si scires***: nec illi quid hoc esset querenti ***ultra*** respondit	ms WOs. H 151
4. O quam *his* dilectus es *ait si scires*: nec illi quid *hoc* esset querenti *ultra* respondit	ms Tr1
5. O quam *his* dilectus es ait *si scires* ne illi quid hoc esset querenti *ultra* respondit	mss Ricc, FiC [nec]
6. O quam *his* dilectus es ait, si scires, nec illi ***quod*** esset querenti *ultra* respondit	ms Ps4

7. O quam ***hic*** dilectus es, ***ait si scires***: nec illi quid hoc esset quaerenti ***ultra*** respondit	mss Bp1, R, Q, Vb, Vc, RCo, P1, Ps2, WUn2. H 154, H 156, Lyon 1505, Lyon 1518 [est], Bázel 1551, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
8. O quam *hic* dilectus es *ait si scire*s nec hoc illi quid esset querenti *ultra* respondit	mss CV2, WUn1
9. O quam *hic* dilectus es ait *si scires*. Nec hoc illi quid esset querenti *ultra* respondit.	ms Mf
10. O quam *hic* dilectus es *ait: si scires*. Nec illi quid hoc esset querenti *ultra* respondit.	ms P2. H 160, Bázel 1554
11. O quam *hic* dilectus es ait *si scires*. Nec illi quid hoc esset querenti *ultra* respondit.	mss Bp2, Mj
12. O quam *hic* dilectus es ait *si scires* Nec illi quid hoc esset querenti *ultra* respondit.	mss Me, Mü, Ml
13. O quam *hic* dilectus es ait *si scires*. Nec illi quid hoc esset querenti **[δ]** respondit ***sosia*****s**	ms Ps3, Ps9
14. O quam *hic* dilectus es ait *si scires* nec hoc illi quid esset querenti *ultra* respondit	ms M
15. O quam *hic* dilectus es. *Ait si scires*. Nec illi quid hoc esset querenti *ultra* respondit.	ms Mr
16. O quam dilectus *hic* es ait *si scires* Nec illi quid hoc esset querenti *ultra* respondit	ms Mm
17. O quam dilectus ***huic*** es ait *si scires*. Nec illi quid hoc esset querenti *ultra* respondit.	ms Va

18. O quam **[δ]** dilectus es ait *si scires* Nec illi quid hoc esset querenti *ultra* respondit	ms Mg
19. O quam *his* dilectus es, ait ***[**δ **si scires]***, nec illi, quid hoc esset, querenti *ultra* respondit	H 157, H 158
20. O quam *his* dilectus es **[**δ **ait]** *si scire*s. Nec illi quid hoc esset querenti *ultra* respondit.	mss Ms, Mh
21. O quam *hic* dilectus es *ait si scires* nec illi quid hoc esset querenti **[**δ **ultra]** respondit	ms Tr3
22. O quam *hic* dilectus es ait. Nec illi querenti quid hoc esset respondit.	mss CV1, Tr2, Pz, Ps1, Ps5, Pi. H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 226, H 228, H 230, H 231, H 232 [nincs külön mondatban], H 233, H 234, H 235, H 236, H 240, C 59, H 223=C 62, C 68=P155, C 69, C 70, C 71, RSuppl1, C 72, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515, Bázel 1545 [quod hoc]
23. O quam hic dilectus es *ait si scires ait si scires[!]*. Nec illi quid hoc esset querenti respondit.	ms Mk
24. O quam *hys* dilectus *es si scires vel illi quid esset querenti respondit*	ms CV3
25. Eredetileg: o quam hic dilectus es. Nec illi querenti quid hoc esset Respondit. Margón beszúrja: ait, si scires	ms Ps6 a 22. csoporttal, X-ággal rokon
26. O quam *his* dilectus es *ait si scires* nec illi *quid* esset querenti *ultra* respondit.	ms Ps7 vö. 6. és 7. csoport
27. O quam *hic* dilectus es *ait si scires* nec illi *quis* hoc esset **querenti** respondit	ms Gi vö. 7. csoport saját hibákkal

28. o quam hic dilectus es ait si scires nec hoc illi quid esset querenti respondit ultra.	ms Gs – szórend sajátos
29. O quam *hic* dilcetus es *ait si scires*. nec illi quid hoc esset **querenti *reddit***.	ms Lp
30. O quam hic dilectus es ait. Nec illi quid hoc esset reddit.	ms Ox
31. O quam hic **dilectus ayt.** Nec illi querenti quid hoc esset **respondit.**	ms Ps8
32. O quam *hiis* dilectus es ait si scires nec illi quis esset querenti ***ultra*** respondit.	ms LA
33. O quam hiis dilectus es ait si scieres nec illi quod esset querenti ultra respondit	ms Ps10

12. At Euryalus certo cupidinis arcu **percussus igne furtivo populante venas, qui totas penitus vorabat medullas.**

1. *certo* cupidinis arcu	mss R, Q [ceco is], Bp1, Bp2, Vc, Mg, Mh, Mk, Mj, Mü, Ms, Mm, Ml, RCo, RCa, CV3, CV4, Tr1, Tr3, N, FiC, P1, Ps2, Ps3, Ps7, Lp, LA, Ps10, Ps9. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 225, H 239, R 3, R 4, BMC IV 44, C 65, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1551, Bázel 1571
2. ***ceco*** cupidinis arcu	ms Ps4, Gi
3. ***certe*** cupidinis arcu	mss Va, Mr, WOs, P2, WUn2, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651

4. ***[δ]*** *cupidinis* arcu	ms Me. H 215, H 222 [artu?], H 231, C 59 [artu], H 223=C 62, C 68=P 155 [artu]
5. *[δ] cupidinum* arcu	ms Ox
6. ***toto*** cupidinis arcu	mss Vb, Mf, M, CV2, WUn1, Gs
7. ***secreto*** cupidinis arcu	mss CV1, Tr2, Pz, Ps1, Ps5, Ps6, Pi, Ps8. H 213, H 214, H 216=C 61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 226, H 228, H 230, H 232, H 233, H 234, H 235, H 236, H 237, H 240, P 157, C 69, C 70, C 71, C 72, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515, Bázel 1545, Bázel 1554

13. nullam membris **quietem dabat**

1. nullam *membris* quietem dabat	mss Ricc [merebaris], FiC, Bp1, Bp2, R, Q, Vb, Vc, Me, Mf, Mg, M, Mk, Mr, Mü, Ms, Mm, Ml, RCo, CV1, CV2, Tr1, Tr2, Tr3, Pz, WOs, Ox, N, P1, P2, Ps1, Ps2, WUn1, WUn2, Ps5, Ps6, Ps7, Gi, Gs, Pi, Lp, Ps8. H 151 H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 213, H 214, H 215, H 216=C61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 225, H 226, H 228, H 230, H 231, H 232, H 233, H 234, H 235, H 237, H 239, H 240, P 157, RSuppl1, C 59, H 223=C 62, C 68=P155, C 69, C 70, C 71, C 72, Velence 1504, Lyon 1505, Velence 1514, Velence 1515, Lyon 1518, Bázel 1545, Bázel 1551, Bázel 1554, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
2. nullam membris quietem dabbit	ms Mj

3. nullam ***animo*** quietem dabat	mss Ma, RCa, CV4. C 64, C65, R 3, R 4, BMC IV. 44
4. nullam *meraberis* quietem dabat	ms Ps4, LA [a margón javítva: membris], Ps10.
5. nullam *meraberis quorte* dabat	ms Va
6. nullam *moraberis* quietem dabit	ms Mh
7. *nullum miraberis* quietem dabit	ms CV3
8. nullam membris quietem ***prebet***	ms Ps3, Ps9

14. si verborum memini quae ad Phaonem siculum scribit **Sapho**

1. Phaonem siculum	mss Bp1, Vc, Me, Mk [ad siculum], Mj, Mr, Ms, Ml, P1, P2 [Pharaonem-ről javítva], WUn2, Ps4, Ps5, Ps7, Ps10. H 218, H 219, H 226, H 235, H 239, H 240, C 72, BMC IV 44, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515, Bázel 1554
2. Phaonem *siclum*	P 157
3. Phaonem *[δ siculum]*	ms Ricc
4. Phaonem *scibit[!]* siculum Sapho	ms Mh
5. ***Pharonem*** siculum	mss RCa, CV3, Mü, Gi, Gs [sicculum]. H 225, C 70, H 228, C 68=P 155
6. ***Paronem sacculum***	ms N

7. ***Pharaonem*** siculum	mss R, Bp2 [sicculum], Vb, Mg, M, CV1, Tr3, Pz, Ox, Ps1, Ps2, WUn1, Ps3 [siclum], Ps6, Pi, Lp, Ps8, LA, Ps9 [siclum]. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 220, H 221, H 222, H 230, H 231, H 232, H 234, H 237, C 59, H 223=C 62, C 69, C 71, RSuppl1, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1545, Bázel 1551, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
8. Pharaonem *Cyculum*	ms Va
9. ***Fauonem*** siculum	mss FiC, RCo
10. *Favonem* siculum	ms Tr1
11. ***Pauonem*** siculum	ms Q
12. *Phaouem* siculum	H 233
13. *Phauoem* siculum	ms CV4
14. ***Phanoem*** siculum	R 3, R 4, C 64, C 65
15. *ploaramen* siculum	ms WOs
16. kimarad	mss Mf, Mm, CV2, Tr2

15. Index **tibi potuit esse vultus meus, saepe lachrimis madidus et quae, vidente te, emisi suspiria.**

1. index	mss R, CV1, CV2, CV3, RCa, RCo, Tr1, Tr2, WOs, FiC, P1, Ps1, WUn2, Ps4, Ps5, Gi, Pi. H 214, H 215, H 216=C61, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 226, H 228, H 230, H 232, H 233, H 240, C 59, H 223=C 62, C 68=P 155, C 69, C 71, C 72, Velence 1504, Velence 1514, Bázel 1545, Bázel 1554, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651

2. iudex	mss Bp1, Va, Vb, Mm, Ml, Ox, N, Ps2, WUn1, Ps3, Ps7, Gs, LA, Ps10, Ps9. H 156, H 213, H 215, H 225, H 234, H 237, H 239, C 64, C 65, C 70, R 3, R 4, BMC IV 44, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1551, Bázel 1571
3. eldönthetetlen	mss CV4, Q, Tr3, P2, Ps6, Lp, Ps8

16. Tu mihi somni et cibi **usum abstulisti**

1. Tu mihi somnum et cibi usum abstulisti	mss FiC, RCo, Tr1
2. Tu mihi et somnum et cibi usum abstulisti	ms RCa, Ps4
3. Tu mihi et ***somni et cibi usum*** abstulisti	mss Bp1, R, Q, Mf, Me, Mh, Ms, WOs, P1, P2, Ps2, WUn1, Ps3, Gs, Ps9. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 239, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1551, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
4. Tu mihi et sompni et cibi usum abstulisti	mss Bp2, Mj, Mr, Mm, Ml, CV2, Lp
5. Tu michi et sompnum et cibi usum abstulisti	ms CV3, ms Ps7
6. Tu michi et sompnum et tibi usum	ms LA, Ps10
7. Tu michi sompni et cibi usum abstulisti	mss Vc, Tr3, Gi
8. Tu mihi et somnium et cibi usum abstulisti	ms N. H 225
9. Tu mihi et sompnium et cibi ***esum[!]*** abstulisti	ms Ricc
10. Tu michi et sompnum et cibi ***esum[!]*** abstulisti	mss Va, Vb

11. Tu michi et somni et ***tibi*** usum abstulisti	ms WUn2 [a javító kéz a margón: cibi]
12. Tu mihi et somnum et **tib**i usum abstulisti	ms CV4, BMC IV 44, C 65, R 4 (valószínű C 64 és R 3 is, de nincs adatom)
13. tu mihi et somnum et ***tibi visum*** abstulisti	mss Mg, M [cibi?]
14. Tu mihi et ***cibi et potus usum*** abstulisti	mss CV1 [abstulisti usum], Tr2, Ox, Ps1, Ps5, Ps6, Pi, Ps8. H 213, H 214, H 215, H 217, H 218, H 220, H 221, H 222, H 228, H 230, H 231, H 232, H 233, H 234, H 235, H 237, H 240, RSuppl1, C 59, H 233=C 62, C 68=P 155, C 69, C 70, C 71, C 72, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515, Bázel 1545, Bázel 1554
15. Tu mihi et cibi et potus ***suum[!]*** abstulisti	H 219, H 226, H 236
16. Tu mihi et cibi et potus ***saporem*** abstulisti	P 157, H 219
17.Tu michi et ***tibi et potus usum*** abstulisti	ms Pz. H 216=C 61
18. tu ***mihi et tibi*** abstulisti	ms Mk

17. Arripiensque **papirum in partes diversas scidit et calcatam saepe pedibus atque consputam in cinerem** proiecit**.**

1. arripiens – proiecit	mss Mg, CV1, Tr3, Pz, Ox, Ps1, Ps3, Ps5, Ps6, Gi, Pi, Lp, Ps8, Ps9. H 213, H 214, H 215, H 216=C61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 226, H 228, H 230, H 231, H 232, H 233, H 234, H 235, H 236, H 237, H 240, P 157, R suppl1, C 59, H233=C 62, C 68=P 155, C 69, C 70, C 71, C 72, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515, Bázel 1545
2. arripiens – coniecit	mss R, Q, Ricc, Bp1, Bp2, Vb [consputam memerem], Vc, Mf, Me, Mh, M, Mk, Mj, Mr, Mü, Ms, Mm, Ml, RCo, RCa, CV2, CV4, Tr1, Tr2, WOs, N, FiC, P1, P2, Ps2, WUn1, WUn2, Ps4, Ps7, Gs, LA, Ps10. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 225, H 239, R 3, R 4, BMC IV 44, C 64, C 65, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1551, Bázel 1554, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
3. arripiens – concutit	ms Va
4. arripiens – iecit	ms CV3

18. Ac sic de te, ait, sumi supplicium, lena, deberet, igne quam vita **dignior.**

1. igne quam vita	mss Mg, RCo, RCa, Ps2. H 216=C 61, H 219, H 225 [igni], H 226, H 235, H 236, P 157, Bázel 1551, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651

2. igne quam *vino*	mss R, ms Ricc, Bp2 [igni], Ms, Pz, N [igni], P1, P2, Ps1, WUn2, Ps3, Ps6, Gi [vina is lehet], Lp, Ps8, Ps9. H 215, H 231, H 234, H 236, H 237, C 59, H 223=C 62, C 68=P 155, C 70, C 72, Bázel 1545, Bázel 1554
3. igne quam *vivo*	mss Q, Vb, Me [vino?], Mk, Mj, Mr, Mü, Mm, Ml, CV1, CV4, Tr2, Ox [digniore], WUn1, Ps5, Ps7 [margón: vita is szerepel]. H 151, H 154, H 156, H 160, H 213, H 214, H 217, H 218, H 220, H 221, H 222, H 228, H 230, H 232, H 233, H 239, H 240, R Suppl1, C 69, C 71, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515
4. igne quam *visio[?]*	ms Bp1
5. igne quam *uno*	H 157, H 158, Lyon 1505, Lyon 1518
6. igne quam *ymo*	ms Va
7. igni quam *vivem*	ms Mf
8. igni quam ***viro***	ms Ps4, LA, Ps10
9. igni quam *viva*	ms Mh, Tr3
10. *igni* quam *vivo*	ms M
11. igni quam *viva*	ms CV3, Pi
12. igni *quinimmo*	R 3, C 64
13. igni quam *via*	ms Tr1, FiC
14. *igne quam dignior*	ms WOs
15. igni quam *nimo*	R 4, BMC IV 44, C 65
16. igne quam *leno* dignior	ms Gs

19. Sed abi ocius, ne te vir offendat **meus**

1. ne te vir offendat	mss Vb, Q, Ricc, FiC, Bp2, R, Va [citius], Mf [pocius], Mg, Mh, M, Mk, Mj, Mr, Mü, Mm, RCo, RCa, CV2, CV3, CV4, Tr1, WOs, N, P2, Ps2, WUn1, WUn2, Ps3, Ps4, Ps7, Gs, LA, Ps10, Ps9. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 225, H 239, C 64, C 65, R 3, R 4, BMC IV. 44, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1551, Bázel 1554, Bázel 1554, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
2. ne te vir ***inveniat***	mss Bp1, Vc, Me, Ms, Ml, CV1, Tr2, Tr3, Ox, P1, Ps1, Pz [parcius], Ps5, Ps6, Gi, Pi, Lp, Ps8. H 213, H 214, H 215 [oci], H 216=C 61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 226, H 228, H 230, H 231, H 232, H 233, H 234, H 235, H 236, H 237, H 240, P 157, C 59, C 61=H 216, H 223=C 62, C 68=P 155 [inveniet], C69, C 70, C 71, C 72, RSuppl1, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515, Bázel 1545

20. Respira, inquit, felix amator, plus amat mulier, quam amatur.

1. plus amat mulier, quam amatur	mss FiC, Bp1, Bp2, R, Vc, Mf, Mg, Mk, Mj, Mü, Ms, Mm, Ml, RCo, RCa, CV1, CV2, CV3, Tr1, Tr3, Pz, WOs, Ox [amator felix], N, P1, Ps1, WUn1, Ps6, Gi, Pi, Lp, Ps8. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 218, H 220, H 221, H 222, H 225, H 228, H 230, H 232, H 235, H 237, H 239, RSuppl1, C 59, H 223=C 62, C 68=P 155, C 69, C 71, C 72, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1551, Bázel 1554, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
2. plus amat mulier, quam ***amator***	mss Ricc, Q, Va, Vb, Me, Mh, M, Mr, CV4, P2, Ps2, WUn2 [eredetileg: amatur], Ps3 [amator felix], Ps4, Ps7, Gs, LA, Ps10, Ps9. H 215, H 219, H 226 [infó MÁ], H 231, P 157.
3. plus amat [δ mulier] quam ***amatur***	ms Tr2, Ps5. H 218, H 233 [trieszti MÁ], H 234, H 237, H 240, C 70, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515, Bázel 1545
4. plus *enim* amat mulier quam amatur	R 3, R 4, C 64, C 65, BMC IV 44

21. Nec me illarum ex grege credito, quae se pretio vendunt.

1. quae se pretio vendunt	H 215, H 231

2. quae se ***[δ pretio]*** vendunt	mss Q, ms FiC, ms Ricc, Va, Vb, Vc, Bp1, Bp2, Mf, Me, Mg, Mh, M, Mk, Mj, Mr, Mü, Ms, Mm, Ml, RCo, RCa, CV1, CV2, CV3, CV4, Tr1, Tr2, Tr3, Pz, WOs, Ox, N, P1, P2, Ps1, Ps2, WUn1, WUn2, Ps3, Ps4, Ps5, Ps6, Ps7, Gi, Gs, Pi, Lp, Ps8, LA, Ps10, Ps9. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 213, H 214, H 216=C61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 225, H 226, H 228, H 230, H 232, H 233, H 234, H 235, H 236, H 237, H 239, H 240, C 59, H 223=C 62, C 68=P 155, C 69, C 70, C 71, C 72,Velence 1504, Lyon 1505, Velence 1514, Velence 1515, Lyon 1518, Bázel 1545, Bázel 1551, Bázel 1554, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
3. quae ***sese*** [δ pretio] vendunt	C 64, C 65, R 3, R 4, BMC IV 44

22. Quaere aliam incestandam.

1. incestandam mss Q, FiC, Bp1, Bp2, Va, Vb, Vc, Mj, Mr, Mü, Ms, Mm, Ml, RCo, RCa, CV1, CV4, Tr2, Tr3, Pz, N, P1, P2, Ps1, Ps2, WUn1, WUn2, Ps3, Ps4, Ps5, Ps6, Gi, Pi, Lp, Ps8, LA, Ps10, Ps9. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 213, H 214, H 217, H 216=C 61, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 225, H 226, H 228, H 230, H 232, H 233, H 234, H 235, H 236, H 237, H 239, H 240, C 59, H 223=C 62, C 64, C 65, C 68=P 155, C 70, C 72, R 3 [debeas querere], R 4 [debeas quere], Velence 1504, Lyon 1505, Velence 1514, Velence 1515, Lyon 1518, Bázel 1545, Bázel 1551, Bázel 1554, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651

2. infestandam ms Mf, Gs [eredetileg, majd javítva incestandam-ra]. H 215, H 231

3. intestandam mss Ricc, Mg, Mk, WOs

4. incestuandammss Tr1, FiC, N. H 225, BMC IV 44

5. incestandem C 69, C 71

6. incessandam mss Mh, CV3

7. inastandi ms Me

8. inescandi ms M

9. vesandam[?] ms CV2
10. in scandam ms Ps7

23. Monent me multarum exempla, quae per peregrinos amantes desertae sunt, ne tuum amorem sequar.

1. Monent me multarum exempla	mss Va, Mf, Me, Mg, M, Mj, Mr, Mü, Ms, Mm, Ml, RCo, CV3, Tr1, Tr3, Pz, WOs, FiC, P1, P2, Ps1, Ps2, Ps3, Ps6, Gi, Lp, Ps8, Ps9. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 215, H 231, H 239, C 72, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1551, Bázel 1554, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
2. movent	mss Vb [multarum me movent], Vc, Bp1, Bp2, Mk, RCa, CV1, CV2, CV4 [eldönthetetlen szinte], Tr2, N, WUn1, WUn2, Ps5, Gs, Pi. H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 225, H 226, H 228, H 230, H 232, H 233, H 234, H 235, H 236, H 237, H 240, P 157, R 3, R 4, C 59, H 223=C 62, C 64, C 65, C 68=P 155, C 69, C 70, C 71, BMC IV 44, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515, Bázel 1545
3. manent	mss Mh, Ox, Ps4, Ps10
4. hiányzik az igés szerkezet	ms Ps7
5. hiányzik a teljes mondat	ms LA

24. Ariadne nevének variánsai. Quid Adrianam **referam** - Adriane **consilio fretus evasit**

1. ***Adrianam***, Adriane	mss Ricc, Bp1, Bp2, Q, Va, Vb, Mf, Me, M, Mk, Mj, Mr, Mü, Ms, RCo, RCa, CV2, CV3, CV4, Tr1, WOs, P1, P2, Ps2, WUn1, WUn2, Ps3, Ps7, Gs, Pi, Lp, LA, Ps10, Ps9. H 225, R 3, R 4, C 64, C 65, BMC IV 44.
2. Adrianam, Adriadne[!]	ms N
3. Adrianam, Adriano	mss R, Vc, Ml, Gi. H 151, H 154, H 156, H 157, H 160, H 239, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
4. Adrianam, Adriani	mss Mg, Tr3
5. Adrianam, Ariadne	H 158, C 72, Lyon 1505, Lyon 1518
6. Hadrianam, Ariadnae	Bázel 1551, Bázel 1571
7. ***Ariadnem, Ariadne***	Bázel 1554
8. ***Dianam,*** Adriane	mss Tr2, Pz, Ox, Ps6. H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 218, H 220, H 221, H 222, H 230, H 231, H 232, H 233, H 235, H 236, H 240, C 59, H 223=C 62, C 68=P 155, C 69, C 70, C 71, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515, Bázel 1545
9. Dianam, Hadrianae	H 219, H 234, H 237
10. Dianam, Ariadne	ms Ps5. H 226, P157, H 2192
11. Dyanam, Adriane	mss CV1, Ps1. RSuppl1, H 228
12. *Andrianam,* Adriane	ms Mh
13. *Andriam,* Adriane	ms FiC
14. hiányzik, Adriane	ms Ps4
15. Dyanam, Adriani	ms Ps8

25. Illam tamen desertam apud insulam deseruit.

1. deseruit	mss Bp1, Vc, Mh, Mr, Ms, Ml, CV1, Tr2, Tr3, Pz, Ox, P1, Ps1, Ps5, Ps6, Gi, Pi, Lp, Ps8. H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 226, H 228, H 230, H 231, H 232, H 233, H 235, H 236, H 240, P 157, C 59, C 61=H 216, H 223=C 62, C 68=P 155, C 69, C 70, C 71, C 72, RSuppl1, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515
2. dimisit	mss Ricc, Bp2, R, Q, Va, Vb, Mf, Me, M, Mm, RCo, RCa, CV2, CV3, CV4, WOs, N, P2, Ps2, WUn1, WUn2, Ps3, Ps4, Ps7, Gs, LA, Ps10, Ps9. H 151, H 154, H 157, H 156, H 158, H 160, H 225, H 234, H 237, H 239, BMC IV. 44, C 65, C 64, R 3, R 4, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1545, Bázel 1551, Bázel 1554, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
3. misit	mss Mg, Mk, Mj, Mü
4. kimarad a teljes mondat	mss FiC, Tr1

26. Sed tu **Ovidium legisti invenistique post Troiam dirutam**

1. Sed tu Ovidium	mss FiC, Ricc, Bp1, R, Q, Va, Vb, Vc, Mf, Me, Mg, Mh, M, Mk, Mj, Mr, Mü, Ms, Ml, RCo, RCa, CV1, CV2, CV3, CV4, Tr1, Tr2, Tr3, Pz, WOs, Ox, N, P1, P2, Ps1, Ps2, WUn1, WUn2, Ps3, Ps4, Ps5, Ps6, Ps7, Gi, Gs, Pi, Lp, Ps8, LA, Ps10, Ps9. H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 225, H 226, H 228, H 230, H 231, H 232, H 233, H 234, H 235, H 236, H 237, H 240, P157, C 59, H 223=C 62, C 64, C 65, C 68=P 155, C 69, C 70, C 71, C 72, R 3, R 4, BMC IV 44, RSuppl1, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515, Bázel 1545, Bázel 1554
2. ***Si tu*** Ovidium	mss Bp2, Mm. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 239, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1551, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651

27. Facile est femellam **decipere, sed quanto facilius tanto turpius.**

1. femellam	mss Bp1, Bp2, Va, Vb, Vc, Mf, Me, Mg, Mh, Mk, Mj, Mr, Mü, Ms, Mm, Ml, RCo, RCa, CV1, CV2, CV3, CV4, Tr1, Tr2, Tr3, WOs, Ox, N, FiC, P1, P2, Ps1, Ps2, WUn1, WUn2, Ps3, Ps4, Ps5, Ps6, Ps7, Gi, Gs, Pi, Lp, Ps8, LA, Ps10, Ps9. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158 [tanto], H 160, H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 225, H 226, H 228, H 230, H 231, H 232, H 233, H 234, H 235, H 236, H 237, H 239, H 240, R Suppl1, P 157, C 59, H223=C 62, C 64, C 65, C 68=P 155 [femelam], C 69, C 70, C 71, C 72, R 3, R 4, BMC IV 44, Velence 1504, Lyon 1505, Velence 1514, Velence 1515, Lyon 1518, Bázel 1545, Bázel 1551, Bázel 1554, Bázel 1571
2. feminam	ms Q
3. famellam	mss Ricc, M, Pz
4. foemellam	Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651

28. Quis modus assit amori: tegi non potest amor, nec abscondi tussis.

1. tegi non potest amor, nec abscondi tussis	mss Bp2, R, Va, Vb, Vc, Mf, Me, Mh, M, Mk, Mj, Mr, Mü, Ms, Ml, RCo, RCa, CV1, CV2, CV4, Tr2, Tr3, WOs, Ox, N, P1, P2, Ps1, WUn2, Ps3 [quis enim adest amori], Ps4, Ps5, Ps6, Ps7, Gi, Gs, Pi, Lp, Ps8, LA, Ps10, Ps9. H 151, H 160, H 213, H 214, H 215, H 216=C61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 225, H 226, H 228, H 230, H 231, H 232, H 233, H 234, H 235, H 236, H 237, H 240, P 157, RSuppl1, R 3, R 4, C 59, H 223=C 62, C 64, C 65, C 68=P 155, C 69, C 70, C 71, BMC IV 44, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515 [ne abscondi], Bázel 1545, Bázel 1554
2. tegi ***nunc*** non potest amor, nec abscondi tussis	H 154, H 157, H 156, H 239, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651, Amszterdam 1651
3. tegi ***nunc*** non potest amor, nec abscondi ***diutius***	Bázel 1551, Bázel 1571
4. tegi ***nunc*** non potest amor, nec abscondi ***tu scis***	H 158, Lyon 1505, Lyon 1518
5. tegi non potest amor, nec abscondi ***tu scis***	ms Ps2
6. tegi non potest amor, nec abscondi ***tassis***	ms Ricc
7. tegi non potest amor, nec abscondi ***[*** δ ***tussis]***	C 72
8. tegi non potest amor, nec ***abstandi*** tussis	ms Mg
9. Tegi non ***potuit*** amor neque abscondi tussis	ms Q

10. ***regi*** non potest [δ amor] nec abscondi tussis	mss Tr1, FiC
11. ***Quid indicis*** assit amori tegi non potest [δ amor] nec abscondi tussis	ms BpI
12. amori tegi non potest [δ amor] neque abscondi ***tussi[!]***	ms WUn1
13. quid modus ***esset[!]*** amori tegi non potest amor nec abscondi ***[δ]***	ms CV3
14. kimarad a teljes mondat	mss Mm, Pz

29. Eaque post reditum prima consalutatio **fuit.**

1. consalutatio	mss Bp1, Br, Vc, Mk, Mj, Mü, Ms, Ml, RCa, Tr2, Tr3, Ox, P1, Ps1, Ps3, Gi, Pi, Lp, Ps9. H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 218, H 220, H 222, H 226, H 230, H 231, H 232, H 234, H 235, H 236, H 237, C 59, H 223=C 62, C 68=P 155, C 70 [consalutacio], C 72, Bázel 1545, Bázel 1554
2. consolatio	mss Q, Va, Vb, Me, Mg, M, Mr, CV1, CV2, CV3, P2, Ps2, WUn1, Gs. H 221
3. consulatio	mss Mf, N. H 225
4. consultatio	mss R, Q, Ricc, FiC, Bp2, Mh, RCo, CV4, Tr1, WOs, WUn2, Ps4, Ps6, Ps7, LA, Ps10. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 239, R 3, R 4, C 64, C 65, BMC IV 44, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1551 [a margón *alia jel alatt consolatio is], Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
5. consaluatio	P 157, H 219

6. salutatio	ms Ps5, Ps8. H 228, H 233, H 240, C 69, C 71, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515
7. kimarad a teljes mondat	mss Mm, Pz

30. et hera peribit et dominus infamiam **subibit**

1. et dominus infamiam	mss Ricc [infamam], Bp1, Bp2, Q, Va, Vb, Vc, Mg, Mj, Mr, Mü, Ms, Ml, CV1, CV3, Tr2, WOs, Ox, P1, P2, Ps1, WUn1, WUn2, Ps3, Ps4, Ps5, Ps6, Ps7, Pi, Lp, Ps9. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 213, H 214, H 215, H 216=C61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 223, H 226, H 230, H 231, H 232, H 233, H 235, H 236, H 239, H 240, C 59, C 62, C 68=P 155, C 70, P 157, RSuppl1, Velence 1504, Lyon 1505, Velence 1514, Velence 1515, Lyon 1518, Bázel 1551, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
2. et domus infamiam	mss Ma, FiC, R, Mf, Me, Mh, M, Mk, RCo, RCa, CV2 [domum], CV4, Tr1, Tr3, N, Gi, Gs, Ps2, Ps8, LA, Ps10. H 225, H 228, H 234, H 237, C 64, C 65, C 69, R 3, R 4, BMC IV. 44, Bázel 1545, Bázel 1554
3. kimarad a teljes mondat	ms Pz

31. meum est curare, ut quod agitur **occultum sit**

1. meum est curare, ***ut*** quod agitur	mss Bp1, Vc, Mk, Mr, Mü, Ms, Ml, CV2, Tr3, P1, Ps1, Ps3, Gi, Lp, Ps9. C 72

2. meum est curare, ***ut*** quod ***prius*** agitur	mss Ricc, FiC, Q, Me, Mg, Mm, Tr1, WOs, P2 [prius kihúzva], Ps2, WUn2, Ps7, LA, Ps10. H 160
3. meum est curare ***ut*** quod ***peius*** agitur	mss Bp2, Ma, R [esetleg: prius], Va, Vb, Mh, Mj, RCo, RCa, CV4. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 239, C 64, C 65, R 3, R 4, BMC IV. 44, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1551, Bázel 1554, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
4. meum est curare ***ut*** quod ***plus*** agitur	ms CV3, Ps4 [esetleg: peius]
5. meum est curare ***ait*** quod agitur	mss CV1, Tr2, Ps5, Ps6. H 213, H 214, H 215, H 216=C61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 222, H 223, H 226, H 230, H 231, H 232, H 233, H 235, H 236, H 240, C 59, H 223=C 62, C 72, P 157, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515
6. meum est curare ***ait quod agitur ut*** occultum sit	ms Pi
7. meum est curare ***ait ut quod*** agitur	ms Ps8. H 228, C 69, C 70, C 71
8. meum est curare ***ait qoud ahitur[!]***	C 68=P 155
9. meum ***esse[!]*** curare ***ait quod*** agitur	H 221
10. meum est curare ***ut et quid prius*** agitur	mss Mf, WUn1
11. meum est curare ***ut et quod prius*** agitur	ms M, Gs
12. meum ***non est*** curare ut quod agitur	H 234, H 237, Bázel 1545
13. meum ***non est*** curare ut quod ***prius*** agitur	ms N. H 225
14. kimarad a teljes mondat	ms Pz

32. Commune malum **libido est**

1. commune malum	mss Ricc [omne], FiC, Bp1, Bp2, R, Ma, Se, Br,[3] Q, Va, Vb, Vc, Mf, Me, Mg, Mh, M, Mk, Mj, Mr, Mü, Ms, Ml, RCo, RCa, CV1, CV2, CV3, CV4, Tr1, Tr2, Tr3, WOs, Ox, N, P1, P2, Ps1, Ps2, WUn1, WUn2, Ps3, Ps4, Ps5, Ps6, Gi, Gs, Pi, Lp, Ps8, LA, Ps10, Ps9. H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 223, H 225, H 226, H 228, H 230, H 231, H 232, H 233, H 234, H 235, H 236, H 237, H 240, C 59, H223=C 62, C 64, C65, C 68=P 155, C 69, C 70, C 71, C 72, R 3, R 4, P 157, RSuppl1, BMC IV. 44, Velence 1504 [come], Velence 1514 [come], Velence 1515 [come], Bázel 1545, Bázel 1554
2. commune bonum	ms Mm. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 239, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1551, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
3. kimarad a teljes mondat	ms Pz
4. omnem malum	ms Ps7

33. O insensatum pectus amantis, o mentem caecam! O animum audacem corque intrepidum! Quid est tam invium **quod tibi non** pervium **videatur quid est tam** arduum **quod planum non estimes?**

1. invium – pervium – ***asperum***	mss CV1, Tr2, Ox, Ps1. H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 226, H 228, H 230, H 231, H 232, H 233, H 235, H 236, H 240, P 157, C 59, H 223=C 62, C 68, C 69, C 70, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515
2. invium – ***parvum*** – asperum	ms Ps8. C 71, C 72
3. ***nimium*** – parvum – asperum	ms R, Ps5, Ps6
4. ***invium – parvum – arduum***	ms Ps3, Ps9
5. ***nimium*** – parvum – arduum	mss Vb, Q, FiC, Ricc, Bp2, Mf, Me, Mg, M, Mr, N, RCo, RCa, CV2, CV3, Tr1, WOs, P2, Ps2, WUn2, Ps4, Ps7, Gi, Gs [margón: invium is], Pi, LA. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 225, H 234, H 237, H 239, C 65, BMC IV 44, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1545, Bázel 1551, Bázel 1554, Bázel 1571
6. ***invium – pervium*** – arduum	mss Vc, Mj, Ms, Ml, CV4, Tr3, WUn1, Lp
7. ***nimium – pervium*** – arduum	mss P1, Bp1, Va
8. ***magnum*** – parvum – arduum	mss Mh, Mk, Mü, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
9. nimium – ***parum*** – arduum	R 3, C 64
10. nimium – ***paruum*** – arduum	R 4
11. nimium – parvum – ***[δ]***	ms Mm4
12. kimarad a teljes mondat	ms Pz
13. nimium – parvium – arduum	ms Ps10

34. Ecce venit dies meus. Nemo me adiuvare potest, nisi tu, Deus meus

1. Ecce venit dies meus. Nemo me adiuvare potest, nisi tu, Deus meus	mss Bp1, Vc, Mg, Mh, Mk, Mj, Mr, Mü, Ms, Ml, CV1, Tr2, Tr3, Ox, P1, Ps1, Ps3, Ps5, Ps6, Gi, Pi, Lp, Ps8, Ps9. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 218, H 219, H 221, H 222, H 226, H 228, H 231, H 232, H 233, H 235, H 236, H 239, H 240, P 157, RSuppl1, C 59, C 68=P 155, C 69, C 70, C 71, C 72 [advenit dies], Velence 1504, Lyon 1505, Velence 1514, Velence 1515, Lyon 1518, Bázel 1551, Bázel 1554, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
2. Ecce venit dies meus. ***[δ Nemo me adiuvare potest, nisi tu, Deus meus]***	mss Ma, Ricc, FiC, Bp2, Va, RCo, RCa, CV3, CV4, Tr1, N, P2 [viszszapótolja ezt a részt a másik kéz a margón], Ps2, Ps4, Ps7, LA, Ps10. H 225, H 234, H 237, C 64, C65, R 3, R 4, BMC IV. 44, Bázel 1545
3. Ecce venit dies meus. Nemo me adiuvare potest, nisi tu, Deus ***[δ meus]***	mss R, Q, Vb [nullo], Mf, Me [nullus], WOs, WUn2
4. Ecce venit dies meus ***Nullus*** me adiuvare potest ***[δ nisi tu, Deus meus]***. Audieram ego	ms M
5. Ecce venit dies meus ***[δ nemo]*** me adiuvare potest nisi tu deus meus	ms CV2
6. Ecce venit dies meus nemo ***te[!]*** adiuvare potest nisi tu deus meus	H 220, H 230
7. Ecce venit dies meus nemo ***nec[!]*** adiuvare potest nisi tu deus meus.	H 223=C 62
8. kiamarad a teljes mondat	mss Mm, Pz

9. Ecce venit dies meus **ullus** me adiuvare potest nisi tu **solus deus**. Audieram sepius mulierum fallacias	ms Gs

35. Dum sic loquitur Nisum, Achaten Palinurumque **cernit**

1. Nisum, Achaten ***Palinurum***que	mss Mj, Mü, Ms
2. Nisum, Achatem Palinurumque	mss Mr, Ml, Tr3, P1, Ps3, Ps4, Ps7 [palinorumque], Ps9. Bázel 1554
3. Nisum Achatem Palimirumque	ms Bp1, Lp
4. Nisum ***Achastem*** Palinirumque	ms R
5. Nisum ***acastem*** palamirumque	ms Mf, WUn1
6. Nisum achatem palmirumque	ms CV2, LA
7. Nisum Achatem Palimiumque	ms Q
8. Nisum Achatem Palnierumque[?]	ms Vc
9. Nisum Achatem Palmurumque	mss Me, Mh, Ps10
10. Nisum Achatem Palinarumque	ms Mk
11. Nisum *achte palum utromque*	ms Mg
12. Nisum, Achtem ***Polimium***que	H 225, H 234, H 237, Bázel 1545
13. Nisum Acatem Polimniumque[?]	ms N
14. Nisum Achatem Polinurumque	mss FiC, TrI
15. Nisum achatem pollimirumque	ms RCo
16. Nisum ***Achaten*** Polimirumque	ms Mm
17. Nisum Achatem polmierumque	ms RCa

18. Nisum, ***Achaten Plinium***que	mss Tr2, Ox, Ps1, Ps5 [Achatem], Ps6 [eredetileg; javítva: Palinirum alakra vö. ms R] Pi, Ps8. H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 216, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 223, H 226, H 228, H 230, H 231, H 232, H 233 [ceruit], H 235, H 236, H 240 [ceruit], C 59, H 223=C 62, C 68 [Achatem BritL], C 69 [achatem BritL], C 70, C 71, C 72, P 155, P 157, RSuppl1
19. Nisum ***Acatem Pliniumq***ue	Velence 1504 [ceruit], Velence 1514 [ceruit], Velence 1515
20. ***visum*** Achatem ***Palmierum***que	mss Ma, CV4. C 64, C 65, R 3, R 4, BMC IV. 44
21. visum Achatem Palmireum que	ms Va
22. visum achatem palminurum	ms Bp2
23. visumque ***Agathem*** Palinurumque	ms Ricc
24. visum Achatem Palinurum que	ms Vb
25. visum achatem palinurumque	ms CV3, WOs, P2 [javítva nisum-ra a másik tintával], Ps2 [javítva nisum-ra ugyanaz a kéz a szó fölé írva]
26. visum achatem palimirumque	ms Gi, Gs
27. visum Acastem palimirumque	ms M
28. visum, Achaten ***Polinurum***	H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 239, Lyon 1505 [achatem], Bázel 1551, Bázel 1571
29. visum, Achaten Polimmirum	H 160
30. ***visus*** achatem polinurum	Lyon 1518
31. visum achatem ***pliniumque***	ms CV1
32. ***visu*** achatem palmurini[?]que	ms WUn2
33. kimarad a teljes mondat	ms Pz

34. ***fidum*** Achaten et Palinurum cernit	Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651

36. Non tam Candaulis regis Lidie **formosa uxor fuit quam ista est.**

1. Candaulis regis Lidiae ***uxor formosior*** fuit	C 72
2. Candaulis regis ***Libie*** formosa uxor	H 234 [Libyae], H 237 [Libyae], Bázel 1545, Bázel 1554 [Lybiae]
3. ***Candualis*** regis Libie formosa uxor	ms N. H 225
4. ***Candualis*** regis **lidie** formosa uxor formosior fuit quam ista est	ms Pi
5. ***Candali*** regis ***Lidia*** formosa uxor ***formosio***r fuit	ms Ps1, Ps5 [Lydia]. H 213, H 214, H 216=C 61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 226, H 228, H 230, H 232, H 233, H 235, H 236, H 240, C 69, C 70, C 71, P 157, RSuppl1, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515
6. non [δ tam] **Candali** rege lidie formosa uxor [δ formosior] fuit quam ista est	ms Lp
7. Candali regis lidie formosa uxor fuit quam	mss Bp1, Vc, WUn1
8. Candali regis libie formosa uxor fuit	mss Mf, Me
9. Candali regis ***lili***e	ms M
10. Candali regis lidie formosa uxor fuit quam ista est	ms Ms, Tr3
11. Candali regis lidie ***formosior*** uxor fuit quam ista est	ms Ml
12. ***Candale*** regis Lidie	ms Ricc
13. Candale Regis ***libie*** formosior uxor fuit	ms FiC, RCo, RCa

14. Candale ***regi*** lidia formosa uxor formosior fuit	ms CV1
15. **Candale** regis **lidie** formosa uxor [δformosior] fuit quam ***ista*** est	ms Ps10
16. candale regis lidie formosa uxor fuit quam ***ipsa*** est	ms CV3
17. ***Candalie*** regis lidie	ms WOs
18. ***candalis*** [javítva: candore alakra] regis lidie *formosior* uxor ista est	ms Ps2
19. ***Candele*** regis lilie formosior uxor fuit	mss Ma, CV4. C64, C 65, R 3, R 4, BMC IV. 44
20. Candele regis Lidie formosa uxor fuit	mss Bp2, P1. H 160
21. Candele Regis libie	mss R, Tr1
22. Candele ***rege*** liddie formosa uxor fuit	ms Mg
23. ***Candule*** regi lidie	mss Va, Mr, P2
24. Candule regis lidia	ms Vb
25. non ***Canduli/Candal***i regis Lidie formosa uxor ***formosior*** fuit	ms Tr2
26. ***Candoli*** regis libie formosa fuit uxor quam ista est	mss Mk, Mj, Mü
27. ***candole*** regis lidie	ms WUn2
28. candole rege ***lidue***	ms Q
29. ***Tandali*** regis Lidie formosa uxor fuit	H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 239, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1551, Bázel 1571
30. **tandali** regis **lidia** formosa uxor formosior fuit	ms Ps8
31. ***tandali*** regis ***lib***ie uxor formosa fuit	ms Ps3, Gi [formosa uxor], Ps9.
32. **Tantali** regis **Lydiae** formosa uxor fuit	Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651

33. ***Candidi*** regis Lidia	ms Ox. H 215, H 222, H 223, H 231, C 59, H223=C 62, C 68=P 155
34. ***[***δ ***név]*** regi libie	ms CV2
35. kimarad a locus	mss Mh, Mm, Pz
36. ***sandale*** regis *lydie* formosa fuit uxor quam ista est	ms Ps4 vö. 11-12. csoport római kötődésű kéziratok
37. Non **candali** regis lidie ~~**formosa**~~ uxor formosior ~~**est**~~ fuit: quam ista est.	ms Ps6, a javításokkal a 10. müncheni Ml kódex olvasatával egyezik
38. Non tam candali **legis** lidie formosa uxor fuit quam ista est	ms Ps7 vö. 7. csoport.
39. non tam **irandali** rege lidie formosa uxor fuit quam ista est	ms Gs
40. Non tam **candille regis lidie** formosa uxor fuit quam ista fuit est	ms LA

37. Pacorus interea, pannonius eques

1. Pacorus	mss P1, Ricc, FiC, Bp1, Ma, R, Q, Vc, Me, Mg, Mh, M, Ms, Ml, RCo, RCa, CV1, CV2, CV3, CV4, Tr1, Tr2, Tr3, WOs, Ox, N, P1, Ps1, WUn2, Ps3, Ps4 [eques pannonius], Ps5, Ps6, Ps7 [eques pannonius], Gi, Gs, Pi, Lp, Ps8, LA, Ps10, Ps9. H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 223, H 225, H 226, H 228, H 230, H 231, H 232, H 233, H 234, H 235, H 236, H 237, H 240, H 223=C 62, C 59, C 64, C 65, C 68=P 155, C 69, C 70, C 71, C 72, R 3, R 4, P 157, RSuppl1, BMC IV 44, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515, Bázel 1545, Bázel 1554
2. Paccorus	mss Mj, Mü

3. Baccarus	mss Bp2 [Bactarus], Mm. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 239, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1551, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
4. Pacarus	mss Mf, WUn1
5. Pactorus	ms Mk [Butorius-ról javítva]
6. Pancorus	ms Mr
7. Paucorus[?]	mss P2, Ps2
8. Pantorus	mss Va, Vb
9. kimarad a teljes mondat	ms Pz

38. Apertoque violae stipite carmen amatorium **invenerunt.**

1. carmen amatorium invenerunt	mss Bp1, Mf, Me, Mg, Mh, M, Mk, Mj, Mr, Mü, Ms, Mm, Ml, RCo, RCa, CV1, CV2, CV3, CV4, Tr1, Tr3, WOs, Ox, N, FiC, P1, P2, Ps1, Ps2, WUn1, Ps3, Ps4, Ps7, Gi, Gs, Pi, Lp, LA, Ps10, Ps9. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 213, H 215, H 216=C61, H 217, H 220, H 222, H 225, H 228, H 230, H 231, H 232, H 234, H 237, H 239, C 59, C 61, H 223=C 62, C 64, C 65, C 68=P 155, C 69, C 71, C 72, RSuppl1, R 3, R 4, BMC IV 44, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1545, Bázel 1551, Bázel 1554, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
2. kimarad a teljes mondat	mss WUn2, Pz, Ps8

3. carmen pergratum esse nostris matronis	ms Tr2, Ps5 [et van esse helyett][5], Ps6 [de a második kéz helyreállítja a carmen amatorium olvasatot]. H 214, H 218, H 219, H 221, H 226, H 233, H 235, H 236, H 240, P 157, C 70, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515

39. et in tauro Phalaris clausi **vitam se credunt possidere beatam**

1. in ***tauro Phalaris***	ms Vb. H 234, H 237 [thauro], C 72
2. in tauro ***Phalaridis***	Bázel 1545, Bázel 1554
3. in ***equo Phalaris***	mss Va, R, Ricc, Bp1, Bp2, Q, Vc, Mg [clusi], CV1, CV3, Tr2, Ps1, Ps3 [clusi], Ps5, Ps6 [nincs clausi], Pi, Ps9 [clusi]. H 151, H 213, H 214, H 215, H 216, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 226, H 230, H 231, H 323, H 233, H 235, H 236, H 240, P 157, RSuppl1, C 59, H 223=C 62, C 70, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515, Bázel 1551, Bázel 1571, Frankfurt 1597 [inclusi], Frankfurt 1600 [inclusi], Amszterdam 1651 [inclusi]
4. in equo fallarii	ms FiC
5. in equo fallaris	mss Mh, Mk, Mj, Mü, Tr1, RCo, P1 [Fallaris]. H 154, H 156, H 157, H 158, H 228 [phallaris], H 239, Lyon 1505, Lyon 1518
6. in equo falaris	mss Mr, Ml, RCa, Tr3, WOs, P2, Ps2 [Falaris], WUn2
7. in equo phaleris	mss Ox, N, Ms [faleris], Ps4 [faleris], Lp, Ps8, Ps10 [faleris]. H 225, C 69, C 71
8. et in equo ***pharis***	C 68=P 155
9. in equo Pallaris ***illusi***	ms Va

10. in equo ***solaris*** illusi	R 3, R 4, C 64, C 65, BMC IV 44
11. in equo ***solare illius***	ms CV4
12. ***iniquo fallacia censi***	ms Vb
13. iniquo fallacia ***tensi***	mss Mf, WUn1
14. in iquo fallacia ***exempti***	ms CV2
15. ***equa*** fallaris tensi	ms Me
16. ***nulla iniqua*** fallacia tensi	ms M
17. kimarad a teljes mondat	mss Mm, Pz
18. in ***equis*** faleris clusi	ms Ps7 vö. 7. csoport
19. in equo ***falare*** clusi	ms Gi
20. **iniqua fallacia** censi	ms Gs vö. 12. fentebb
21. et in **equo saleus** clusi	ms LA

40. Nam ego iam te re villica inviscatum **rebar**

1. Te iam ***villica*** inviscatum	mss R, Q, Se, Bp1, Bp2, Vc, Ms, Ml, P1, WUn1, WUn2 [inviscantum?], WOs, Ps3 [iam te villica], Gs, Lp, Ps9 [iam te villica]
2. te ***vilica*** inviscatum ***robar***	ms Q
3. ***[δ iam]*** te villica in viscatum	ms M
4. te villica infiscatum	ms CV2
5. te villica inrusticatum rebatus	ms Ricc
6. Te villica inrusticum rebaris	ms Va
7. te villica inusitatum[?]	ms Me
8. te villica ***an*** rustatum	ms CV3
9. te villica ***in*** rustatum	ms LA
10. Te ***villicam*** inviscatum	mss Mk, Mj
11. te iam villicam nustatum[?]	ms Mg

12. Te villicam ***rusticatum***	mss Ma, RCa, CV4. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 239, C 64, C 65, R 3, R 4, BMC IV 44, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1551, Bázel 1571, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
13. te villicam rustica tum	Frankfurt 1597
14. te villicam ruscatum[!] raber	ms FiC
15. te villicam ruscatum reber	ms Tr1
16. te villicam ruscatum	ms Tr3
17. te iam ***vilicam*** inruscatum	ms Mh
18. te vilicam in visraptum[?!]	ms Ps2
19. te iam ***villicum*** rusticatum	ms N. H 225, H 234, H 237
20. te villicum ruscatum	ms RCo
21. te iam villicum rusticanum	Bázel 1545, Bázel 1554
22. te villicum inviscatum	ms Ps8. H 228, C 69, C 71, C 72
23. te villicum in ruere[?]	ms Mr
24. te villicum inrure[?]	ms P2
25. te villicum invisitatum rebar[!] rusticum rebar[!]	ms Vb
26. Te ***re villica*** inviscatum	mss CV1, Tr2, Ps1, Ps5 [vilica], Ps6, Pi. H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 223, H 226, H 230, H 231, H 232, H 233, H 235, H 236, H 240, C 59, H 223=C 62, C 68=P 155, C 70, P 157, RSuppl1, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515
27. te iam ***re villicam*** inviscatum	ms Ox
28. Te re villicam inrusticaturum	ms Br6
29. Te ***re villicum*** rusticum	ms Vb
30. te ***villa*** inviscatum rebar	ms Mf

31. te villa inusatum[?] rebar	ms Mü
32. Te *[δ **villica**]* inviscatum rebar	ms Mm. H 160
33. kimarad a teljes mondat	ms Pz
34. iam te in villica inruscatum rebar	ms Ps4
35. ego te in villica *inruscita hic?* rebar	ms Ps7
36. iam ego te **villica in[?] ruscatum** rebar.	ms Gi vö. 1. és 3. csop.
37. ego iam **te villica inruscatum** rebar	ms Ps10

41. virum sinsitra manu recepit et in infimum penu **descendit**

1. in ***infimum*** penu ***duxit***	ms Ma. C 64, C65, R 3, R 4, BMC IV 44
2. in infimum penii duxit	ms CV4
3. in infimum penu ***descendit***	mss Va, RCo, RCa, Tr1, N, Ps2, Gi. H 225, H 234, H 237, Bázel 1545
4. *[δ **in**]* infimum penu	ms FiC
5. in infimum penarii	H 220, C 69, C 71, C 72, H 228, H 230, H 232
6. in ***intimum*** penu	mss Vb, Ricc, Bp1, Bp2, R, Vc, Mf, Me, Mg, Mh, M, Mk, Mj, Mr, Ms, Mm, Ml, CV2, CV3, Tr3, WOs, P1, P2, WUn1, WUn2, Ps3, Gs, Lp, LA, Ps10, Ps9. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 239, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1551, Bázel 1554, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
7. *[δ **in**]* intimum penu	ms Q
8. in intimum penum	ms R. H 157
9. in intimum penurii	ms Br

10. in intimum penarii	mss Tr2, Ox, Ps1, CV1 [penary], Ps5, Ps6, Pi. H 213, H 214, H 215, H 216, H 217, H 218, H 219, H 221, H 222, H 226, H 231, H 233, H 236, H 235, H 240, P157, RSuppl1, C 59, H 233=C 62 [penary], C 70, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515
11. in intimum penari	C 68=P 155
12. in intimum penii	mss Vb, Mü
13. kimarad a teljes mondat	ms Pz
14. in intimum peni	Ms Ps4, Ps7 lásd 12. csoport
15. in infimum penary	ms Ps8

42. Scis quam nec sanctissimum David, **nec sapientissimum** Salamonem**, nec** Sansonem **fortissimum ista passio dimisit immunem.**

1. David, Salamon, Samson	mss Bp1, Bp2, R, Q, Va, Vb, Vc, Mf, Me, Mg, Mh, M, Mk, Mj, Mr, Mü, Ms, Mm, Ml, RCo, RCa, CV2, CV3, CV4, Tr1, Tr3, WOs, N, P1, P2, Ps2, WUn1 [sautissimum?], Ps3, Ps4, Ps6, Ps7, Gi, Gs, Pi, Lp, LA, Ps10, Ps9. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 225, H 234, H 237, H 239, C 64, C 65, C 72, R 3, R 4, BMC IV 44, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1545, Bázel 1551, Bázel 1554, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651

2. *[δ **David**]*	mss CV1, Tr2, Ox, Ps1, Ps5, Ps8. H 213, H 214, H 215, H 216=C61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 223=C62, H 226, H 228, H 230, H 232, H 233, H 235, H 236, H 240, P 157, RSuppl1, C 59, C 60, C 68=P 155, C 69, C 71, C 70, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515
3. *[δ **Salamon**]*	ms FiC
4. *[δ **Samson**]*	ms WUn2
5. kimarad a teljes mondat7	ms Pz

43. Ambo perimus[8] nec remedium protelande vite nostre videmus nisi tu sis adiumento

1. Ambo perimus nec remedium protelande vite nostre videmus nisi tu sis adiumento	mss Bp1, Bp2, Mg, Mj, Mm, Ml, RCa [adiuvarere?] CV3, Tr3, P1, P2, Lp, Ps9. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 239, Bázel 1551, Bázel 1554, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
2. ambo perimus. nec remedium protelande vite nostre videmus nisi tu sis adiumento.	ms Ps3
3. Ambo perimus. Nec remedium protelande vite *[δ **nostre**]* videmus ***ullum*** nisi tu sis adiumento	mss Ps1, Ps6. H 213, H 214, H 215, H 217, H 219, H 220, H 221, H 222, H 226, H 230, H 232, H 231, H 235, H 236, P157, RSuppl1, C 59, H 223=C 62, C 72
4. nec remedium protelande vite *[δ **nostre**]* videmus ***ullum*** nisi tu ***scis*** adiumento	H 228, C 69, C 71
5. nec remedium ***pro te lande*** vite *[δ **nostre**]* videmus ***ullum*** nisi tu sis adiumento	C 68=P 155

6. nec remedium ***pro te laude*** vite ***[δ nostre]*** videmus ***ullum*** nisi tu sis adiumento	ms CV1
7. nec remedium ***protelandi [δ vite nostre]*** videmus ***ullum*** nisi tu sis adiumento	ms Tr2, Ps5. H 218, C 70
8. nec remedium ***protelandi [δ vite nostre]*** videmus ***ullum*** nisi tu sis ***adiemento[!]***	H 233, H 240, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515
9. Nec remedium ***[δ protelande vite nostre]*** videmus ***ullum*** nisi tu sis adiumento.	ms Ox
10. ***Ambo perimus nisi tu sis adiumento.***	ms N. H 225, H 234, H 237, Bázel 1545
11. ***[δ Ambo perimus]*** Nec remedium vite nostre videmus nisi tu sis adiumento	mss Mf, Me, CV2, WUn1, Gs [eredetileg itt is hiányzik, de visszapótolják a margón]
12. nec ***admodum[!]*** protelande vite nostre videmus nisi tu ***scis[!]*** adiumento	ms Q
13. nec remedium ***[δ protelande]*** vite nostre videmus nisi tu sis adiumento	ms Vb
14. nec remedium ***protelande nostre vite*** videmus nisi tus sis adiumento	ms Ps2 [szórend!]
15. nec remedium ***protelande vite nostre*** videmus nisi tu ***scis[!]*** adiumento	ms Ps10. H 216, Lyon 1505, Lyon 1518 [procelande vö. ms Ricc]
16. nec remedium ***procelande[!]*** vitae nostrae videmus nisi tu sis adiumento.	ms Ricc
17. nec remedium ***prote lande[!]*** vite nostre ***videamus*** nisi tu sis adiumento	ms Va
18. nec remedium ***pro te [lacuna]*** vite nostre videmus nisi tu sis adiumento	ms Mh
19. nec remedium ***protelando vite que*** nostre nisi tu sis adiumento	ms WUn2

20. Nec remedium ***pro te laude*** vite nostre ***[δ videmus]*** nisi tu sis adiumento	ms WOs
21. nec remedium ***pre laude*** vite nostre videmus nisi tu sis adiumento	ms Vc
22. nec remedium ***pro te laude*** vite nostre videmus nisi tu sis adiumento	mss R, Mk, Mü, Ms, Ps4 [nostre vite a szórend]. BMC IV 44
23. nec remedium ***prote lau-de*** vite nostre videmus nisi tu sis ***adiuuamen[!]***	ms CV4
24. nec remedium ***pro te laude*** vite nostre videmus nisi tu sis ***adiuvamen***	R 4
25. nec ***in medium[!] pro te laude*** vite nostre videmus nisi tu sis ***adiuvamen***	C 65
26. nec remedium ***pro laude*** vite nostre videmus nisi tu sis ***adiuvamen***	mss Ma, Mr. C 64, C65, R 3
27. nec ***in medium[!] pro te laude*** vite nostre videmus nisi tu sis ***adiuvamen***	C 65
28. nec remedium ***pro te lande[!]*** vite ***tacere[!]*** videmus nisi tu sis adiumento	ms FiC
29. ***ne*** remedium protelande vite ***tacere[!]*** videmus. ***Nisi tuus adiumento.***	ms RCo
30. ***ne*** remedium protelande vite ***tacere[!***] videmus nisi tu sis adiumento***, custodi et frater***	ms Tr1
31. kimarad a teljes mondat	ms Pz
32. Nec remedium ***pro te laude*** nostre vite videmus nisi tu ***scis*** adiumento. Vir custodire? et frater	ms Ps7
33. Nec remedium ***pro te laude*** vite nostre videmus nisi tu **scis adiumento**	ms LA
34. nec remedium ***procelande*** vite nostre videmus nisi tu ***scis*** adiumento	ms Gi vö. 15. és 16. csop.

35. nec remedeo? ***diuoduo*** pro laude vite videmus ullum nisi tu ***scis*** adiumento	ms Ps8
36. nec remedium ***pro salute*** vite nostre videmus ullum nisi tu sis adiumento	ms Pi

44. Nec aditum Orci **Cerberus**

1. aditum Orci	mss P, Ricc, Q, Va, Vc [forti is], Bp2, Mf, M [vagy arci?], Ms, Ml, RCo, RCa, CV1, CV2, CV3, CV4 [orti?], Tr2, Tr3, WOs, Ox, P1, P2, Ps1, Ps2 [orthi], WUn1, Ps3, Ps4 [orchi], Ps5, Ps6, Ps7 [orchi is], Gi, Pi, Lp, Ps8, Ps10, Ps9. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 213, H 214, H 215, H 216, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 223, H 226, H 228, H 230, H 231, H 232, H 233, H 235, H 236, H 239, H 240, C 59, H 223=C 62, C 68=P 155, C 69, C 71, C 72, P 157, RSuppl1, Velence 1504, Lyon 1505, Velence 1514, Velence 1515, Lyon 1518, Bázel 1551, Bázel 1554, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
2. adiitum orchi	H 216=C 61
3. additum orchi	ms Mh
4. aditum orti	mss Ma, Se, Vb, FiC, Bp1, Vb, Mg, Mj, Mü, Tr1, N, Gs, LA. H 218, H 225, H 232, C 64, C 65, R 3, R 4, BMC IV 44
5. aditum horti	H 234, H 237, Bázel 1545
6. aditum arti	ms Mk
7. aditum ortum	ms Mr

8. aditum ore	ms R
9. aditum ora	mss Me, WUn2 [adictum]
10. kimarad a teljes mondat	mss Mm, Pz. C 70

45. Nupta senatori Romano secuta est Hippia[9] ludum[10] ad Pharon et Nilum famosaque moenia Lagi.

1. Nupta senatori romano secuta est Hippia ludum Ad pharon et Nilum famosaque menia lagi	C 72
2. Nupta Senatori Romano secuta est ***Ippia*** ludum ad Pharon et nilum famosaque menia lagi.	mss P1,[11] Bp1, Ml, Mj [Yppia], Mg, CV4, RCa, Tr2, P2, Ps3. C 64, C 65, BMC IV 44
3. nupta Senatori Romano secuta est ***Yppia*** ludum ad pharon et Nilum famosaque menia lagi.	ms RCo
4. Nupta Senatori Romano secuta est ***Ippia*** ludum ***Apharon*** et Nilum famosaque menia Lagi.	ms N. H 225, H 234, H 237, Bázel 1545 [Hippia, moenia], Bázel 1554
5. Nupta senatori romano secuta est ippia ludum ***alfarei[!]*** et nilum famosaque menia lagi	ms CV3
6. nupta Senatori romano secuta est Ippia ludum ad Pharon et ***uilum[!]*** famosaque menia lagi	R 3
7. nupta senatori romano ***secuta est. Ippia*** ludum ad pharon et nilum famosaque ***menialagi***	R 4
8. nupta Senatori romano secuta est Ippia ludum ad pharon et Nilum famosaque menia ***legi[!]***	ms Tr1
9. nupta Senatori romano ***secura[!]*** est Ippia ludum ad pharon et nilum famosaque menia ***legi[!]***	ms FiC

10. Nupta senatori romano secuta est *[δ **Ippia]*** ludum ad pharon et Nilum ***famosa que*** menia lagi	ms WOs
11. Nupta senatori romano secuta est ***ypia*** ludum ad pharon et nilum famosaque menia lagi	ms WUn1
12. Nupta senatori romano secuta est ***yppia ludam[!]*** ad pharon et nilum ***famosa que*** menia lagi	ms Mü
13. Nupta senatori romano sequta est ***ipia*** ludum ad pharon et ***nillum*** famosa ***medam[!] lagi[javítva langus-ról]***	ms Ps2
14. nupta senatori romano secuta est ***ypia*** ludum ad pharon et ***iulum[!]*** famosaque menia lagi.	ms Mf
15. Nupta senatori romano ***sequuta*** est ***Yppia*** ludum ad pharon et ***iulum[!]*** famosaque menia lagi	ms Mh
16. ***Nuptys*** senatori romano secuta est ***hyspia*** ludum ad pharon et ***nilium*** famosaque menia lagi	ms Mk
17. nupta senatori romano secuta est ***ispia[!] lydum*** ad ***phoron[!]*** et nylum famosaque menia lagi	ms Mr
18. ***nuptu*** senatori romano secuta est ippia ***Ludium adpharan*** et ***vallum*** famosaque ***meralongi.***	ms Va
19. Nupta Senatori romano secuta est Ippia ***ludam[ludum?] adpharon*** et nilum famosaque menia lagi	ms Vc
20. Nupta senatori romano secuta est ***pia[!]*** ludum at pharaon et nilum famosaque menia lagi	H 160

21. Nupta senatori romano secuta est ***pia[!]*** ludum ***adpharaon[!]*** et ***iulium[!]*** formosaque menia ***perlagi[!]***	ms Bp2
22. Nupta Senatori romano secuta est ***[Ip]pia ludom*** ad pharon et ***milum[!]*** famosaque ***mynia*** lagi.	ms Q
23. Nupta senatori romani secuta est ***Ippia liddum*** ad faron et nilum famosaque menia lagi.	ms Ps9.
24. Nupta senatori romano secuta est ***ippia liddum*** **at** pharon et nilum famosaque menia lagi	H 151, H 154, H 156 [libdum], H 157, H 239 [Ippia]
25. Nupta senatori romano secuta est Ippia ***liddum ut*** pharon et nilum famosaque menia lagi	H 158, Lyon 1505, Lyon 1518
26. Nupta senatori Romano secuta est ***Hippia Lyddum*** ad Pharon et Nilum famosaque ***moenia*** Lagi	Bázel 1551, Bázel 1571
27. Nupta senatori Romano secuta est **Hippia Libdum**, ad Pharon et Nilum famosaque **moenia** Lagi	Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
28. Nupta senatori romano secuta est ***ippia*** ludum ad pharon et nilum ***formosa***que menia lagi.	ms Ox, LA [Ippia]. H 215, H 222, H 223, C 59, C 68=P 155
29. nupta senatori romano secuta est ippia ludum ad pharon ***nili*** formosaque menia lagi	ms CV2
30. Nupta senatori romano ***sequuta*** est ***ipia*** ludum ad pharon et ***[δ nilum]*** formosaque menia lagi	ms Tr3
31. Nupta senatori romano secuta est ***mipia[!]*** ludum ***adpharam*** et ***juli[?]*** formosa que menia lagi	ms Vb
32. nupta ***Senata[!]*** romano secuta est Ippia ludum ad pharon et nilum ***famosa***que menia lagi	ms Me

33. Nupta ***enato*** romano secuta est ***Yspia[!]*** ludum ***ad pharaoni*** et ***iuli*** formosa que menia lagi	ms M
34. Nupta senatori ***[δ romano]*** secuta est ***[δ Ippia]*** ludum ad pharon et nilum formosaque menia lagi	ms WUn2
35. ***[δ nupta]*** Senatori romano secuta est Ippia ludum ad pharon formosaque menia lagi	ms Ps1, Ps8 [yppia]. H 213, H 214, H 218, H 219, H 220, H 221 [pharun], H 226, H 228, H 230, H 232, H 235, H 236, P 157, C 69, C 71
36. Senatori romano secuta est ***Ipia*** ludum ad pharon formosaque menia lagi	C 70
37. Senatori romano secuta est ***yppia*** ludum ***ad pharaon*** formosaque menia ***legi[!]***	ms CV1
38. Senatori romano secuta est Ippia ludum ***ad pharaon*** et nilum formosaque maenia lagi	H 216=C 61
39. Senatori romano secuta est. ***Ipsa*** ludum ad pharon formosaque menia lagi.	H 233, H 240, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515
40. ***[δ nupta senatori romano]*** Secuta est Ippia ludum ad pharon et nullum ***famosaqu***e metam lagi	ms Ricc
41. kimarad a teljes mondat	mss Mm, Pz, R
42. Nupta senatori romano secuta est ***Appia*** ad **pharon** et **nilum** formosa que moenia lagi.	ms Ps4
43. ***sequente*** Senatore romanu[!] Ippia Ludum ad pharon secuta est formosaque moenia lagi	ms Ps5

44. Senatori romano secuta est ippia ludum ad **pharaon** formosaque menia lagi.	ms Ps6 vö. 37. csoport
45. **Nupta** senatori romano secuta est **ippia** ludum **adphoris/adphorum** et nilum **formosaque** maenia lagi.	ms Ps7
46. nupta senatori romano secuta est **yppia** ludum ad **pharo** et nilum **formosa que meiam[?]** lagi	ms Gi vö. más y-nal kezdődő alakokat, szétfejlődés látszik
47. Nupta senatori Romano secuta est **ypia** ludum ad **pharom Iulium** formosaque **niciam?** lagi	ms Gs vö. 15. és 16. Mf és Mh kéziratok, több saját hibával
48. quam si sciente populo illam perdiderint me sequentem lucrezia sequi statuat hiányzik	ms Pi vö. 40. csoport
49. **Nupta** senatori romano secuta est **ippia** ludum ad **pharon et nilum** formosaque menia **leg**i	ms Lp
50. Nupta Senatori Romano **sequuta** est Ippia ludum **adpharon** et **Nillum** **formosa**que menia lagi.	ms Ps10 vö. Tr3

46. Ego ut vitem infamiam nostre imminentem familie hoc ago, quod si tibi conducit, non propterea sum premiandus

1. Ego ut vitem infamiam nostre imminentem familie hoc ago, quod si tibi conducit, non propterea sum ***premiandus***	mss Bp1, Q, Mr, Ms, CV1, Tr2, Tr3, WOs, Ox, P1, Ps1, WUn2, Gi, Lp. H 213, H 215, H 216=C 61, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 226, H 228, H 230, H 231, H 233, H 235, H 236, H 240, P 157, RSuppl1, C 62, C 70, C 71, C 72, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515

2. ego ut vitem infamiam nostre imminentem familie ***hoc ago. Quod*** si tibi conducit: non propterea sum premiandus	ms Ps5, Ps6, Ps8. C 69, H 214
3. Ego ut ***vitam[!]*** infamiam nostre imminentem familie ***hoc ago. Quod*** si tibi conducit, non propterea sum premiandus	ms Bp2
4. Ego ut vitem infamiam nostre imminentem familie hoc ago. Quod si tibi conducit non propterea sum ***permandus[?]***	H 232
5. Ego ut vitem infamiam nostre imminentem familie ***hoc ago. Quid*** si tibi conducit, non propterea sum premiandus.	C 59, C 68=P 155, H 223
6. ego ut ***vitam[!]*** infamiam nostre imminentem familie hoc ago quod si tibi conducit non propterea sum premiandus	ms Mü
7. Ego ut vitem infamiam ***nostre familie*** imminentem hoc ago quod si tibi conducit non propterea sum premiandus	ms Ml [szórend!]
8. Ego ut vitem infamiam ***nostram*** imminentem familie hoc ago quod si tibi conducit non propterea sum premiandus	ms Vc
9. Ego ut vitem infamiam nostre imminentem familie hoc ago quod ***[***δ ***si]*** tibi conducit non propterea sum premiandus	ms Vb, WUn1, M, CV2
10. Ego ut vitem infamiam ***nostram*** imminentem familie hoc ago quod ***[***δ ***si]*** tibi conducit non propterea sum premiandus	ms Mf

11. Ego ut vitem infamiam nostre imminentem familie hoc ago, quod si tibi ***aducit***, non propterea sum premiandus	H 217
12. Ego ut vitem infamiam nostre imminentem familie hoc ago quod ***[δ si]*** tibi ***condecet[?]*** non propterea sum ***peramandus***	ms Mg
13. Ego ut vitem infamiam nostre imminentem ***domui*** hoc ago ***quid te conducit*** non propterea sum premiandus	ms Me
14. ego ut vitem infamiam nostre imminentem familie hoc ***ego*** quod si tibi conducit non propterea sum premiandus	ms Mj
15. ego ut vitem infamiam nostre imminentem familie hoc ***ego*** quod si tibi conducit non propterea sum ***premandus[!]***	ms Mk
16. Ego ut vitem infamiam nostre imminentem familie hoc ago. ***[δ quod si tibi conducit non propterea sum premiandus]***	ms Mm
17. Ego ut vitem infamiam nostre imminentem familie hoc ago ***sum premiandus***	ms P2
18. Ego ut vitem infamiam nostre imminentem familie hoc ago ***nec sum premiandus***	mss RCa, CV4, N [hec ago], Pi. H 225, H 234, H 237, R 3, R 4, BMC IV 44, C 64, C 65, Bázel 1545
19. Ego ut vitem infamiam nostre imminentem familie hoc ago ***non sum premiandus***	ms CV3
20. Ego ut vitem infamiam nostre ***imminentis*** familie hoc ago ***non ut sum premiandu***s	ms Ps2

21. Ego ut vitem infamiam nostre imminentem familie hoc ago ***non ut sim premiandus***	ms FiC, RCo, Tr1
22. ego ut vitem infamiam, nostre imminentem familie, hoc ***ego sum premiandus***	ms Mh
23. ego ut ***vitam[!]*** infamiam nostrae imminentem familiae hoc ***ego sum premiandus***	ms Ricc, Ps7
24. Ego ut **vitam[!]** infamiam nostre imminentem familie hoc **ago sum premiandus**	ms Ps10
25. Ego ut vitem infamiam nostre imminentem familie hoc ago ***sum peramandus[!]***	ms Va
26. Ego ut vitem infamiam nostre imminentem familie hoc ago, quod si tibi conducit, non propterea sum ***amandus***	H 151, H 154, H 156, H 157 [vite], H 158, H 160, H 239, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1551, Bázel 1554, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
27. ego ut vitem infamiam ***[***δ ***nostre imminentem]*** familie hoc ***facio***. Quod si tibi ***succedat*** non porpterea sum premiandus	ms Ps3, Ps9
28. kimarad a teljes mondat	ms Pz
29. Ego ut vitem infamiam nostre imminentem familie ***hoc ago [***δ ***quod si tibi conducit non propterea] sum permandus***	ms Ps4 vö. feljebb a 17., 22., 23., 24. csoportokat
30. Ego ut vitem infamiam nostre imminentem familie hoc ago quod ***[***δ ***si***] tibi conducit non propterea sum premiandus	ms Gs vö. 1. csoport
31. Ego ut vitem infamiam nostre imminentem familie hoc ***ago sum premiandus.***	ms LA vö. 18. és 19. csoport

47. Nemo fascem **amplum facit nisi qui omnes metit herbas**

1. fascem	mss Bp1, Vb, Mf, Mg, Mh, Mk, Mj, Mr, Mü, Ms, Ml, RCa, CV1, CV2, Tr2, Tr3, WOs, Ox, N, P1, P2, Ps1, WUn1, WUn2, Ps4, Ps5, Ps6, Ps7, Gs, Lp, LA, Ps10. H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 218, H 219, H 220, H 222, H 225, H 226, H 230, H 231, H 232, H 233, H 234, H 235, H 237, H 240, P157, RSuppl1 [fastem?], C 59, H 223=C 62, C 68=P 155, C 70, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515, Bázel 1545, Bázel 1554
2. Nemo fascem amplum facit ***nisi qui singulas metit herbas***	ms Me
3. fastem	ms Ma. C 64 [ampliam], C65, R 3, R 4, BMC IV. 44
4. fastam	ms Va
5. fastum	mss Ricc, Q, Vc, M, RCo, CV3, Tr1. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 239, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1551, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
6. fastium	ms FiC
7. facem	ms Bp2
8. falcem amplam	ms Ps8. C 69, H 221, H 228, C 71, C 72
9. falcem amplum	ms Ps3, Gi
10. faltem	H 217
11. festem amplam	C 65
12. vestem amplam	ms CV4
13. fassum amplum	ms Ps2

14. kimarad a teljes mondat	mss Mm, Pz
15. facium amplum	ms Pi
16. falsem amplam	ms Ps9

48. Tu meum **equum ascendes, Menelae, ego** *uxorem tuam* **equitabo**

1. Tu meum equum ascendes, Menelae, ego uxorem tuam eqitabo	mss Bp2, Mf, Mh, M, Ps4. H 151, H 160, H 235, P 157, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
2. Tu meum equum ascendes, Menelae, ego uxorem tuam ***[*** δ ***equitabo]***	ms Ma
3. Tu ***mecum*** ascendes Menelae. Ego tuam uxorem equitabo.	mss Ricc, Ms
4. Tu meum equum ***ascendis*** menelae, Ego tuam uxorem equitabo	ms Q
5. ***tuam uxorem***	mss Bp1, Vb, Vc, Me, Mg, Mr, Mm, Ml, RCo, RCa, CV1, CV4, Tr1, Tr2, Tr3, WOs, Ox, N, FiC, P1, P2, Ps1, Ps2, WUn1, WUn2, Ps3, Ps5, Ps6, Ps7, Gi, Gs, Pi, Lp, Ps8, LA, Ps10, Ps9. RSuppl1, H 154, H 156, H 157, H 158, H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 225, H 226, H 228, H 230, H 231, H 232, H 233, H 234, H 237, H 239, H 240, C 59, C 62, C 64, C 65, C 68=P 155, C 69, C 70, C 71, C 72, R 3, R 4, BMC IV 44, Velence 1504, Lyon 1505, Lyon 1518, Velence 1514, Velence 1515, Bázel 1545, Bázel 1551, Bázel 1554, Bázel 1571
6. Tu meum equum ascendes Menelae, ego ***tuam equitabo uxorem***	mss Va, Mk, Mj, Mü
7. Tu ***meum*** ascendes ***equum*** menelae Ego tuam uxorem equitabo	ms CV3

8. kimarad a teljes mondat	mss CV2, Pz

49. Cur non audis? Aperi oculos obsecro

1. Cur non audis? Aperi oculos	mss Bp1, Bp2, Q, Vc, Mg, Mk, Mj, Mü, Ms, Ml, CV1, CV3, Tr2, Ox, P1, Ps1, Ps3, Ps5, Ps6, Gi, Pi, Ps8, Ps9. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 226, H 228, H 230, H 231, H 232, H 233, H 235, H 236, H 239, H 240, P 157, RSuppl1, C 59, H 223=C 62, C 68=P 155, C 69, C 70, C 71, C 72, Velence 1504, Lyon 1505, Velence 1514, Velence 1515, Lyon 1518, Bázel 1551, Bázel 1554, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
2. Cur non ***audes aperire*** oculos?	mss Ma, Ricc, FiC, Mh, RCo, RCa, CV4, Tr1, N, P2 [audis-ra javítva], Ps4 [aperiri]. H 225, H 234, H 237, R 3, R 4, C 64, C 65, BMC IV 44, Bázel 1545
3. cur non ***audis aperire*** oculos. Obsecro meque respice	ms Pz
4. Cur non audis ***ad aperire*** oculos	mss Va, Vb
5. cur non ***audes ad aperi*** oculos	ms Mr
6. Cur non audis aperi ***oculos tuos*** obsecro	mss Mf, Me, Mü, Ps2, WUn1, Gs
7. cur non audis? Aperi ***oculos tuos*** obsecro	ms CV2
8. Cur non ***respondes?*** Aperi oculos	ms Tr3, Ps7, LA
9. cur non ***vides*** aperi oculos obsecro	ms WOs, WUn2
10. kimarad a teljes mondat	ms Mm, H 231[1]2

11. Cur non audes? Aperi oculos	ms Lp, Ps10

50. quibus tanquam rosarum aquis **excitata mulier quasi de gravi somno surrexit**

1. ***rosarum*** aquis	mss Ma, Ricc, FiC, Bp1, Bp2, Q, Va, Vb, Vc, Mf, Me, Mg, M, Mk, Mj, Mr, Mü, Ms, Ml, RCo, RCa, CV2, CV3, CV4, Tr1, Pz, WOs, Ox, P1, P2, Ps1, Ps2, WUn1, WUn2, Ps3, Ps4 [quam excita], Ps7, Gs, Pi, LA [excita], Ps10 [excita], Ps9. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 215, H 216=C 61, H 222, H 223, H 231, H 239, C 59, H 223=C 62, C 64, C 65, C 68=P 155, R 3, R 4, P 155, BMC IV 44, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1551, Bázel 1554, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
2. ***rasis*** aquis	mss CV1, Tr2, Ps5, Ps6. H 213, H 214, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 226, H 230, H 232, H 233, H 235, H 236, H 240, C 70, P 157, RSuppl1, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515
3. ***rosa cum*** aquis	ms N. H 225
4. ***rosa*** aquis	H 234, H 237, Bázel 1545
5. ***roseis*** aquis	mss Tr3, Lp, Ps8. H 228, C 69, C 71, C 72
6. ***[δ rosarum]*** aquis	ms Mh
7. kimarad a teljes mondat	ms Mm. H 231[1]3
8. roseus aquis	ms Gi

51. Tu meus es Ganymedes**, tu meus** Hippolytus Diomedes**que meus.**

1. Ganymedes – Hippolytus – Diomedes	mss Q, Va, Vb, Vc, Bp1, Bp2, Mf, Me, Mg, Mh, M, Mk, Mj, Mr, Mü, Ms, Ml, RCo, RCa, CV1, CV2, CV3, CV4, Tr1, Tr3, Pz, WOs, Ox, N, FiC, P1, P2, Ps1, Ps2 [Apolitus], WUn1 [Diomedesque δ meus], WUn2, Ps3, Ps4, Ps6, Ps7, Gi, Gs, Pi [Diamedes], Lp, Ps8, Ps10, Ps9. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 219, H 220, H 221 [Diamedesque meus] H 222, H 225 [Diomedes meus], H 226, H 228, H 230, H 231, H 232 [Diamedesque], H 234 [Diomedes meus], H 235, H 236, H 237 [Diomedes meus], H 239, P 157, RSuppl1, C 59, H 223=C 62, C 64, C 65, C 68=P 155, C 69, C 71, C 72, R 3, R 4, BMC IV 44, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1545, Bázel 1551, Bázel 1554, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
2. Ganymedes – Hippolytus – Adonis	ms Tr2, Ps5. H 218, H 233, H 240, C 70, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515
3. kimarad a teljes mondat	ms Mm
4. hiányzik	ms LA^{1}4
52. Acteon in fonte Dianam	
1. ***Acteon*** in fonte Dianam	ms Tr3. H 216=C 61, C 72, H 239
2. Acteon in ***fontem*** Diana	ms N
3. ***Actaeo***n in fonte Dianam	Bázel 1545, Bázel 1554, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
4. ***Actheon***	ms WUn2, Ps5. H 226, H 235, P 157
5. ***Achteon infonte*** Dyanam	mss Mf, M, CV2

6. ***Atheon***	ms Bp1, Vb, Mg, CV1, Tr2, Ox, P1, P2, Ps1, Ps2, Ricc, Ps4, Ps6, Pi, Lp. H 213, H 214, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 225, H 230, H 232, H 233, H 234, H 237, H 240, C 59, H 223=C 62, C 68=P155, C 69, C 70, C 71, RSuppl1
7. Atheon in fonte Dyanam	mss Q, RCo, CV3, Pz, WUn1, Me, Mk, Mj, Ms, Ml, Ps3, Ps8, Ps9. H 215, H 231
8. Atheon ***infonte*** Dianam	ms Va
9. Atheon infonte Dyanam	ms Vc, Ps10
10. Atheon ***infronte*** Dianam	ms Mr
11. ***Acheon***	H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1551, Bázel 1571
12. Acheon in fonte Dyanam	ms Mm, Gi. H 151
13. ***Antheon***	mss RCa, Tr1, CV4. R 3, C 64, BMC IV 44, C 65
14. ***Anteon*** in fonte Dianam	ms WOs
15. Antheon ***infonte*** Dianam	mss FiC, Bp2 [Dyanam]
16. ***Atheno***	H 228
17. ***Arteon*** in fonte dyanam	ms Mh
18. ***Acheopn infonte*** Dyanam	ms Mü
19. Actheon in fonte Dyanam	ms Ps7 vö. 4. és 5. csoport fent
20. acteon in fonte dyanam	ms Gs
21. hiányzik	ms LA

53. O papille prenitide **vosne tango?**

1. papille ***prenitide***	mss Mf, Mr, Ms, CV1, Tr2, Ox, Ps1, WUn1, Ps6, Pi, Lp, Ps8. H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 226, H 228, H 230, H 231, H 232, H 234, H 235, H 236, H 237, P 157, RSuppl1, C 59, H 223=C 62, C 68=P 155, C 69, C 70, C 71, C 72, Bázel 1545, Bázel 1554
2. papille ***premende***	mss Ma, Q, Ricc, FiC, Bp1, Bp2, Va, Vc, Me, Mg, M, Mk, Mj, Mü, Ml, RCo, RCa, CV3, CV4, Tr1, Tr3, Pz, WOs, N, P1, P2 [javítva prenitide-re], Ps2, WUn2, Ps3, Ps4, Ps7, Gi, Gs, Ps10, Ps9. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 225, H 239, C 64, C65, R 3, R 4, BMC IV 44, Lyon 1505, Bázel 1551, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
3. papille ***nitide***	ms Vb
4. ***mamille praenitide***	ms Ps5. H 233, H 240, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515
5. mamille ***premende***	ms Mh. Lyon 1518
6. kimarad a teljes mondat	mss Mm, CV2, R
7. hiányzik	ms LA

54. apud Britanos Dacosque **fuerim**

1. Britanos Dacosque	mss Bp1, Bp2, Q, Vb, Vc, Mf, Mg, Ms, Mm, Ml, CV1, CV2, Tr2, Pz, WOs, P1, Ps1, WUn1, WUn2 [dacusque], Ps3, Ps5, Ps7 [britannos], Lp, Ps9. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 218, H 219, H 220, H 222, H 231, H 233, H 234, H 237, H 239, H 240, C 70, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1545, Bázel 1551, Bázel 1554, Bázel 1571, Frankfurt 1597 [Britannos], Frankfurt 1600 [Britannos], Amszterdam 1651 [Britannos]
2. Britanos ***Dachos***que	ms Ox, Ps6 [britannos], Pi, Ps8. H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 221 [brithanos dachosque], H 226, H 228, H 230, H 232, H 235, P 157, RSuppl1, C 59, H 223=C 62, C 68=P 155, C 69, C 71, C 72
3. Britanos ***Danos***que	ms Br, Gi
4. ***britones*** dacosque	mss Me, M, Mk, Mj, Mr, Mü, Gs
5. ***britonos*** dacosque	ms Tr3
6. ***laicanos*** dacosque	mss Ma, CV4, P2 [britones-re javítva, vö. 4. csoport], Ps2. C 64, C 65, R 3, R 4, BMC IV 44, C 65
7. Laicanos ***diachos***que	ms Ricc
8. ***laitanos*** dacosque	ms CV3, Ps4, Ps10 vö. 6. csoport, 7. cs.
9. ***lactanos Dacios***que	ms N. H 225
10. ***lattanos*** dacosque	mss FiC, RCo, RCa, Tr1
11. ***liatanos***	ms Va
12. ***latinos*** dacosque	ms Mh
13. hiányzik	ms LA

55. Itaque non recedebat animus ab animo **sed** unicus animus **scindebatur in duos**

1. Itaque non recedebat ***animus ab amato*** sed unicus amor scindebatur in duos	mss Mf, Me, M, CV2, WUn1, Gs
2. Itaque non recedebat non recedebat ***amicus ab amico*** sed unicus amor scindebatur in duos	ms WUn2
3. Itaque non recedebat animus ab animo sed ***unicus [δ]*** scindebatur in duos	ms Ricc
4. [...] sed ***unicus animus*** scindebatur in duos	mss Q, Mg [amor is]
5. sed ***arva*** unicus ***animus*** scindebatur in duos	ms Ps3
6. […] sed ***unicus amor*** scindebatur in duos	mss Va, Vb, FiC, Bp1, Bp2, Vc, Mg, Mh, Mj, Mr, Mü, Ms, Mm, Ml, RCo, RCa, CV1, CV3, CV4, Tr1, Tr2, Tr3, Pz, WOs, N, P1, P2, Ps1, Ps2, Ps4, Ps5, Ps6, Ps7, Gi, Pi, Lp, Ps10. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 214, H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 225, H 226, H 228, H 230, H 231, H 232, H 233, H 234, H 235, H 236, H 237, H 239, H 240, P157, RSuppl1, C 59, H 223=C 62, C 64, C 68=P 155, C 70, C 71, C 72, R 3, R 4, BMC IV 44, Velence 1504, Lyon 1505, Velence 1514, Velence 1515, Lyon 1518, Bázel 1545, Bázel 1551, Bázel 1554, Bázel 1571, Frankfurt 1597, Frankfurt 1600, Amszterdam 1651
7. kimarad a teljes mondat	ms Mk
8. hiányzik	ms LA

1. Ravasini 2001, 376, 40. j.
2. Mint látható, ebben az esetben a H 219 jellel nyilván tartott kiadás két különböző példánya két különböző, némileg eltérő alakot tartalmaz.
3. Ravasini 2001, 196.
4. A másoló számos kurtításai egyikének esett áldozatul a szöveghely. Az ms Mm megfelelő helyén ez áll: O insensatum pectus amantis. Quid est tam nimium quod tibi non parvum videatur? Tu omnem discriminem parvi facis tu nichil difficile censes.
5. Szórend: pergratum carmen **et matronis nostri**s.
6. Ravasini 2001, 392, 171. j.
7. A H 231 nyomtatvány általam vizsgált példányából hiányzik 2 oldal, így nincs adatom a *locus*ról.
8. A variánslistában az Ambo perimus részt a 3. ponttól kezdve csak akkor írom ki külön, ha filológiai tényként jelentkezik megléte vagy hiánya.
9. Iuv. VI, 82–83.
10. Piccolomini–von Wyle 1988, 155.
11. Saját vizsgálat szerint ez Ippia, nem Hippia a kéziratban. 2020.05.11.
12. A H 231 általam vizsgált példányából két oldal ismét hiányzik, így ez a hely kimarad.
13. A H 231 általam vizsgált példányából két oldal ismét hiányzik, így ez a hely kimarad.
14. A ms LA megszakad a következő mondatnál: 45v Utinam sic excederem antequam tu hac urbe decederes.

Piccolomini-kéziratok és kiadások listája

Ha nem tüntetem fel a megjegyzés rovatban Morrall és/vagy Ravasini nevét, az azt jelenti, hogy az adott kiadást egyik kutató sem látta. Vizsgált példány kategóriában az általam átnézett kötet(ek) lelőhely(ei) szerepelnek. Ravasini listáját követve, adatait ellenőrizve és kiegészítve a kéziratokat az őrzési országok betűrendjében, azon belül a városok betűrendjében közlöm sorszámozva. Ha egy kéziratnak én adtam rövidítést, azt monogramommal jeleztem. A 2018-as monográfiához képest töröltem azokat a kéziratokat erről a listráról, amelyekről már a Kristeller-leírás alapján is lehet tudni, hogy csupán minimális részleteket tartalmaznak a történetből.

Kéziratok

Amerikai Egyesült Államok

1. CHICAGO, ILLINOIS, NEWBERRY LIBRARY, F 57, egykor 5209
– Eredet: Paul Saenger szerint Canonici és Sneyd;
– Leírás: Kristeller (1990: V, 242);
– Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 1–21v);
– Megjegyzés: vegyes, XV. sz., Flandriában írták.

2. NEW YORK, GROLIER CLUB, S. N. (10249)
– Leírás: Kristeller (1990: V, 317);
– Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 1–51v);
– Megjegyzés: vegyes, papír XV. sz., 94 ff., szabálytalan számozás, Franciaországban írták, illuminált iniciáléval. 1908-tól a klub tulajdona.

3. NEW YORK, PIERPONT MORGAN LIBRARY, M. 247
– Leírás: Kristeller (1990: V, 329);
– Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus*,
– Megjegyzés: papír XV. sz., 29 ff., Németországban írták.

4. LOS ANGELES, J. PAUL GETTY MUSEUM, MS. 68
– Leírás: Robert Schindler, Die bebilderte Enea Silvio Piccolomini Handschrift des Charles de France. Ein Beitrag zur Buchmalerei in Bourges und zum Humanismus in Frankreich, Brepols, 2016, 153–154.
– Tartalma: Piccolomini, De curialium miseriis (1r–22v), Piccolomini De duobus amantibus (23r–45v).
– Megjegyzés: Franciaországban írták 1460–1470 körül, gazdagon illuminált. A *Historia* szövegközben több helyen hiányos és a végén is csonkult. A történet a 45v oldalon ezzel a mondattal ér véget: Utinam sic excederem antequam tu hac urbe decederes.
– Jele: LA **(MÁ)**

Ausztria

5. GÖTTWEIG, STIFTSBIBLIOTHEK, 445, most 390
– Leírás: Kristeller (1983: III, 15);
– Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus*;
– Megjegyzés: vegyes, XV. sz.

6. KREMSMÜNSTER, STIFTSBIBLIOTHEK, 120
– Leírás: Kristeller (1983: III, 23);
– Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus*;
– Megjegyzés: vegyes, XV. sz.

7. KREMSMÜNSTER, STIFTSBIBLIOTHEK, 329
– Leírás: Kristeller (1983: III, 23);
– Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus*;
– Megjegyzés: vegyes, XV. sz.

8. SALZBURG, STIFTSBIBLIOTHEK, B VI 31
– Leírás: Kristeller (1983: III, 39);
– Tartalma: II. Pius, levelek, beszédek és *Historia de duobus amantibus* (f. 160);
– Megjegyzés: vegyes, papír, XV. sz.

9. BÉCS, ÖSTERREICHISCHE NATIONALBIBLIOTHEK, CODEX 3148
– Tulajdonos: 1. Nicolaus Schultetus, boroszlói kanonok és kántor tulajdona volt a kódex első szövege (Cicero beszédei, ff. 1–88v); 2. Szent Dorottya-kolostor, Bécs, 1488-tól;
– Leírás: Dévay (1903: XIV); Morrall (1988: 41);
– Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 98v–113);
– Megjegyzés: vegyes, XV. sz., kb. 1488.
– Jele: **Va**. **(MÁ)**

10. BÉCS, ÖSTERREICHISCHE NATIONALBIBLIOTHEK, CODEX 3205
– Eredet: I. Maximilián császár gyűjteményéhez tartozott, a XVI. század első éveitől a Schloss Ambrasban (Innsbruck);
– Leírás: Dévay (1903: XIII); Morrall (1988: 41);
– Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 61–81v [82], a f. 66 után az oldalszámozás átugorja az egyik oldalt);
– Megjegyzés: XV. sz.
– Jele: **Vb**. **(MÁ)**

11. BÉCS, ÖSTERREICHISCHE NATIONALBIBLIOTHEK, CODEX 3328
– Tulajdonos: Bécsi Egyetem;
– Leírás: Morrall (1988: 41);
– Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 222–234v), a szöveg végén a következő megjegyzés olvasható: „Explicit historia ipsi Caspari Slick euenta et obsui honorem et preces quamuis mutatis edicta nominibus Videte quomodo caute ambule” (vö. mss St, Me);
– Megjegyzés: XV. sz., 1470
– Jele: **Vc**. **(MÁ)**

Belgium

12. BRÜSSZEL, BIBLIOTHÈQUE ROYALE [most BIBLIOTHÈQUE ROYALE ALBERT IER], 2434–2452
– Leírás: Kristeller (1983: III, 92);
– Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus*;
– Megjegyzés: vegyes, XV. sz.

13. BRÜSSZEL, BIBLIOTHÈQUE ROYALE [most BIBLIOTHÈQUE ROYALE ALBERT IER], 10856–10857
– Leírás: Kristeller (1983: III, 100);
– Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus*;
– Megjegyzés: pergamen XV. sz.

Csehország

14. PRÁGA, NÁRODNÍ KNIHOVA ČESKE REPUBLIKY, LOBKOVITZ COLLECTION, 462, most XXIII F 112
– Leírás: Kristeller (1983: III, 164); Morrall (1988: 40);
– Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 127v–156v);
– Megjegyzés: vegyes papír XV. sz., kb. 1450–1460, északi kéz, 250 ff.; dr. Emma Urbankova szerint III. Ferdinánd kancelláriájának egy cseh írnoka másolta.
– Jele: **P (Morrall)**. **P1 (Máté). (MÁ)**

15. PRÁGA, NÁRODNI MUZEUM, XII F 23
– Leírás: Kristeller (1983: III, 167);
– Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 62–88);
– Megjegyzés: vegyes papír XV. sz., 133 ff.
http://www.manuscriptorium.com/apps/main/en/index.php?request=show_tei_digidoc&virtnum=11&client=
– Jele: **P2 (MÁ)**

Franciaország

16. PÁRIZS, BIBLIOTHÈQUE NATIONALE, NOUVEAU FOND LATIN (LAT. 8823–18613), LAT. 16246
– Leírás: Kristeller (1983: III, 263);
– Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus* (ff. 202–228v);
– Megjegyzés: vegyes papír XV. sz., 394 ff., Franciaországban írták.
http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b9068489k/f1.zoom.r=manuscrit%20latin%2016246.langFR
– Jele: **Ps1 (MÁ)**

17. PÁRIZS, BIBLIOTHÈQUE NATIONALE, Latin 2687
– Leírás: http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b90781499/f157.image.r=de%20duobus%20amantibus.langFR
– Tartalma: F. 157 AENEAS SYLVIUS PICCOLOMINI (PIE II), De duobus amantibus, avec lettre-préf. à Gaspar Schlick (Opera, Bâle, 1551, 622–644).
– Megjegyzés: vegyes papír, 1475–1550.
– Jele: **Ps2 (MÁ)**

18. PÁRIZS, BIBLIOTHÈQUE NATIONALE, FONDS LATIN, LAT. 8757
– Leírás: Kristeller (1983: III, 228);
– Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus* (ff. 103v–133);
– Megjegyzés: vegyes papír XV. sz., 141 ff.
http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10721088f/f6.image.r=de%20duobus%20amantibus
– Jele: **Ps3 (MÁ)**

19. PÁRIZS, BIBLIOTHÈQUE NATIONALE, Latin 6707
– Leírás: Schindler (2016: 176)
– Tartalma: vegyes, közte: 6. Tractatus de duobus amantibus se invicem, compositus per dominum Aeneam Silvium Picolomineum, rogatu domini Mariani Socini, Militis Senensis.
Elérhető on-line: https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10034692v/f139.item.r=de%20duobus%20amantibus.zoom
– Jele: **Ps4 (MÁ)**

20. PÁRIZS, BIBLIOTHÈQUE NATIONALE, NOUVELLES ACQUISITIONS LATINES, NOUV. ACQ. LAT. 315
– Leírás: Kristeller (1983: III, 278);
– Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus* (ff. 61–97v); Silvii Eneae poete. Historia de duobus amantibus, cum multis epistolis amatoriis, ad Marianum compatriotam suum foeliciter incipit.
– Megjegyzés: vegyes papír XV. sz., 107 ff., olasz kéz.
http://archivesetmanuscrits.bnf.fr/ark:/12148/cc71034k/cd0e88
Elérhető on-line: https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10038711v/f63.item.r=de%20duobus%20amantibus.zoom
– Jele: **Ps5 (MÁ)**

21. PÁRIZS, BIBLIOTHÈQUE NATIONALE, Latin 14117
– Leírás: Schindler (2016: 181–182).
– Tartalma: vegyes, ff. 39–56v Enea Silvio Piccolomini: Historia de duobus amantibus
Elérhető on-line: https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10036377t/f40.item
Jele: **Ps6 (MÁ)**

22. PÁRIZS, BIBLIOTHÈQUE NATIONALE, Latin 8513
– Leírás: Schindler (2016: 179).
– Tartalma: vegyes, ff. 1r–18v [valójában 19v] Aeneae Sylvii de Lucretiae et Euryali amoribus liber. A számozást elrontották, ugyanis a 15. lapszám kétszer szerepel a kódexben
Elérhető on-line: https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10034709n/f2.item.r=latin%208513
Jele: **Ps7 (MÁ)**

23. PÁRIZS, BIBLIOTHÈQUE NATIONALE, NOUVELLES ACQUISITIONS LATINES, NOUV. ACQ. LAT. 153
– Leírás: Kristeller (1983: III, 271); Schindler (2016: 184)
– Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus* 62v–83.

– Megjegyzés: vegyes XV. sz.
– Jele: **Ps8 (MÁ)**

24. PÁRIZS, BIBLIOTHÈQUE NATIONALE, NOUVELLES ACQUISITIONS LATINES, NOUV. ACQ. LAT. 500
– Leírás: Kristeller (1983: III, 272); Schindler (2016: 185)
– Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus* 30v–64.
– Megjegyzés: XV. sz.
– Jele: **Ps9 (MÁ)**

25. PÁRIZS, BIBLIOTHÈQUE NATIONALE, Latin 6716
– Leírás: Schindler (2016: 165)
– Tartalma: 1. Aeneae Silvii liber de miseriis Curialium. 2. Tractatus de duobus se invicem amantibus, compositus per D. Aeneam Sylvium, rogatu D. Mariani Sozini, aliàs Socini, Militis Senensis.
– Megjegyzés: papír; művészettörténetileg elemzi Schindler (2016).
– Jele: **Ps10 (MÁ)**

Lengyelország

26. POZNAŃ, MIEJSKA BIBLIOTEKA PUBLICZNA IM. EDWARDA RACZỲNSKIEGO, 291
– Leírás: Kristeller (1989: IV, 413);
– Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus*;
– Megjegyzés: vegyes, egy része nyomtatott, 162 ff., az utolsó rész: kézírásos papír XV. sz., északi kéz. Mikrofilm: Biblioteka Narodowa Warszawa, nr. 3784.
– Jele: **Pz (MÁ)**

27. WROCLAW, BIBLIOTEKA UNIVERSYTECKA, IV Q 53
– Leírás: Kristeller (1989: IV, 426);
– Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus*;
– Megjegyzés: vegyes XV. sz.
– Jele: **WUn2 (MÁ)**

28. WROCLAW, BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA IV Q 62.
– Leírás: Kristeller (1989: IV, 426);
– Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus*;
– Megjegyzés: vegyes XV. sz.

– Jele: **WUn1 (MÁ)**

29. WROCLAW, BIBLIOTEKA ZAKLADU NARODOWEGO IM. OSSOLIŃSKICH (OSSOLINEUM), 601/I
– Leírás: Kristeller (1989: IV, 440);
– Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 110–120);

– Megjegyzés: papír vegyes XV. sz., északi kéz. Mikrofilm: Warszawa Biblioteka Narodowa nr. 4405.
– Jele: **WOs (MÁ)**

Magyarország

30. BUDAPEST, EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM KÖNYVTÁRA, LAT. 99.
– Leírás: Dévay (1903: XII); Kristeller (1989: IV, 287); Morrall (1988: 40–41);
– Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 90–119v), a *Historia* végén (f. 120v) a következő megjegyzés olvasható: „Hec Gyarphas in Mantua tempore diete… Anno Domini M CCCC Sexagesimo…";
– Megjegyzés: papír vegyes XV–XVI. sz., post. 1460. Dévaynál jele C.
– Jele: **Q (MÁ)**

31. BUDAPEST, ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR, CODICES LATINI MEDII AEVI (CLMAE), 372
– Leírás: Kristeller (1989: IV, 292);
– Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus*;
– Megjegyzés: vegyes XV. sz. Mikrofilm: FM1 268. Ravasini felsorolásából kimaradt. Ante quem 1461.
– Jele: **Bp1 (MÁ)**

32. BUDAPEST, ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR, CODICES LATINI MEDII AEVI (CLMAE), 515
– Eredet: Helikon Könyvtár, Keszthely;
– Leírás: Kristeller (1989: IV, 297);
– Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 13–27v);
– Megjegyzés: vegyes papír XV. sz., 131 ff., a *Historia* végén (27v) a következő megjegyzés olvasható: „finitus per me Urbanum Haberling de Veringen studentem Basiliis". Más helyütt ugyanettől a kéztől egy 1471-es dátum, mint a kódex befejezésének ideje. Akkor a Historia bemásolásának ante quemje 1471. Mikrofilm: 294. FMI/1 976(145)–981.
– Jele: **Bp2 (MÁ)**

33. EGER, FŐEGYHÁZMEGYEI KÖNYVTÁR, U_2 III 1
– Tulajdonos: Toldy Ferenc (1805–1875) magyar irodalomtörténész, valamint Béldi Károly (1811–1878);
– Leírás: Dévay (1903: X–XII); Kristeller (1989: IV, 302); Morrall (1988: 41);
– Tartalma: II. Pius, Epistolae quaedam *historia Euryali et Lucretiae* (ff. 148–172);
– Megjegyzés: vegyes papír XV. sz., Béldi-kódex, avagy Codex Beldianus néven ismert. Mikrofilm: az OSZK-ban FM1/2817. A kézirat nem látszik csonkának, de a *Historia* szövege nem teljes, utolsó mondata a következő: „Cura ut semel convenire possimus […] quo mox conciliabile ardor tollerabiliorque reddatur." - post quemje 1473. Dévaynál jele Be.

– Jele: **R (MÁ)**

Nagy-Britannia

34. HOLKHAM HALL (NORFOLK), LIBRARY OF THE EARL OF LEICESTER, 483
- Leírás: Kristeller (1989: IV, 45);
- Tartalma: II. Pius, *Epistola de amoris remediis; Historia de duobus amantibus; Epistola a Mariano (Sozzini)* (f.1);
- Megjegyzés: vegyes papír XV. sz., számozatlan oldalak, különböző kezek.

35. LONDON, BRITISH MUZEUM, most BRITISH LIBRARY, ADD. 57894
- Leírás: Kristeller (1989: IV, 124);
- Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus* (ff. 1–35v); II. Pius, *Epistola de amoris remedio* (ff. 36–41);
- Megjegyzés: vegyes papír XV. sz., számozatlan oldalak, Itáliában írták.

36. LONDON, BRITISH MUZEUM, most BRITISH LIBRARY, HARLEY MANUSCRIPTS, HARL. 1883
- Leírás: Kristeller (1989: IV, 157);
- Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus* (ff. 119–135v);
- Megjegyzés: vegyes papír XV. sz., 2 kolumnás (kivéve ff. 210–235), 235 ff.; északi kéz, a végén feltűnik a dátum „Vienna 1444”.

37. LONDON, BRITISH MUZEUM, most BRITISH LIBRARY, ROYAL MANUSCRIPTS, ROYAL 12 C XX
- Leírás: Kristeller (1989: IV, 202);
- Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus* (ff. 17–46v);
- Megjegyzés: vegyes pergamen XV. sz., 124 ff.; Angliában írták, régi tartalomjegyzéke van.

38. LONDON, BRITISH MUZEUM, most BRITISH LIBRARY, ADD. 15223
- Eredet: talán itáliai eredetű (olasz nyelvű felirat a f. 7r-ón);
- Leírás: Morrall (1988: 39);
- Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 106v–129v);
- Megjegyzés: XV. sz.;
- Jele: **L (Morrall)**

39. OXFORD, BODLEIAN LIBRARY, LAT. MISC. D. 34 (WESTERN 36217)
- Leírás: Kristeller (1989: IV, 255);
- Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus* (ff. 58–85), a végén: „Explicit opusculum Enee Silvii de duobus amantibus”;
- Megjegyzés: papír vegyes XV. sz., 92 ff., Angliában írták, régi tartalomjegyzéke van és régi kötésű.
- Jele: **Ox (MÁ)**

Németország

40. BAMBERG, STAATLICHE BIBLIOTHEK, PATR. 81, egykor B III 41
– Eredet: 1. Georg von Schaumberg, Bamberg püspöke 1459–1475 között; 2. Franziskanerkloster, Bamberg;
– Leírás: Dévay (1903: XIV); Kristeller (1983: III, 461); Morrall (1988: 39);
– Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 169v–186);
– Megjegyzés: vegyes papír XV. sz.; kb. 1450–1453, 223 ff., 2 kolumnás, Németországban írták;
– Jele: **Ba (Morrall)**

41. BAMBERG, STAATLICHE BIBLIOTHEK, CLASS. 92, egykor M II 12
– Eredet: talán Strassbourg (expl. 141v „Anno… 1473 Argentine");
– Leírás: Dévay (1903: XIV); Kristeller (1983: III, 462); Morrall (1988: 39);
– Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus* (ff. 24–82);
– Megjegyzés: vegyes papír XV. sz.; expl. 1472, Németországban írták. Dévay nem használja fel a kódex egész szövegét, csupán néhány helyen hivatkozik rá.
– Jele: **Bm (Morrall)**

42. BAMBERG, STAATLICHE BIBLIOTHEK, CLASS. 93, egykor N I 10
– Eredet: Carmeliterbibliothek, Bamberg;
– Leírás: Dévay (1903: XIV); Kristeller (1983: III, 463); Morrall (1988: 39);
– Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 189v–213), hiányzik a Caspar Schlicknek szóló levél;
– Megjegyzés: vegyes papír XV. sz.; kb. 1462–1471, 313 ff., Németországban írták. Dévay nem használja fel a kódex egész szövegét, csupán egy helyen hivatkozik rá;
– Jele: **Bg (Morrall)**.

43. BERLIN, STAATSBIBLIOTHEK, STIFTUNG PREUSSISCHER KULTURBESITZ, MANUSCRIPTA LATINA, LAT. QU. 504
– Leírás: Kristeller (1983: III, 478);
– Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus*;
– Megjegyzés: pergamen XV. sz.

44. BERLIN, STAATSBIBLIOTHEK, STIFTUNG PREUSSISCHER KULTURBESITZ, MANUSCRIPTA LATINA, LAT. QU. 391
– Leírás: Kristeller (1983: III, 480);
– Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus*;
– Megjegyzés: XV. sz.

45. BERLIN, STAATSBIBLIOTHEK, STIFTUNG PREUSSISCHER KULTURBESITZ, MANUSCRIPTA LATINA, LAT. QU. 239
– Leírás: Kristeller (1983: III, 487);
– Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 110v–142v);
– Megjegyzés: vegyes papír XV. sz., különböző germán kezek, 283 ff.
46. BERLIN, STAATSBIBLIOTHEK, STIFTUNG PREUSSISCHER

KULTURBESITZ, MANUSCRIPTA THEOLOGICA LATINA, THEOL. LAT. FOL. 638
- Leírás: Kristeller (1983: III, 470; 1992: VI, 495);
- Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus* (ff. 157–229v);
- Megjegyzés: vegyes papír XV. sz.

47. GIESSEN, UNIVERSITÄTSBIBLIOTHEK, 1247
- Eredet: Heinrich Christian Senkenberg (1704–1768) göttingeni és giesseni jogprofesszor;
- Leírás: Kristeller (1983: III, 542); Morrall (1988: 39);
- Tartalma: II. Pius, *De amore Lucretie et Euriali* (ff. 84–97v), a Caspar Schlicknek szóló levél követi a szöveget;
- Megjegyzés: vegyes papír XV. sz., szabálytalan számozás, különböző germán kezek, régi tartalomjegyzék 148. szám;
- Jele: **Gs (Morrall) (MÁ)**

48. GIESSEN, UNIVERSITÄTSBIBLIOTHEK, 1256
- Eredet: Heinrich Christian Senkenberg (1704–1768) göttingeni és giesseni jogprofesszor;
- Leírás: Kristeller (1983: III, 542); Morrall (1988: 39);
- Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 6–34v);
- Megjegyzés: vegyes papír XV. sz., 234 ff., Franciaországban írták;
- Jele: **Gi (Morrall) (MÁ)**

49. GOTHA, LANDESBIBLIOTHEK (most FORSCHUNGSBIBLIOTHEK), CHART. B. 228
- Leírás: Kristeller (1983: III, 398);
- Tartalma: Epistola replicatoria Lucretie ad Eurialum, kezdete „vellem tibi Euriale" (II. Pius *Historia de duobus amantibus*ából) (ff. 21v–22);
- Megjegyzés: vegyes papír XV. sz., északi kéz, 26 ff.

50. LIPCSE, UNIVERSITÄTSBIBLIOTHEK, 1293
- Leírás: Kristeller (1983: III, 423);
- Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 1–23);
- Megjegyzés: papír XV. sz., északi kéz.
- Jele: **Lp (MÁ)**

51. LÜBECK, STADTBIBLIOTHEK (most BIBLIOTHEK DER HANSESTADT), HISTORISCHE HANDSCHRIFTEN, MS. HIST. 2^O^ 2
- Leírás: Kristeller (1983: III, 600);
- Tartalma: részletek II. Pius, *De duobus amantibus*;
- Megjegyzés: vegyes XV. sz.

52. MÜNCHEN, BAYERISCHE STAATSBIBLIOTHEK, CODICES LATINI MONACENSES, CLM. 28137
- Eredet: Lüdwig Traube;
- Leírás: Kristeller (1983: III, 622);
- Tartalma: részletek II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 138–155v);

– Megjegyzés: vegyes papír XV. sz., 278 ff., régi tartalomjegyzék.
– Jele: **Mh (MÁ)**

53. MÜNCHEN, BAYERISCHE STAATSBIBLIOTHEK, CODICES LATINI MONACENSES, CLM. 216
– Eredet: 1. Hartmann Schedel aus Nürnberg (1440–1514), 2. Bajorország választófejedelmei;
– Leírás: Dévay (1903: XIV); Morrall (1988: 39);
– Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 332–355v), hiányzik a Caspar Schlicknek szóló levél. Dévay nem használja fel a kódex egész szövegét, csupán néhány helyen hivatkozik rá;
– Megjegyzés: XV. sz., post. 1460;
– Jele: **M (MÁ)**

54. MÜNCHEN, BAYERISCHE STAATSBIBLIOTHEK, CODICES LATINI MONACENSES, CLM. 70
– Eredet: Hartmann Schedel aus Nürnberg (1440–1514);
– Leírás: Morrall (1988: 40);
– Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 324–344), a szöveg végén a következő megjegyzés olvasható: „Explicit Historia ipsi Casparo Slick euenta et ob sui honorem et preces quam [uis?] mutatis edicta nominibus" (vesd össze mss St, Vc);
– Megjegyzés: XV. sz., 1460–1467;
– Jele: **Me (MÁ)**

55. MÜNCHEN, BAYERISCHE STAATSBIBLIOTHEK, CODICES LATINI MONACENSES, CLM. 14125
– Leírás: Morrall (1988: 40);
– Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 197v–207v), hiányoznak a Caspar Schlicknek és Mariano Sozzininek szóló levelek;
– Megjegyzés: XV. sz., 1467, kétkolumnás, északi kéz;
– Jele: **Mf (MÁ)**

56. MÜNCHEN, BAYERISCHE STAATSBIBLIOTHEK, CODICES LATINI MONACENSES, CLM. 9809
– Leírás: Morrall (1988: 40);
– Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 351–375);
– Megjegyzés: XV. sz., 1471;
– Jele: **Mg (MÁ)**

57. MÜNCHEN, BAYERISCHE STAATSBIBLIOTHEK, CODICES LATINI MONACENSES, CLM. 21656
– Leírás: Morrall (1988: 40);
– Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 18–32);
– Megjegyzés: XV. sz., 1469, íródeák „Andreas Meilinger eccl. S. Andreae montis Fr[atr]is, alias Ewrenpach";
– Jele: **Mr (MÁ)**

58. MÜNCHEN, BAYERISCHE STAATSBIBLIOTHEK, CODICES LATINI MONACENSES, CLM. 27063
– Leírás: Morrall (1988: 40);
– Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 50−66v);
– Megjegyzés: vegyes XV. sz.;
– Jele: **Ms (MÁ)**

59. MÜNCHEN, BAYERISCHE STAATSBIBLIOTHEK, CODICES LATINI MONACENSES, CLM. 2801
– Leírás: Morrall (1988: 40);
– Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 206–224);
– Megjegyzés: XV. sz., 1468;
– Jele: **Mü (MÁ)**

60. MÜNCHEN, BAYERISCHE STAATSBIBLIOTHEK, CODICES LATINI MONACENSES, CLM 15613
– Leírás: Catalogus codicum m. s., Bibliothecae Monacensis, IV, 3 Cod. Lat. 15121–21313, 24.
– Tartalma: II. Pius, *De remedio amoris epistola* (f. 15), *Euryali et Lucretiae historia* (f. 19–52v).
– Megjegyzés: XIV–XV. sz.,
– Jele: **Mj (MÁ)**

61. MÜNCHEN, BAYERISCHE STAATSBIBLIOTHEK, CODICES LATINI MONACENSES, CLM 19876
– Leírás: Catalogus codicum m. s., Bibliothecae Monacensis, IV, 3 Cod. Lat. 15121–21313, 281.
– Tartalma: II. Pius, *Ad Casparum Schlick historia de Eurialo* (ff. 63–91),
– Megjegyzés: pergamen és papír, 8° XV. sz.,
– Jele: **Mk (MÁ)**

62. MÜNCHEN, BAYERISCHE STAATSBIBLIOTHEK, CODICES LATINI MONACENSES, CLM 518
– Leírás: Catalogus codicum m. s., Bibliothecae Monacensis, III, 1 Clm 1–2329, 144–145.
– Tartalma: II. Pius, Historia Casparo Schlick eventa, ex Vienna 1444. Est notissima historia de Eurialo et Lucretia se amantibus (ff. 160–180)
– Megjegyzés: XV. sz.
– Jele: **Ml (MÁ)**

63. MÜNCHEN, BAYERISCHE STAATSBIBLIOTHEK, CODICES GERMANICI MONACENSES CGM 738
– Leírás: Catalogus codicum m. s., Bibliothecae Monacensis, V, 5 Cgm 691–867, 200.
– Tartalma: II. Pius, *Historia de Euriolo et Lucrecia* (f. 60r–67r)
– Megjegyzés: papír, XV. sz., 1479, a szöveg helyenként erősen megkurtítva;
– Jele: **Mm (MÁ)**

64. OTTOBEUREN, ARCHIV DES BENEDIKTINERSTIFT, II 354
– Leírás: Kristeller (1983: III, 684);
– Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 1–13v); részletek II. Pius *Historia de duobus amantibus*ából (ff. 200v–201);
– Megjegyzés: vegyes papír XV. sz., 249 ff.

65. STUTTGART, WÜRTTEMBERGISCHE LANDESBIBLIOTHEK, HIST. QU. 11
– Leírás: Kristeller (1983: III, 699);
– Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus*;
– Megjegyzés: vegyes XV. sz. Irtenkauf Wolfgang u. Ingeborg Krekler, *Die Handschriften der ehemaligen Hofbibliothek, Stuttgart: Bd. 2,2 Codices historici*, Wiessbaden, Harrasowitz, 1975, 130. katalógus szerint nincs ilyen jelzetű kötetben Piccolomininek ilyen című műve.

66. STUTTGART, WÜRTTEMBERGISCHE LANDESBIBLIOTHEK, POET. ET PHILOL. FOL. 35
– Eredet: Johann Dreher heilbronni polgár és kereskedő, aki 1611-ban örökül hagyta a Schöntali kolostorra;
– Leírás: Kristeller (1983: III, 706); Morrall (1988: 41);
– Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus* (ff. 125–142v), a szöveg végén a következő megjegyzés olvasható: „Explicit hystoria ipsi Casparo Schlick euenta et ob sui honorem ac preces quamuis mutatis edicta nominibus” (vö. mss Me, Vc);
– Megjegyzés: vegyes papír XV. sz., 209 ff.;
– Jele: **St (Morrall)**

67. STUTTGART, WÜRTTEMBERGISCHE LANDESBIBLIOTHEK, POET. ET PHILOL. FOL. Q. 44
– Eredet: Zwiefalteni kolostor;
– Leírás: Kristeller (1983: III, 708); Morrall (1988: 41);
– Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 100–118);
– Megjegyzés: papír XV. sz., 136 ff.;
– Jele: **S (Morrall)**

68. TRIER, STADTBIBLIOTHEK, 48/1004
– Leírás: Krsiteller (1983: III, 715);
– Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (XVI. sz);
– Megjegyzés: vegyes XV–XVI. sz.

69. ZEITZ, DOMHERRENBIBLIOTHEK, 7
– Leírás: Kristeller (1983: III, 436);
– Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 231–245v);
– Megjegyzés: vegyes papír XV. sz., Németországban írták, különböző kezek, 269 ff.

Olaszország

70. CREMONA, BIBLIOTECA GOVERNATIVA, FONDO CIVICO, AA 2. 51
– Leírás: Kristeller (1965: I, 49);
– Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus*, oratio;
– Megjegyzés: vegyes XV. sz.

71. FIRENZE, BIBLIOTECA RICCARDIANA, 636 (egykor L IV 14)
– Leírás: Kristeller (1965: I, 194);
– Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (f. 85);
– Megjegyzés: pergamen vegyes XV. sz., 126 ff., Philippus Giotti Radicundolensis másolta (1462. október 25.)
– Jele: **Ricc (MÁ)**

72. FIRENZE, BIBLIOTECA NAZIONALE CENTRALE, MAGL VI, 205 (egykor STROZZIANA 768)
– Leírás: Paolo Viti, *I volgarizzamenti di Alessandro Braccesi dell'Historia de duobus amantibus' di Enea Silvio Piccolomini*, Esperienze letterarie, 7 (1982), 49–68.
– Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 1–59);
– Megjegyzés: papír XV. sz.
– Jele: **FiC (MÁ)**

73. NÁPOLY, BIBLIOTECA NAZIONALE, V G 46
– Leírás: Kristeller (1965: I, 402; 1992: VI, 103);
– Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus*; *De remediis contra amorem*;
– Megjegyzés: vegyes papír XV. sz. (1446).
– Jele: **N** (MÁ)

74. PIENZA, SOCIETÀ DI ESECUTORI DI PIE DISPOSIZIONI IN SIENA, 30
– Eredet: Legato Colonello Silvio Piccolomini della Triana, Palazzo Piccolomini;
– Leírás: Kristeller (1992: VI, 140);
– Tartalma: *Enee Silvii… de duobus amantibus Eurialo et Lucretia opusculum ad Marianum Sosinum (sic!)* (ff. 1–28.);
– Megjegyzés: pergamen XV. sz., 51 ff.
– Jele: **Pi (MÁ)**

75. RÓMA, BIBLIOTECA CASANATENSE, 3908
– Leírás: Kristeller (1967: II, 96);
– Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus*;
– Megjegyzés: XV. sz., papír.
– Jele: **RCa (MÁ)**

76. RÓMA, BIBLIOTECA CORSINIANA (ACCADEMIA DEI LINCEI), FONDO NICCOLÒ ROSSI, 33 E 22
– Leírás: Kristeller (1967: II, 108);
– Tartalma: *Aeneae Sylvii Piccolomini ad Marianum Sozinum, epistolae amatoriae (Historia de*

duobus amantibus);
– Megjegyzés: XV. sz., papír.
– Jele: **RCo (MÁ)**

77. TORINO, BIBLIOTECA NAZIONALE, MS. H V 17
– Leírás: Kristeller (1967: II, 573) Addenda;
– Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus*.

78. TRIESZT, BIBLIOTECA CIVICA, II. XIII, most II. 1
– Leírás: Kristeller (1967: II, 200);
– Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus*;
– Megjegyzés: pergamen XV. sz., 66 ff.
– Jele: **Tr1 (MÁ)**

79. TRIESZT, BIBLIOTECA CIVICA, II. XVI, most II. 2
– Leírás: Kristeller (1967: II, 200);
– Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus*;
– Megjegyzés: papír vegyes XV. sz.
– Jele: **Tr2 (MÁ)**

80. TRIESZT, BIBLIOTECA CIVICA, II. XXIV, most II. 5
– Eredet: Klemm Gyűjtemény;
– Leírás: Kristeller (1967: II, 200);
– Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus*;
– Megjegyzés: papír vegyes XV. sz., északi kéz.
– Jele: **Tr3 (MÁ)**

Oroszország

81. KALINYINGRÁD, MS. 161
– Leírás: Kristeller (1990: V, 168);
– Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 133–160v);
– Megjegyzés: negyedrét papír vegyes XV. sz., különböző kezek.

Spanyolország

82. BARCELONA, BIBLIOTECA CENTRAL (most BIBLIOTECA DE CATALUNYA), COD. 638
– Leírás: Kristeller (1989: IV, 489);
– Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus* (ff. 193–212);
– Megjegyzés: papír vegyes XV. sz.;
– Jele: **Br (Ravasini)**

83. MADRID, BIBLIOTECA DE LA REAL ACADEMIA DE LA HISTORIA, COLECCIÓN CORTES, CORTES 44 (12-11-2), most 9/2176
– Leírás: Kristeller (1989: IV, 509);
– Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus*;
– Megjegyzés: vegyes, 2 kötet (papír XV. sz.), 36 ff.;
– Jele: **Ma (Ravasini)**

84. SEVILLA, BIBLIOTECA CAPITULAR Y COLOMBINA, 5-5-19
– Leírás: Kristeller (1989: IV, 618);
– Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 279–289);
– Megjegyzés: papír vegyes XV. sz., különböző germán kezek, 324 ff, Augustának vásárolták 1531.
– Jele: **Se (Ravasini)**

Svájc

85. BÁZEL, ÖFFENTLICHE BIBLIOTHEK DER UNIVERSITÄT, most UNIVERSITÄTSBIBLIOTHEK, F III 1
– Leírás: Kristeller (1990: V, 50);
– Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus*;
– Megjegyzés: vegyes XV. sz.

86. BÁZEL, ÖFFENTLICHE BIBLIOTHEK DER UNIVERSITÄT, most UNIVERSITÄTSBIBLIOTHEK, O III 23
– Leírás: Kristeller (1990: V, 78–79);
– Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 47–72); II. Pius, *Epistola de remedio amoris* (ff. 225v–228v);
– Megjegyzés: papír vegyes XV. sz., különböző kezek, régi tartalomjegyzék, 240 ff., ff. 47–72 visszafogottan díszített.

87. BERN, BÜRGERBIBLIOTHEK, 531
– Leírás: Kristeller (1990: V, 92);
– Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus* (ff. 65–109v);
– Megjegyzés: papír vegyes XV. sz., Franciaországban írták.

88. LUZERN, ZENTRALBIBLIOTHEK, ABTEILUNG BÜRGERBIBLIOTHEK (B B), BB MS. 320
– Leírás: Kristeller (1990: V, 122);
– Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus*;
– Megjegyzés: fólió papír, vegyes XV. sz., északi kéz, 1872-ben vásárolták, 188 ff.

89. ST. GALLEN, STIFTSBIBLIOTHEK, 91
– Eredet: Stephan Stainhorn, Bressanon kanonoka (XV. sz.);
– Leírás: Morrall (1988: 39); Kristeller (1990: V, 128);

– Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 125–171);
– Megjegyzés: papír vegyes XV. sz., expl. 1453, humanista írás, északi kéz;
– Jele: **Ga (Morrall)**

Vatikánváros

90. VATIKÁNVÁROS, BIBLIOTECA APOSTOLICA VATICANA, FONDO PALATINO LATINO, PAL. LAT. 1585
– Leírás: Kristeller (1967: II, 394);
– Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus*;
– Megjegyzés: vegyes. Elérhető on-line: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Pal.lat.1585
– Jele: **CV1 (MÁ)**

91. VATIKÁNVÁROS, BIBLIOTECA APOSTOLICA VATICANA, FONDO PALATINO LATINO, PAL. LAT. 1625
– Leírás: Kristeller (1967: II, 394; 1992: VI, 367);
– Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 183–212);
– Megjegyzés: papír vegyes XV. sz., 269 ff., Németországban írták, glosszákkal. Elérhető on-line: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Pal.lat.1625
– Jele: **CV2 (MÁ)**

92. VATIKÁNVÁROS, BIBLIOTECA APOSTOLICA VATICANA, FONDO REGINENSE LATINO, REG. LAT. 777
– Leírás: Kristeller (1967: II, 400);
– Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus*;
– Megjegyzés: vegyes.
– Jele: **CV3 (MÁ)**

93. VATIKÁNVÁROS, BIBLIOTECA APOSTOLICA VATICANA, FONDO OTTOBANIANO LATINO, OTTOB. LAT. 2144
– Leírás: Kristeller (1967: II, 436);
– Tartalma: II. Pius, Historia amatoria (f. 71);
– Megjegyzés: papír vegyes XV. sz., talán nem olasz kéz írása.
– Jele: **CV4 (MÁ)**

Kiadások

Ide csak olyan nyomtatványokat vettem fel, amelyeknek fizikai példánya is létezik, és/vagy jómagam láttam őket legalább digitális másolatban. Olyan kiadások, amelyeknek csak bibliográfiai leírása van, de fizikai valójukban nem maradtak fenn, nem szerepelnek ezen a listán.

H 151 (1)

Epistolae familiares, Nürnberg, Anton Koberger, Niklas von Wyle [a kiadás szerkesztője], 1481, 16 Kal X [16 IX], fol., got., ff. 246, s. s. [a,^{8} b–z, A–P,^{6} Q,^{10} *^{6}], ll. 52.

Bibliográfiai utalások: H *151, HC *151, Pell. 92, BMC II. 421, Pol. 3168, IGI 7775, Goff P-717, IBH 2742, NUC 397758, IDL 63, CIBNP P-412, CRIBPF 1632 [feltételezi, hogy Pell. 89 és Pell. 92 egyformák lennének, és azonosítja őket H 151-gyel], BAV P-332.

Megjegyzés: Ravasini Bibliothèque Nationale Paris (Rès H gZ 21) [Pell. 92]. A fizikai vizsgálat igazolja a CRIBPF 1632-vel való azonosságot.

Vizsgált példány: Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Inc. 581., Firenze, Biblioteca Nazionale Centrale, B.3.27. **MÁ**

H 154 (2)

[Epistolae familiares], Nürnberg, Anton Koberger, Niklas van Wyle [a kiadás szerkesztője], 1486, 16 kal VIII [17 VII], 4, got., ff. 246, c. s. (a,^{6} b–z,^{8} aa–hh^{8}), ll. 52.

Bibliográfiai utalások: H *154, HC *154, Pell. 94, BMC II. 430, Pol. 3169, IGI 7777, Goff P-719, IBH 2744, IBP 4455, NUC 397762, IDL 65, CIBNP P-414, IBE 4613, BAV P-334.

Megjegyzés: Ravasini Biblioteca Nazionale Roma (70.4.B.14), Bibliothèque Nationale Paris (Rès Z 1821, Rès Z 1822).

Vizsgált példány: Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Inc. 1073. **MÁ**

H 156 (3)

[Epistolae familiares], Nürnberg, Anton Koberger, Niklas van Wyle [a kiadás szerkesztője], 1496, 16 kal VI [17 V], 4, rom., ff. 348, c. s. (A–Z,^{8} a–v,^{8} x^{4}), ll. 42.

Bibliográfiai utalások: H *156, HC *156, Pell. 95, BMC II. 442, Pol. 3170, IGI 7778, Goff P-720, IBH 2745, IBP 4456, NUC 397763, IDL 66, CIBNP P-415, IBE 4614, BAV P-335.

Megjegyzés: Ravasini Biblioteca Casanatense Roma (Vol. Inc. 976), Bibliothèque Nationale Paris (Rès H 585, Rès Z 1823).

Vizsgált példány: Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Inc. 1074. Nápoly, Biblioteca Nazionale Vittorio Emanuele III, XIII C 11 és VIII C 25. **MÁ**

H 157 (4)

[Epistolae familiares et varii tractatus], Milánó, Ulrich Scinzenzeler, Ambrosius Archintus & Johannes Vinzalius [a kiadás szerkesztői], 1496, 10 XII, fol., rom., ff. 188, c. s. (a,^{6} a–z,^{6} &,^{6} A–C,^{6} D^{8}), ll. 55.

Bibliográfiai utalások: H *157, HC *157, Pell. 96, BMC VI. 770, IGI 7779, Goff P-721, IBH 2746, IBP 4457, NUC 397765, IDL 67, CIBNP P-416, Sul Mendes 1040–41, IBE 4615, BAV P-336.

Megjegyzés: Ravasini Biblioteca Nazionale Roma (70.7.G.10), Bibliothèque Nationale Paris (Rès H 79).

Vizsgált példány: Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Inc. 1222. Firenze Biblioteca Nazionale Centrale 25.2.4.3. Biblioteca Nazionale Roma (70.7.G.10) **MÁ**

H 158-C 37 (5)

[Epistolae familiares et varii tractatus], Lyon, Jean de Vingle, Ambrosius Archintus & Johannes Vinzalius [a kiadás szerkesztői], 1497, 8 IX, 4, 4, got., ff. 228, c. s. (A,^{8} a–z,^{8} τ,^{8} ς^{6}), ll. 54.

Bibliográfiai utalások: H *158, HC *158, Pell. 97, BMC VIII. 312, Pol. 3171., IGI 7780, Goff P-722 [azonosítja H 158-at C 37-tel, a dátum eltérése ellenére (C 37-ben 1487), amely talán C-nek tulajdonítható], IBH 2747, NUC 397768, CRIBPF 1636 [azonosítja H 158-at C 37-tel], IBE 4616.

Megjegyzés: Ravasini Biblioteca Casanatense Roma (Inc 1158), Bibliothèque Nationale Paris (Rès H 938 I).

Vizsgált példány: Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Inc. 1075. Biblioteca Casanatense Róma Vol. Inc. 1158. **MÁ**

H 160 (6)

[Epistolae familiares], s. l.[Strassburg] [Reutlingen], s. t. [Adolph Rush] [Michael Greyff], Niklas von Wyle [a kiadás szerkesztője], s. a. [ant. a 1478], fol., ff. 216, s. s. [a–c,^{1} d,^{8} e–s,$^{8/10}$ t,^{10} v.^{8} x–y,^{10} z,^{8} τ^{6}], ll. 37.

Bibliográfiai utalások: H 160, HC *160, Pell. 98, BMC I. 63, IGI 7773, Goff P-716, IBH 2741 [kb. 1470–1475], IBP 4453, NUC 397757.

Megjegyzés: Morrall, *The Early Editions…, i.m.*, 220. Morrall *rn* British Library London G.9351 (IB.615), Ravasini Bibliothèque Nationale Paris (Rès H 325).

Vizsgált példány: Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Inc. 580. **MÁ**

H 213 (7)

[*Historia* de duobus amantibus], s.l. [Köln], s.t. [Ulrich Zell], s.a. [kb. 1470], 4, got., ff. 36 + 2 ff. Fehér, s. s. [a–d,^{8} e^{6}], ll. 27.

Bibliográfiai utalások: H *213, HC *213 [1470], Pell. 152 [ant. a. 1471], IGI 7795 [1472], Goff P-670 [ant. a.. 1471], IBH 2730, IDL 37 [ant. a. 1471], CIBNP P-371 [non post. A. 1472].

Megjegyzés: Morrall *k*^{2} British Library London IA 2874, München Staatsbibliothek 4o Inc. S.a. 1733; Ravasini Biblioteca Nazionale Roma (70.6.B.7.6), Bibliothèque Nationale Paris (Rès Y2 531).

Vizsgált példány: München BSB 4 Inc.s.a.1733, Biblioteca Nazionale Roma (70.6.B.7.6), **MÁ**

H 214 (8)

[*Historia* de duobus amantibus], s.l. [Köln], s.t. [Ulrich Zell], s.a. [kb. 1470], 4, got., ff. 36 + 2 fehér ff., s. s. [a–d,[8] e[6]], ll. 27.

Bibliográfiai utalások: H 214, HC 214, Pell. 153 [1467–1470], BMC I. 182, Pol. 3155, IGI 7794, CIBNP P-369.

Megjegyzés: Morrall *k¹* British Library London G.9295 (IA 2752), Ravasini Bibliothèque Nationale Paris (Rès Y2 1080).

Vizsgált példány: British Library (IA 2752) digitális másolatban. **MÁ**

H 215 (9)

[*Historia* de duobus amantibus], s.l. [Köln], s.t. [a Dialogus Salomoni et Marcolphi tipográfusa], s.a. [1480], 4, got., ff. 34, s.s., ll. 27.

Bibliográfiai utalások: H *215, Goff P-677.

Megjegyzés: valószínűleg a d4 jelű ív üres, így összesen 4 oldal hiányzik a történetből. Morrall *k⁴* München Staatsbibliothek, 4o Inc.s.a.1733a, Oxford Bodleian Library Auct.IV.Q.V.29.

Vizsgált példány: München Staatsbibliothek, 4o Inc.s.a.1733a, Oxford Bodleian Library Auct 4. Q 5.29 **MÁ**

H 216 – C 61 (10)

[*Historia* de duobus amantibus], s.l.[Párizs], s.t. [Ulrich Gering, Martin Kranz & Michael Friburger], s.a. [1472], rom., ff. 44 + 2. fehér ff., s.s. [a–d,[10] e[6]], ll. 23.

Bibliográfiai utalások: H 216, C 61, Pell. 147, BMC VIII. 6, Goff P-671[azonosítja H 216-t C 61-gyel], NUC 397690, CIBNP P-372, CRIBPF 1623 [azonosítja H 216-t C 61-gyel]

Megjegyzés: Ravasini Bibliothèque Nationale Paris (Rès Y2 1118).

Vizsgált példány: Párizs Bibliothèque Nationale Paris (Rès Y2 1118).

http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b86042756/f9.image.r=Aeneae%20Silvii%20de%20Duobus%20amantibus.langEN

MÁ

H 217 (11)

[*Historia* de duobus amantibus. Epistola de remedio amoris], s.l. [Köln], s.t. [Johann Schilling], s.a. [1473], fol., got., ff. 22, s.s. [a,[10] b[12]], coll. 2, ll. 38.

Bibliográfiai utalások: H *217 [Nic. Gaetz vagy Conr. Hombarch], HC *217, Pell. 158 [Nicolaus Goetz vagy Konrad Winters?], BMC I. 236 [Albertus Magnus *De virtutibus* c. művének tipográfusa, Johannes Solidi, 1475], Pol. 3156 [Köln vagy Bázel?, Albertus Magnus *De virtutibus* c. művének tipográfusa, (Jean Solidi?) kb. 1474], IGI 7798, Goff P-673 [Tip. Albertus Magnus, kb. 1473–1474], NUC 397692 [Coloniae, Johannes Solidi, kb. 1474], CIBNP P-370, BAV P-306 [Bázel?].

Megjegyzés: Az ISTC szerint Epistola retractatoria is van benne, a München digilib alapján azonban nincs benne Epistola retractatoria. Morrall *ba*[1] British Library London IB 3859; Ravasini Biblioteca Angelica Roma (Inc 745), Bibliothèque Nationale Paris (Rès Y2 19).

Vizsgált példány: München BSB 4 Inc.s.a.1733d. Biblioteca Angelica Roma (Inc 745) **MÁ**

http://www.e-rara.ch/doi/10.3931/e-rara-19739

H 218 (12)

[*Historia* de duobus amantibus], s.l. [Sant'Orso], s.t. [Giovanni da Reno], s.a.[1475], 4, rom., ff. 34, c.s. (a,^{8} b,^{10} c–d^{8}), ll. 25.

Bibliográfiai utalások: H *218, HC *218 [Velence, Bartolomeus Cremonensis, 1473], Pell. 150, BMC VII. 1027, IGI 7800, Goff P-676, NUC 397695, Sul Mendes 1034, IBE 4628.

Megjegyzés: Nem tartalmazza a Caspar Schlicknek és a Mariano Sozzininek szóló leveleket. Morrall *so* British Library London IA 30914, Ravasini Biblioteca Nacional Madrid (I 2160).

Vizsgált példány: München, Bayerische Staatsbibliothek, 4 Inc. s.a. 1733b. Róma, Biblioteca Angelica, Inc. 731. Oxford, Bodleian Library Douce 33 (1) 2012-04-24 Nápoly, Biblioteca Nazionale Vittorio Emanuele III, VIII C 52. **MÁ**

http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/0006/bsb00068920/images/

H 219 (13)

[*Historia* de duobus amantibus. Epistola de remedio amoris. Epistola retractatoria], s.l. [Strassburg], s.t. [Johann Pruss], s.a. [kb. 1489], 4, got., ff. 28, c.s. (a–d,^{6} e^{4}), ll. 35–36.

Bibliográfiai utalások: H *219, IGI 7807, Goff P-683 [Köln, Heinrich Quentell, 1490], NUC 397704 [Köln, Heinrich Quentell, 1490].

Megjegyzés: a wolfenbütteli példány kötéshibás, 2 ívet felcseréltek, így a Pacorus-epizód és Eurialus és Pandalus beszélgetése összekeveredett a kötetben. Morrall *k*[7] Copenhagen The Royal Library Inc. 3242, Ravasini Biblioteca Civica A. Hortis Trieszt (II Aa 17).

Vizsgált példány: Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, 80-a-quod-4.

München, Bayerische Staatsbibliothek, 4 Inc. s.a. 1733f. Biblioteca Civica A. Hortis Trieszt (II Aa 17). **MÁ**

H 220 (14)

[*Historia* de duobus amantibus], s.l. [Köln], s.t. [Heinrich Quentell], s.a. [kb. 1480], 4, got., ff. 38, c.s. (a–c,^{8} d,^{6} e^{8}), ll. 26.

Bibliográfiai utalások: H 220, IGI 7802.

Megjegyzés: Morrall k^5 Biblioteca Civica A. Hortis Trieszt (II Aa 13), Ravasini Biblioteca Civica A. Hortis Trieszt (II Aa 13).

Vizsgált példány: Biblioteca Civica A. Hortis Trieszt (II Aa 13). **MÁ**

H 221 (15)

[*Historia* de duobus amantibus], s.l.[Löwen], s.t. [Aegidius van der Heerstraten (?)], s.a., 4, got., ff. 24 + 2 fehér ff., c.s. (a,^{8} c–e^6), ll. 30–31.

Bibliográfiai utalások: H 221 [nem hoz semmilyen tipográfiai azonosítást], Collijn Sallander 17 [megszorítással azonosítja a vizsgált példányt H 221-gyel].

Megjegyzés: Morrall *d*? Uppsala Universitetsbibliothek Ink. 34:39 (f.2. hiányos)

Vizsgált példány: Uppsala Universitetsbibliothek Ink. 34:39. **MÁ**

H 222 (16)

[*Historia* de duobus amantibus], s.l.[Köln], s.t. [Nikolaus Philippi és Markus Reinhard], s.a. [kb. 1480], fol., got., ff. 26 + 2. fehér ff., s.s., ll. 30.

Bibliográfiai utalások: H 222, HC 222, Pell. 156, IGI 7804, NUC 397697, CRIBPF 1624 [Lyon, Nicolaus Philippi és Markus Reinhart, kb. 1470–1480].

Megjegyzés: Morrall *ly* Bibliothèque Mazarine Paris (122, 4e p.); Ravasini Bibliothèque Mazarine Paris (122, 4e p.).

Vizsgált példány: Biblioteca Civica A. Hortis Trieszt II Aa 73. **MÁ**

H 223 (17)

[*Historia* de duobus amantibus], s.l.[Köln], s.t. [Arnold Therhoernen], s.a. [1471–1475], 4, got., ff. 36, s.s. [a–b,^{8} c–d^{10}], ll. 27.

Bibliográfiai utalások: H 223 [Löwen, Joh. De Westphalia], HC 223, Pell. 151, CRIBPF 1622 [Köln, Arnold Therhoemen (sic!), 1471–1475; feltételezi, hogy H 223 különbözik HC 223-tól és HC 223-at azonosítja C 62-vel (vö.)].

Megjegyzés: Ravasini Bibliothèque Mazarine Paris (4, 1e p).

Vizsgált példány: Oxford, Jesus College **MÁ**

H 225 (18)

[*Historia* de duobus amantibus. Epistola de remedio amoris], s.l.[Róma], s.t. [Adam Rot], s.a. [kb. 1472], 4, rom., ff. 42 + 2 fehér ff., s.s. [a,^{10} b,^{12} c,^{10} d–e^6], ll. 28.

Bibliográfiai utalások: H 225, IGI 7796, BAV P-304.

Megjegyzés: Morrall r^1 Bibliothèque Municipale de Troyes Inc. 671; Ravasini Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, L.6.68.

Vizsgált példány: Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, L.6.68., Biblioteca Apostolica Vaticana, Stamp. Ross. 165. (hiányos példány). **MÁ**

H 226 (19)

[*Historia* de duobus amantibus. Epistola de remedio amoris. Epistola retractatoria], Lipcse, Conrad Kachelofen, s.a. [1489–1495], 4, got., ff. 23 + 1 fehér f., c.s. (a–c^{8}), ll. 40–41.

Bibliográfiai utalások: H 226, HC 226 [1490], Pell. 160, BMC III. 632, Pol. 3157, IGI 7808 [1489–1497], Goff P-682, IBP 4460, NUC 397702.

Megjegyzés: Morrall *lg* British Library London IA 11686; Ravasini Biblioteca Civica A. Hortis Trieszt (II Aa 14).

Vizsgált példány: Hamburg Staats- und Universität Bibliothek Carl von Ossietzky, AC IV 80.

München BSB 4 Inc.s.a.1733e. Biblioteca Civica A. Hortis Trieszt (II Aa 14). **MÁ**

http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/0004/bsb00040099/images/

H 228 (20)

[*Historia* de duobus amantibus. Epistola de remedio amoris], Strasbourg, s.t. [Heinrich Knoblochtzer], 1476, 4, rom., ff. 54, s.s. [a–f,^{8} g^{6}], ll. 24.

Bibliográfiai utalások: H 228 [Henr. Ariminensis], HC 228, Pell. 149 [H. Eggestein], BMC I. 86, CIBNP P-374, BAV P-308.

Megjegyzés: Morrall *s* British Library London G.9294 (IA 823); Ravasini Bibliothèque Nationale Paris (Rès Y2 536: hiányos példány).

Vizsgált példány: Biblioteca Apostolica Vaticana Inc. V. 39., Cambridge University Library

Inc. 5.A.2.5[96] **MÁ**

H 230 (21)

[*Historia* de duobus amantibus], Löwen, Conradum Braem, 1479, 4, got., ff. 38 + 2 fehér ff., c.s. (a–c,^{8} d,^{6} e^{8}), ll. 25–26.

Bibliográfiai utalások: H 230, HC 230, Pell. 161 [a H 230 tipográfiai jelllemzőit hozza, de ezeket H 238-nak tulajdonítja. A hibát a CIBNP kijavítja.], CIBNP P-375.

Megjegyzés: Morrall *lo* Cambridge University Library Inc.5.F.2.3. (3263); Ravasini Bibliothèque Nationale Paris (Rès Y2 537).

Vizsgált példány: Cambridge University Library Inc.5.F.2.3. (3263) **MÁ**

H 231 (22)

[*Historia* de duobus amantibus], s.l. [Köln], s.t. [A Dialogus Salomoni et Marcolfi tipográfusa], 1481, 4, got., ff. 34, c.s. (a–c,^{8} d,^{6} e^{4}), ll. 27.

Bibliográfiai utalások: H 231, HC 231 [Köln, Petr. Ab altis de Olpe vagy Goiswinus Gops de Euskyrchen], BMC I. 259, IDL 41.

Megjegyzés: Morrall *k^{6}* British Library London (IA 4435), Ravasini British Library London (IA 4435).

Vizsgált példány: München BSB 4 Inc.c.a.198 **MÁ**

http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/0004/bsb00040098/images/

H 232 (23)

[*Historia* de duobus amantibus], Leiden, s.t. [Henricus Heynrici], 14[8]3, 4, got., ff. 36, c.s. (a–d,^{8} e^{4}), ll. 27.

Bibliográfiai utalások: H 232, HC 232 [1443 de 14[8]3], BMC IX. 96.

Megjegyzés: Morrall *ln* British Library London IA 48402, Ravasini British Library London (IA 48402).

Vizsgált példány: British Library London IA 48402. **MÁ**

H 233 (24)

[*Historia* de duobus amantibus], Velence, s.t. [Bernardino Stagnino], 1483, 8 VII, 4, got., ff. 16, c.s. (a,^{8} b–c^{4}), ll. 39–41, 2 col.

Bibliográfiai utalások: H 233, HC 233, Pell. 162, BMC V. 364, IGI 7805, Goff P-680, NUC 397700, CIBNP P-376.

Megjegyzés: Morrall v^1 British Library London IA 22114; Ravasini Bibliothèque Nationale Paris (Rès Y2 538).

Vizsgált példány: München, Bayerische Saatsbibliothek, 4 Inc. c.a. 321. Biblioteca Civica A. Hortis Trieste II Aa 36. **MÁ**

http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/0005/bsb00059964/images/

H 234 (25)

[*Historia* de duobus amantibus. Epitola iuveni non esse negandum amorem dicens. Epistola amatoria], s.l. [Róma], s.t. [Stephan Plannck], 1485, 15 VII, 4, got., ff. 25 + 1 fehér f., s.s., ll. 33.

Bibliográfiai utalások: H 234, Pell. 163, IGI 7806, Goff P-681, NUC 397701, IBE 4629, BAV P-310.

Megjegyzés: Morrall r^8 Biblioteca Civica Trieszt II Aa 55 (cc 25), Ravasini Biblioteca Alessandrina Róma (Inc 261).

Vizsgált példány: Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, http://diglib.hab.de/show_image.php?dir=inkunabeln/259-quod-8&pointer=40

Bayerische Staatsbibliothek, 4 Inc. c.a. 433. Biblioteca Civica Trieszt II Aa 55. **MÁ**

H 235 (26)

[*Historia* de duobus amantibus. Epistola de remedio amoris. Epistola retractatoria], Antwerpen, Mathias Goes, 1488, 4, got., ff. 34, c.s. (a–e,^{6} f^{4}), ll. 30.

Bibliográfiai utalások: H 235, HC 235, BMC IX. 179, Goff P-739, IBH 2731, NUC 397719.

Megjegyzés: Morrall ap^2 British Library London IA 49895, Ravasini British Library London (IA 49895).

Vizsgált példány: Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Inc. 1082. **MÁ**

H 236 (27)

[*Historia* de duobus amantibus. Epistola de remedio amoris. Epistola retractatoria], Antwerpen, Gerard Leeu, 1488, 4, got., ff. 28, c.s. (a–c,^{6} D,^{6} E^{4}), ll. 33.

Bibliográfiai utalások: H 236, HC 236, BMC IX. 191, Pol. 3159.

Megjegyzés: Morrall *ap*^{1} British Library London IA 49788, Ravasini British Library London (IA 49788).

Vizsgált példány: Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Ink. 10. H.36. **MÁ**

H 237 (28)

[*Historia* de duobus amantibus. Epistola iuveni non esse negandum amorem dicens. Epistola amatoria], s.l. [Róma], s.t. [Stephan Plannck], 1492, 5 III, 4, got., ff. 25 + 1 fehér f., c.s. (a–b,^{8} c,^{6} d^{4}), ll. 33.

Bibliográfiai utalások: H 237, BMC IV. 96, IGI 7809, Goff P-684, Sul Mendes 1035, BAV P-312.

Megjegyzés: Morrall *r*^{9} British Library London IA 18505, Ravasini Biblioteca Nazionale Róma (70.3.F.61).

Vizsgált példány: München, Bayerische Staatsbibliothek, 4 Inc. c.a. 953m. Biblioteca Nazionale Róma (70.3.F.61). Biblioteca Civica A. Hortis Trieszt II Aa 45/5. Biblioteca Nazionale di Napoli Vittorio Emanuele III VIII B 12. **MÁ**

https://opacplus.bsb-muenchen.de/InfoGuideClient/singleHit.do?methodToCall=showHit&curPos=280&identifier=-1_FT_843842723&tab=showWeblinksActive

H 239 (29)

[*Historia* de duobus amantibus], Bologna, s.t., Benedetto Faelli [a kiadás szerkesztője], 1496, 4, got., ff. 16, c.s. (a–d^{4}), ll. 42.

Bibliográfiai utalások: H 239, IGI 7811 [Pierre Maufer], IBH 2732.

Megjegyzés: A CIH szerint Győrben, a Székesegyházi Gyűjteményben Ö.II.17. jelzeten létezik egy példány. Ez 2009 májusában, Pintérné Rácz Krisztina tájékoztatása szerint már nem található meg az állományban. Morrall *bo* Biblioteca Civica Trieszt I Aa 49 (cc 11)[sic!]; Ravasini Biblioteca Civica A. Hortis Trieszt (II Aa 49). A két példány ugyanaz, Morrall hibásan hozza a jelzetet.

Vizsgált példány: Biblioteca Civica A. Hortis Trieszt (II Aa 49). **MÁ**

http://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht/?PPN=PPN772394105&PHYSID=PHYS_0001

H 240 (30)

[*Historia* de duobus amantibus], Velence, Piero Quaregni, Giovan Battista Sessa, 1497, 10 III, 4, rom., ff. 16, c.s. (a–d^{4}), ll. 40, 2 col.

Bibliográfiai utalások: H 240, HC 240, R (fasc. V, p. 81), Pell. 165, BMC V. 512, IGI 7812, Goff P-686, NUC 397705, CIBNP -380, IBE 4630.

Megjegyzés: Nem tartalmazza a Caspar Schlicknek és a Mariano Sozzininek szóló leveleket. Morrall v^2 British Library London IA 25169; Ravasini Biblioteca Angelica Róma (Inc 349), Bibliothèque Nationale Paris (Rès Y2 540, Rès Y2 541).

Vizsgált példány: Biblioteca Angelica Róma (Inc 349). Biblioteca Civica A. Hortis Trieste II. Aa. 50. **MÁ**

C 59 (31)

[*Historia* de duobus amantibus], s.l. [Párizs], s.t. [Peter de Keysere és Johannes Stol], s.a. [1473–1478?], 4, rom., ff. 38, s.s. [a–b,^{10} c,^{8} d^{10}], ll. 24.

Bibliográfiai utalások: C 59, Pell. 148 [1478?], BMC VII. 10 [1475?], Goff P-675 [kb. 1474], IDL 39 [kb. 1473], CIBNP P-373.

Megjegyzés: Morrall p^2 British Library London IA 39205 (hiányos példány); Ravasini Bibliothèque Nationale Paris (Rès Y2 532).

Vizsgált példány: Bécs, ÖNB (Ink 3.H.29) **MÁ**

C 61 – H 216 (32)

[*Historia* de duobus amantibus], s.l. [Párizs], s.t. [Ulrich Gering, Martin Kranz & Michael Friburger], s.a. [1472], 4, rom., ff. 44 + 2 fehér ff., s.s. [a–d,^{10} e^{6}], ll. 23.

Bibliográfiai utalások: C 61 [1470], CIBNP P-372, CRIBPF 1623 [C61-et azonosítja H 216-tal].

Megjegyzés: Morrall p^1 British Library London IA 39035; Ravasini Bibliothèque Nationale Paris (Rès Y2 1118).

Vizsgált példány: British Library London IA 39035. **MÁ**

C 62 (33)

[*Historia* de duobus amantibus], s.l. [Köln], s.t. [Arnold Therhoernen], s.a. [1471], 4, got., ff. 36, s.s. [a,^{10} b–c,^{8} d^{10}], ll. 27.

Bibliográfiai utalások: C 62, CRIBPF 1622 [azonosítja C 62-t HC 233-mal (vö.)], Oates 430, Rhodes 1408.

Megjegyzés: Morrall k^3 Cambridge University Library Inc. 5.A.4.2., Paris Bibliothèque Mazarine Inc. 4(1); Ravasini Bibliothèque Mazarine Paris (4, 1p.).

Vizsgált példány: Cambridge University Library Inc. 5.A.4.2. **MÁ**

C 64 (34)

[*Historia* de duobus amantibus], s.l. [Róma], s.t. [Johann Gensberg], s.a. [kb. 1474], 4, rom., ff. 40, s.s. [a–e^{8}], ll. 28.

Bibliográfiai utalások: C 64, R (fasc. V, p. 81), BMC IV. 50, IGI 7799, Goff P-674, NUC 397694, IBE 4627 [Johannes Schurener, kb. 1475].

Megjegyzés: Morrall r^5 British Library London IA 17825; Ravasini Biblioteca Nacional Madrid (I 2175).

Vizsgált példány: Biblioteca Apostolica Vaticana Stamp. Chig. IV. 2195(5) **MÁ**

C 65 (35)

[*Historia* de duobus amantibus], s.l. [Róma], s.t. [Theobald Schencbecher], s.a. [kb. 1472], 4 és 8, rom., ff. 42, s.s. [a,^{10} b–e^{8}], ll. 28.

Bibliográfiai utalások: C 65, BMC IV. 46, IGI 7797.

Megjegyzés: Morrall r^{3} British Library London IA 17635; Ravasini Biblioteca Comunale degli Ardenti Viterbo (II-E-8-6).

Vizsgált példány: British Library példány digitális másolatban **MÁ**

C 68 (36)

[*Historia* de duobus amantibus], s.l. [Párizs], s.t. [Simon Doliatoris], s.a. [kb. 1483], 4, got., ff. 32, s.s. [a–d^{8}], ll. 28–30.

Bibliográfiai utalások: C 68 [Köln, 1472–1475], Pell. 154/Pell. 155 [azonosítja Pell. 154-et C-68-cal, és úgy írja le Pell. 155-öt, mint egy, a Pell. 154-től különböző kiadást], BMC VIII. 55 [saját példányát azonosítja Pell. 155-tel], NUC 397698, CIBNP P-377, CRIBPF 1625 [feltételezi, hogy Pell. 154 azonos Pell. 155-tel, és azonosítja ezeket C 68-cal és BMC VIII. 55-tel].

Megjegyzés: Ravasini vizsgálatai szerint Pell. 154 és Pell. 155 azonos egymással Bibliothèque Mazarine (4) [Pell. 154], Bibliothèque Nationale Paris (Rès Y2 995) [Pell. 155]. Morrall p^{3} British Library London IA 39313.

Vizsgált példány: British Library London IA 39313. digitális másolatban **MÁ**

C 69 (47)

[*Historia* de duobus amantibus], Párizs, Antoine Cayllaut, s.a., 4, got., ff. 26, c.s. (a–b,^{8} c^{10}), ll. 34.

Bibliográfiai utalások: C 69, Pell. 159, BMC VIII. 49.

Megjegyzés: Morrall p^{4} British Library London IA 39523; Ravasini Bibliothèque Sainte Geneviève Paris (OE XV 841).

Vizsgált példány: British Library digitális másolatban. **MÁ**

C 70 (38)

[*Historia* de duobus amantibus], s.l. [Róma], s.t. [Johannes Bulle], s.a. [kb. 1480], 4, got., ff. 20, s.s., ll. 36.

Bibliográfiai utalások: C 70 [Mantova, Paulus de Purbach], IGI 7803, Goff P-678, IDL 40 [1478–1479].

Megjegyzés: Morrall r^{6} The Hague The Royal Library 225 G 44; Ravasini Biblioteca Nazionale Napoli (VIII C 20.2).

Vizsgált példány: Biblioteca Apostolica Vaticana Inc. V. 229. Biblioteca Nazionale Napoli (VIII C 20.2). **MÁ**

C 71 (39)

[*Historia* de duobus amantibus], Alost, s.t. [Johann de Westfalia & Theodor Martens], 1473, 4, got., ff. 28, s.s., ll. 33.

Bibliográfiai utalások: C 71, Pol. 3158, IDL 38.

Megjegyzés: Morrall *al* Cambridge University Library Inc. 4.F.1.1.

Vizsgált példány: Cambridge University Library Inc. 4.F.1.1. **MÁ**

C 72 (40)

[*Historia* de duobus amantibus], Párizs, Wolfgang Hopyl, 1494, 20 VII, 4, got., ff. 28, c.s. (a–c,[8] d[4]), ll. 32.

Bibliográfiai utalások: C 72, Pell. 164, BMC VIII. 134, IGI 7810 [(Johann Higman és) Wolfgang Hopyl], IDL 42, CIBNP P-379.

Megjegyzés: Morrall *p*[5] British Library London IA 40125; Ravasini Bibliothèque Nationale Paris (Rès Y2 539).

Vizsgált példány: Róma, Biblioteca Corsiniana, 53. E 47. **MÁ**

https://archive.org/details/OEXV715_2_P1

R SUPPL. 1 (41)

[*Historia* de duobus amantibus], s.l. [Spira], s.t. [A Postilla Scholastica tipográfusa], s.a. [kb. 1471], 4, rom., ff. 30.

Bibliográfiai utalások: R (Suppl.) 1, Hubay (1966) 1737, Hubay (1970) *508, Sack 2879.

Megjegyzés: Morrall *sp* Würzburg, Universitätsbibliothek, 6 an I.t.q.XI.

Vizsgált példány: München BSB 4 L. impr. c.n. Mss. 1045. **MÁ**

http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/0001/bsb00019914/images/

R 3 (42)

[*Historia* de duobus amantibus], s.l. [Róma], s.t. [Bartholomeus Guldinbeck], s.a. [kb. 1477], 4, got., ff. 30, s.s., ll. 30.

Bibliográfiai utalások: R 3 [Patavii, Mattheus Cerdonis de Windischgretz, kb. 1485], IGI 7801, Goff P-679 [kb. 1480].

Megjegyzés: Morrall *r*[7] Biblioteca Nazionale Róma (70.8.F1.2.), Ravasini Biblioteca Nazionale Róma (70.8.F1.2.).

Vizsgált példány: Biblioteca Nazionale Róma (70.8.F1.2.). Biblioteca Nazionale Napoli IV B 27.5 **MÁ**

BMC IV. 44 [C 66/C 67(?)] (43)

[*Historia* de duobus amantibus], s.l. [Róma], s.t.[Adam Rot], s.a. [1473], 4, rom., ff. 33 + 1 fehér f., s.s. [a,[10] b–d[8]], ll. 28–31.

Bibliográfiai utalások: BMC IV. 44, Goff P-672 [A Mercuriales Quaestiones tipográfusa (Theobaldus Schencbecher)], NUC 397691 [A Mercuriales Quaestiones tipográfusa (Theobaldus Schencbecher)], BAV P-305 [1471–1474; azonosítja BMC IV. 44-et C 66-tal és C 67-tel].

Megjegyzés: A kiadás nem tartalmazza a Caspar Schlicknek szóló levelet. Morrall *r*[2] British Library London (IA 17596), Ravasini British Library London (IA 17596).

Vizsgált példány: British Library digitális másolatban. **MÁ**

PELL. 155 – C 68 (44)

[*Historia* de duobus amantibus], s.l. [Párizs], s.t. [Simon Doliatoris], s.a. [kb. 1483], 4, got., ff. 32, s.s. [a–d^8], ll. 28–30.

Bibliográfiai utalások: Pell. 155, BMC VIII. 55, CIBNP P-377, CRIBPF 1625, vö. C 68.

Megjegyzés: Ravasini Bibliothèque Nationale Paris (Rès Y2 995).

Vizsgált példány: Ravasini Bibliothèque Nationale Paris (Rès Y2 995).

izsgált példány: British Library London IA 39313. **MÁ**

PELL. 157 (45)

[*Historia* de duobus amantibus. Epistola de remedio amoris. Epistola retractatoria], Köln, Heinrich Quentell, s.a. [kb.1495], 4, got., ff. 28, c.s. (a–d,^{6} e^4), ll. 36.

Bibliográfiai utalások: Pell. 157, BMC I. 296, Goff P-685.

Megjegyzés: Morrall *k* [8] British Library London IA 4950; Ravasini Bibliothèque Nationale Paris (Rès Y2 534).

Vizsgált példány: Wien, ÖNB Ink.3.H.32. **MÁ**

http://tudigit.ulb.tu-darmstadt.de/show/inc-ii-213

[HISTORIA DE DUOBUS AMANTIBUS], Velence, Giovan Battista Sessa, 1504, 17 XII, 4, rom., ff. 16, c.s. (a–d^4), ll. 40, 2 coll. **(46)**

General Catalogue of Printed Books. British Library London; NUC 397837.

Megjegyzés: Morrall *v*[3], Ravasini British Library London (C.57.c.42).

Vizsgált példány: Firenze BNCF MAGL. 5. 9. 362/c. Róma Biblioteca Casanatense, VOL. MiSC.1467.6, Biblioteca Civica A. Hortis Trieszt, II Aa 51. **MÁ**

[EPISTOLAE ET VARII TRACTATUS], Lyon, Jean de Vingle, 1505, 8 XI, 2, got., ff. 194, c.s. (A,^{6} a–z,^{8} τ^4) **(47)**

Catalogue Imprimés Bibliothèque Nationale Paris; General Catalogue of Printed Books. British Library London; NUC 397788.

Megjegyzés: Ravasini Bibliothèque Nationale Paris (Rès Z 1829).

Vizsgált példány: Biblioteca Civica A. Hortis Trieszt II Aa 71. **MÁ**

[HISTORIA DE DUOBUS AMANTIBUS], Velence, Melchiorre Sessa, 1514, 4, rom., ff. 16, c.s. (a–d^4), ll. 40, 2 coll. **(48)**
Catalogue Imprimés Bibliothèque Nationale Paris; NUC 397838.
Megjegyzés: Ravasini Bibliothèque Nationale Paris (Rès Z 1095).
Vizsgált példány: Biblioteca Civica A. Hortis Trieszt, II Aa 48. **MÁ**

[HISTORIA DE DUOBUS AMANTIBUS], Velence, Melchiorre Sessa, 1515, 17 IX, 4, rom., ff. 16, c.s. (a–d^4), ll. 40, 2 coll. **(49)**
Catalogo Biblioteca Nazionale Roma.
Megjegyzés: Ravasini Biblioteca Nazionale Roma (69.3.B.50).
Vizsgált példány: Biblioteca Nazionale Roma (69.3.B.50). **MÁ**

[EPISTOLAE ET VARII TRACTATUS], Lyon, Jean Moylin alias de Cambray, 1518, 15 IV, 2, got., ff. 194, c.s. A,^{6} a–z,^{8} τ^4), ll. 58. **(50)**
Catalogue Imprimés Bibliothèque Nationale Paris; NUC 397789/397790.
Megjegyzés: Ravasini Bibliothèque Nationale Paris (Rès H 993).
Vizsgált példány: Firenze, Biblioteca Riccardiana SEDE ST 9720. Biblioteca Civica A. Hortis Trieszt II Aa 78. **MÁ**

[HISTORIA DE DUOBUS AMANTIBUS], Velence, Melchiorre Sessa, 1529
Cosenza (IV, p. 2186 n. 62). Vélhetően téves bibliográfiai adat Arsenio Furgoni alapján.

[OPERA QUAE EXTANT OMNIA], Bázel, Henrichum Petri, 1551, fol., got., ff. 1034.
Catalogo Biblioteca Nazionale Roma. **(51)**
Megjegyzés: Ravasini Biblioteca Nazionale Róma (8.37.P.9, 9.14.D.1).
Vizsgált példány: Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Ant. 1069. **MÁ**

[OPERA QUAE EXTANT OMNIA], Bázel, ex officina Henricpetrina, 1571, fol. got., ff. 1034. **(52)**
Catalogue Imprimès Bibliothèque Nationale Paris.
Megjegyzés: Ravasini Bibliothèque Nationale Paris (Rès H 360).
Vizsgált példány: Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, A: 119.1.1 Quod. 2o. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Ant. 503. Firenze Biblioteca Nazionale Centrale, 10_6. Róma, Biblioteca Casanatense BB. IX.38. **MÁ**

R^4. [Róma, a *Mercuriales Quaestiones* tipográfusa (Theobaldus Schencbecher?), 1473 körül], 4o. **(53)**
Bibliográfiai utalások: Oates 1394; ISTC ip000672000: 'valószínűleg Pr 3455 egy variánsa', lásd r^3 leírását fentebb. Cambridge, University Library, Inc.5.B.2.7.

Vizsgált példány: Cambridge, University Library, Inc.5.B.2.7. **MÁ**
Jele: **R 4 (MÁ)**

(54) *Epistolarum Laconicarum farragines duae, quarum una ex Graeco versae sunt, altera Latinae tantum continentur. Catalogum vero earundem cum suis Autoribus, versa pagella, deprehendes*. Per Robertum Vuinter, Basileae, Anno MDXLV. Aeneae Sylvii de Euriali et Lucrecie amore libellus, 559–698. [559. oldalon csak a cím]
Vizsgált példány: Cambridge University Library, Acton.e.49.21
Jele: Bázel 1545. MÁ

(55) Gilbert Cousin, *Epistolarum Laconicarum atque selectarum farragines duae*, Basel, Johannes Oporinus, 1554, 386–491. BL, 1084.b.2. Cambridge University Library, K.14.44(G)
Jele: Bázel 1554. MÁ

(56) Hilarius Drudo, *Equitis Franci et adolescentulae mulieris Italae partica artis amandi insigni et iucundissima historia ostensa […]*, Frankfurt-am-Main, 1597.[415]

(57) Hilarius Drudo, *Equitis Franci et adolescentulae mulieris Italae partica artis amandi insigni et iucundissima historia ostensa […],* Frankfurt-am-Main, typis Ioannis Saurii, impensis Cornelii Sutorii, 1597. München, BSB, Res/P.o. lat. 1684 y. Digitálisan elérhető:
https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb00083219?page=,1
Jele: Frankfurt 1597. MÁ

(58) Hilarius Drudo, *Equitis Franci et adolescentulae mulieris Italae partica artis amandi insigni et iucundissima historia ostensa […],* Frankfurt-am-Main, Ursellis ex officina typographica Cornelii Sutoris, 1600. Augsburg, Staats- und Stadtbibliothek, NL 1253. Digitálisan elérhető: https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb11271763?page=,1
Jele: Frankfurt 1600. MÁ

(59) Hilarius Drudo, *Equitis Franci et adolescentulae mulieris Italae partica artis amandi insigni et iucundissima historia ostensa […],* Frankfurt-am-Main, Ursellis, ex officina Cornelii Sutorii, 1606.

(60) Hilarius Drudo, *Equitis Franci et adolescentulae mulieris Italae partica artis amandi insigni et iucundissima historia ostensa […],* Frankfurt-am-Main, Palthenius, 1625.

415 Az egyszerűség kedvéért mind a főszövegben, mind a *Variánslista* című mellékletben csupán Frankfurtként hivatkozom erre a kiadási helyre.

(61) Hilarius Drudo, *Equitis Franci et adolescentulae mulieris Italae partica artis amandi insigni et iucundissima historia ostensa [...],* Vincentius Obsopoeus, Typographica Rediviva, Leiden, 1648.

(62) Hilarius Drudo, *Equitis Franci et adolescentulae mulieris Italae partica artis amandi insigni et iucundissima historia ostensa [...],* Amsterdam, apud Georgium Trigg, 1651. München, BSB, Res/P.o. lat. 1668 n. Digitálisan elérhető: https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10609733?page=,1

Jele: Amszterdam 1651. MÁ

A Historia de duobus amantibus fordításai

A lista nyelvek szerint és azon belül időrendben tartalmazza a kéziratban maradt vagy nyomtatott fordításokat.

Német

Niklas von Wyle fordítása 1462-ben készült (ajánlása ekkor badeni Katharina őrgrófnénak címezve) és kéziratos formában is terjedt, majd 1477-ben nyomtatták ki először önálló kötetként. Ezt követően megjelent Wyle *Translationen* kötetének részeként is, az ajánlás ekkor már Mechtild palotagrófnőnek, ausztriai VI. Albrecht nagyherceg özvegyének szólt.[416]

Önálló kiadványként megjelent az alábbi címen (ill. ennek ortográfiai variánsaival):

Eine Liebliche Unnd Warhafftige History/ Von zweyen sich lieb habenden/ Menschen/ Euriolo/ und Lucretia: darinnen alle eigenschafft der Liebe/ süsse unnd bitterkeit/ Wollust und Schmertzen/ höfflich angezeigt und begriffen ist. Erstmals durch den Hochgelerten Poeten Eneam Silvium/ damals Keyser Secretarium in zierlichem Latein beschrieben/ und durch den Hoch gelerten Nicolaum von Weil/ Stadtschreiber zu Eszlingen verdeutscht worden

Heinrich Knoblochtzer, Strassburg, 1477 (Copinger 73, ISTC ip00686455)

Heinrich Knoblochtzer, Strassburg, kb. 1478 (Hain-Copinger 242, ISTC ip00686450)

[416] Piccolomini – von Wyle 1988, 36.

Johannes Guldenschaff, Köln, 1478 (Copinger 74, ISTC nem ismeri)
Anton Sorg, Augsburg, 1489 (Hain 242a, ISTC ip00686470)
Anton Sorg, Augsburg, 1491 (Copinger 3550,2, ISTC ip00686480)
Gregor Hofmann, Wormbs, 1550 (VD 16 P 3113)
Weigand Han, Frankfurt-am-Main, 1560 (VD16 P 3114)
Wendel (Erben) Humm, Frankfurt am Main, 1594 (VD16 P 3115)
Vicentium Strach, Leipzig, cc. 1600 (VD16 ZV 21470)
Friedrich Hartman, Frankfurt an der Oder, 1605 (VD17 39:139240V)
Johann Francke (aktív: 1578–1625), Magdeburg, s.a. (VD 17 azonosító nincs, példány: Berlin, Staatsbibliothek)

Wyle *Translationen* című kötetének első fordításaként:
Translationen etlicher Bücher, Konrad Fyner, Esslingen, 1478 (HC 16224*, ISTC iw00072000)
Tranßlatzion oder tütschunge[n] des hochgeachten Nicolai von wyle: Den z[we]yten Statschriber der Stat Esselingen: etlicher bücher Enee siluij: Pogij flore[n]tini: Felicis hemerlin: doctoris.
Johann Bryse, Strassburg, 1510 (példány: Detmold, Lippische Landesbibliothek)
Hainrich Stayner, Augusburg, 1536 (példány: Berlin, Staatsbibliothek)
Hainrich Stayner, Augusburg, 1548 (példány: Berlin, Staatliche Museen)

Olasz

A kutatás öt olasz fordítót ismer, akik közül kettőnek a munkája (Venetói Névtelen, Francesco Barlattani) csak kéziratos formában maradt fenn, s vélhetőleg e két fordítás egyike sem került soha nyomtatásba. A Venetói Névtelen munkája egyedi ajándéknak készülhetett, mert a címlapján egy gazdag miniatúrával illusztrálták, a dedikációja pedig egy ismeretlen hölgynek szóló szerelmes szonett. Francesco Barlattani műve vélhetőleg nem autográf, a bennfoglaló kötetet ugyanis a papír és az íráskép alapján a 18. századra datálják.

Alessandro Braccesi
Historia di due amanti – az első változat 1478-79-ben készült, csak kéziratban maradt fenn.

A második redakció került nyomtatásba először 1481-ben, majd több különböző címváltozattal a 16. században. Az egyes olasz kiadások összehasonlító textológiai vizsgálatát tudomásom szerint senki nem végezte még el. [417]

[417] Viti 1982; Tonelli 2000.

Epistole de dui amanti composte dal fausto et eccellente papa pio tradutte in vulgare con elegantissimo modo

Firenze, Nicolo di Lorenzo, 1481. (ISTC nem ismeri)

[Milánó, Leonardus Pachel és Uldericus Scinzenzeler, 1481–83.] (ISTC ip00686500)

[Firenze, Nicolaus Laurentii, Alamanus, 1485 körül] (ISTC ip00687000)

Firenze, Francesco di Dino, 20 Sept. 1489. (ISTC ip00688000)

[Firenze, Bartolommeo di Libri, kb. 1490] (ISTC ip00689000)

[Firenze?, n.pr., 1490–1500?]. (ISTC ip00689100)

Brescia, Baptista Farfengus, 31 Oct. 1491. (ISTC ip00689300)

[Firenze, Bartolommeo di Libri, 1495 körül]. (ISTC ip00689800)

Milánó, [n.pr.], per Alexander Pelizonus, 20 Nov. 1500. (ISTC ip00689900)

Firenze, [n.pr.] per Piero Pacini, [1500 körül]. (ISTC ip00690000)

Epistole de dui amanti composte dala felice memoria di papa Pio tradute in vulgar, Velence, per Giovan Battista Sessa, 1503.

Proemio di ser Alexandro Braccio al prestantissimo & excellentissimo giouene Lorenzo Pierfrancesco de medici sopra la traductione duna historia di due amanti composta dalla felice memoria di papa Pio secondo, Milano, Leonardo di Veggio?, 1510.

Epistole de dui amanti. Composte dala felice memoria di papa Pio: traducte in vulgar, Velence, Melchiore Sessa, 1514.

Proemio di ser Alexandro Braccio al prestantissimo & excellentissimo giouene Lorenzo Pierfrancesco de medici sopra la traductione duna historia di due amanti composta dalla felice memoria di papa Pio secondo, Milánó, Nicolo da Gorgonzola, 1518.

Epistole de dui amanti composte dala felice memoria di papa Pio, traducte in vulgare. Cosa noua, Velence, Melchiorre Sessa il vecchio & Pietro Ravani, 1521.

Epistole de dui amanti composte dal fausto et eccellente papa Pio, tradutte in vulgare con elegantissimo modo, Velence, Gregorio de'Gregori, 1526.

Epistole de dui amanti composte dal fausto et eccellente papa Pio. Tradutte in vulgare con elegantissimo modo, Velence, per Marchio Sessa, 1531.

Epistole di m. Enea Picolhuomini, il quale fu poi creato a sommo pontefice et detto papa Pio II., da m. Alessandro Braccio in volgare tradotte. Nuouamente con ogni diligenza impresse, Velence, Francesco Ridoni e Maffeo Pasini, 1541.

Epistole de dui amanti composte dal fausto et eccellente papa Pio tradutte in vulgare…, Velence, per Matteo Pagan, 1554.

Alamanno Donati

L'Historia di dua amanti composta da Silvio Enea Pontefice Pio II a Mariano compatriota et tardocta di lingua latina in fiorentino da Alamanno Donati al Magnifico Lorenzo de' Medici, Firenze, Antonio di Bartolommeo Miscomini, 1492 körül.

(Dedikációs kéziratos példánya Lorenzo de' Medicinek címezve: Firenze, Biblioteca Riccardiana, ms. 2670.)

Venetói Névtelen

De doi amanti, 1500 körül[418] [legkorábbi lehetséges forrása alapján akár már 1475 körül is készülhetett], kézirat, Firenze, Biblioteca Nazionale Centrale, ms Magliabechiano VI 39.

Giovanni Paolo Verniglione

Lo inamoramento de Lucrecia & Eurialo traducto per miser Io. Paulo Verniglione in uersi rithimi. Opera noua, Milánó, Giovanni Giacomo Da Legnano e fratelli, 1508.

Francesco Barlattani

Trattato de' vicendevoli Amori seguiti in Siena trà un Cavaliere Germanico, et una Dama Senese nel tempo che vi dimorò Sigismondo Imperatore, tradotto dal latino in Volgare da Francesco Barlattani l'anno 1666, Biblioteca Apostolica Vaticana, ms Capponiani 79, 170r–319v, 1666.

Spanyol

Az anonim spanyol fordító munkájáról Ines Ravasini monográfiája ad részletes tájékoztatást.[419]

Névtelen

Estoria muy verdadera de dos amantes Eurialo franco y Lucrecia senesa, Salamanca, a Gramatica Nébrija, tipográfusa, 1496 körül.

Hystoria muy verdadera de dos amantes Eurialo franco y Lucrecia senesa, Sevilla, Jacobo Cromberger, 1512.

Sevilla, Jacobo Cromberger, 1524.

Sevilla, Juan Cromberger, 1530.

Toledo, s.t., 1538.

418 Viti 1982 véleménye szerint.

419 Ines Ravasini kutatásai alapján: Piccolomini, *Estoria muy verdadera…*, 159–191.

Francia

A francia fordításokról, a kiadások elkülönítési nehézségeiről részletesen lásd előző kötetemet és az ott hivatkozott bibliográfiát. Anthitus la Favre munkájának kiadásait 1540-ig Kemp és saját kutatásaim alapján adom meg, a későbbieket csak saját vizsgálataim alapján.

Névtelen, 15. század
Roman d'Eurial et de Lucresse, Szentpétervár, Ermitázs Rajzgyűjteménye, Inv. N° Orr 21., *in octavo* bőrkötéses kézirat, a címlapillusztráció alapján a 15. században Franciaországban készült.[420]

Anthitus la Favre
Lystoire des deux vrays amans eurial & la belle lucresse, Lyon, Jean de Vingle, 1494–95?. (ISTC ip00686290 vö. FVB n° 43796.)

Lystoire des deux vrays amans eurial & la belle lucresse, Lyon, Jean de Vingle, 1496–97?. (ISTC, ip00686400, 1494–1497; vö. *FVB*, n° 43798.)

Sensuit lystoire des deux vrays amans eurial et la belle lucresse, [Lyon, Martin Havard, 1496–1498] ISTC, ip00686350 vö. *FVB* (n° 43817 és 43818).

[S]Ensuit listoire des deux vrays amans Eurial et la belle Lucresse, Paris, Michel Le Noir [1501–1505 körül]. (példány: Aix-en-Provence, Bibliothèque Méjanes, Rés. D. 14-15 (2)).

(s)Ensuit listoire des deux vrays amans Eurial et la belle Lucresse, Paris, Michel Le Noir [1508 körül]. (ISTC, ip00686420 ; BSB-Ink P-545.)

[L]ystoire des deux vrais amans Eurial & la belle lucresse, Lyon, Jean de Vingle, 1515. (példány: Aix-en-Provence, Bibliothèque Méjanes, Rés. S 24 (10)).

[S]Ensuyt lhistoire des deulx vrays amans Eurial et la belle Lucresse nouuellement a Lyon, Lyon, Olivier Arnoullet, [1526–1528 körül] *(FVB* no 43804.)

LHYSTOIRE delectable & recreatiue de deux parfaictz amans, estās en la cite de Sene, redigee en langue Latine par Eneas Siluius, Poete excellent. NOVVELLEMENT Traduicte en vulgaire Francoys. M. D. XXXVII., [Lyon, Denis de Harsy] 1537.

[420] Schindler 2016, 248, 124. ábra.

(példány: Chantilly, Musée Condé, XI.D.29. *FVB* n° 43807 és 43808)

Octovien Saint-Gelais
L'ystoire de Eurialus et Lucresse. Vrays amoureux. Selon Pape Pie, Párizs, Antoine Vérard, 1493.

Jean Bouchier vagy Bouchet Anthitus la Favre munkáját rövidíti, nem önálló fordító
Les Angoisses et remedes d'amours du traverseur a son adolescence, Poitiers, de Marnef, 1536, in 4o.

Les Angoisses et remedes d'amours du traverseur a son adolescence, Poitiers, de Marnef 1537, in 12o.

Les Angoisses et remedes d'amours du traverseur a son adolescence, Lyon, de Tournes, 1550, in 16o.[421]

Les Angoisses et remedes d'amours du traverseur a son adolescence. Auquel est adjouste une plaisante histoire d'Eurial et Lucresse redigee en langue latine par Aenas Sylenius (sic) *poete* (sic) *excellent et depuis trad. en vulg. fr.* Rouen, Ab. Cousturier, 1599. (példány: Párizs BnF, RES P-YE-2552)

I.M. monogramú francia fordító: Jean Maugin vagy Millet[422]
Histoire touchant les amours d'Eurialus et Lucrece, [Paris, Antoine Le Clerc, 1554].
(példány: München, Bayerische Staatsbibliothek, P. lat. 1851 g.)

Jean Maugin, *L'amour d'Eurialus et Lucresse, par lequel est succintement demonstre quel profit vient du chaste amour et quel dommage de l'impudique. Avec quelque epistres…* (Lyon: Benoist Rigaud & Jan Saugrain, 1556). (példány: Oxford, Lady Margaret Hall Library, Briggs Room: 847.28 2(1))

François de Belleforest
Histories tragiques extraites de l'italien de Bandel, Vol. 6., Paris, Jean Bordeaux, 1582, ff. 230–267.[423]

N.R. monogramú fordító

421 Az első három kiadásról az adat a *Biographie Universelle* c. kiadványból származik, példányukról nincs tudomásom. Vö. Máté 2018a, 171, 37. j.

422 Az I. M. monogram mögött rejtőző szerző nevesítésével és azonosításával kapcsolatos problémákat lásd: Máté 2018a, 168–169.

423 A fordítás első megjelenése. A továbbiakról nincs adatom, mert nem volt módomban átvizsgálni Belleforest gyűjteményének későbbi kiadásait.

Les amours d'Eurial et de Lucresse, Paris, Jean Gesselin, 1598. (példányok: München BSB P.o. Gall. 671 és Prága, Strahovská knihovná, AE XI 101.)

François Louvencourt
Les Amans de Sienne, oú l'on prouve que les Femmes font mieux l'amour que les Vefves et les Filles, Paris, Jean Gesselin, 1598.

Holland

Nincs bibliográfiai adat róla, csupán kortárs krónika tanúskodik a létezéséről: egy 1513 és 1520 között keletkezett holland krónika szerint abban az időben Eurialus és Lucretia történetét nem kellett latinból lefordítani a közönségnek, mert már létezett belőle kiadás holland nyelven.[424]

Angol
Névtelen 1515
[*Euryalus and Lucretia*], printed by Jan van Doesborch, Antwerpen, 1515] (STC 19969.8. Nyolc oldal terjedelmű töredék).

Névtelen 1553
Anonymous, *The Goodli History of the Ladye Lucres of Scene and of Her Lover Eurialus*, London, John Day, 1553. (STC 19970)
London, John King, 1560. (STC 19971)
London, William Copland, 1567. (STC 19972)

Ismeretlen, kiad. William Norton
[*Euryalus and Lucretia. A pleasaunt Historie. In verse.*] London, s.n. [William Norton], c. 1569–1570.

William Braunche
William Braunche, *The most excellente histoire, of Eurialus and Lucresia London*, Thomas Creedy, 1596. (STC 19974)

Charles Aleyn
Charles Aleyn, Historie of E*urialus and Lucretia, printed by Thomas Cotes for William Cooke*, London, 1639. (STC 19973)

[424] Franssen 2019, 9.

Névtelen 1708

Anonymous, *The History of the Amours of Count Schlick, Chancellor tot he Emperor Sigismund, and a Young Lady of Quality of Sienna[!] by Aeneas Sylvius, Poet-Laureat, and Secretary to the Same Emperor, afterwards Pope Pius the Second.*, London, printed for James Woodward, 1708. In: *Hypolitus Earl of Douglas. Containing some memoirs of the Court of Scotland; with the secret history of Mack-Beth… To which is added, the amours of Count Schlick,…'*, London, printed for James Woodward, 1708. (ESTC 006325772)

Hypolitus Earl of Douglas. Containing some memoirs of the Court of Scotland; with the Secret History of Mack-Beth King of Scotland. To which is added, The Amours of Count Schlick, Chancellor to the Emperor Sigismund, and a young Lady of Quality: By Aeneas Sylvius, Poet Laureat, and Secretary to the same Emperor, afterwards Pope Pious the Second, London, printed for Ja. Woodward, in St. Christopher's Church-Yard in Threadneedle street, 1708. (ESTC 006325770)

The memoirs of the court of Scotland, or the history of the Earl of Douglas; with The secret history of Mackbeth, King of Scotland. Written by the author of The ladies travels into Spain,… To which is added the art of love; or the amours of Count Schlick, … written in Latin by Pope Pius the II, London, printed for Sam. Briscoe, and sold by James Woodward; and John Morphew, 1711. (ESTC 006028676)

The history of Hypolitus, Earl of Douglas. With the secret history of Macbeth, King of Scotland. To which is added, the act of love, or the amours of Count Schlick and a young lady of quality, London, printed for H. Slater, F. Noble, J. Rowlands, T. Wright, J. Duncan, 1741. (ESTC 006325769)

The history of Hypolitus, Earl of Douglas. With the secret history of Macbeth, king of Scotland. To which is added, The art of love, or The amours of Count Schlick and a young Lady of Quality, London, printed for Thomas Harris, 1742. (ESTC 006320160)

Magyar

A 18. századi fordító valószínűleg nem ismerte a 16. századi névtelen históriás éneket, szövegében legalábbis semmi sem utal rá, hogy Csenkeszfai Poóts András olvasta volna a korábbi magyar változatot. A két fordítás hasonlóságai a forrásaikban megtalálható egyezéseken alapulnak, de a két forrás között jelentős eltérések is voltak, amelyek tükröződnek a két fordításban is.

(Pataki) Névtelen

Igen Szep Historia Sigmond Cyaszarnak Ideiebenlöt Dolog, Az nemes ket szemelyröl, Euryalusrol es Lucrecyarol, es azoknak egy mashoz valo Szerelmekrol, s' Lucrecyanak halalrol, Euryalushoz valo szerelmenek myatta mynt löt halala? Banat keserusegh Notaijara. [Debrecen, Hoffhalter, kb. 1587], RMNY 594.

Igen Szep Historia Sigmond Czaszarnak ideieben löt Dolog, Az nemes ket szemelyröl, Eurialusrol es Lucrecyarol, es azoknak egy mashoz valo Szerelmekrol, s' Lucrecyanak halalrol, Euryalushoz valo szerelmenek myatta mynt löt halala? [Debrecen, kb. 1589, Hoffhalter], RMNY 625.

Eurialusnac es Lucretianac Szép Historiaia, Melyben meg Iratatic egymáshoz valo nagy szerelmec, mely szerelemböl végre Lucretiánac köuetközéc szörnyü halála. Ad Notam. Idöd szép viragat, termeted szepseget szüuem miért hiruasztod. Nyomtattot Colosvarat az ó Várban. 1592. Esztendöben. Kolozsvár, [Heltai], 1592. RMNY 693.

Historia Edgy Evrialuvs Nevü Iffiurol, És Edgy Lucretia Nevü Aszszonyrol, Azoknak egymáshoz-való szerelmeknek indulattyáról, örömökröl és szerentséjekröl, végre Lucretiának szerelme miatt való haláláról. [Lőcse, 17. század], RMK I 1592.

Csenkeszfai Poóts András
Sénai Lukrétzia kinek törvénytelen életét... Aeneas Sylvius írásaiból magyar versekbe szedte Poóts András, in: Csenkeszfai Poóts András *Ifjúi versei,* Pozsony–Komárom, Wéber, 1791.

Lengyel

Az egyetlen modernitás előtti lengyel fordítás valamikor 1560 és 1575 között készült el, és 1580 után nyomtatták ki.[425] Az 1580-as *post quem* onnan tudható, hogy a fordító beépítette saját művébe a kor legnagyobb lengyel költőjének, Jan Kochanowskinak 1580-ban napvilágot látott *Treny* című versgyűjteményének néhány sorát. Egészen a közelmúltig csak egy címlapján csonka, kiadó, kiadási hely és idő nélküli nyomtatványt ismert a kutatás, amely az Ossolineum Könyvtár tulajdonában állt, és amelyet még a 19. században közre adott Samuel Adalberg.[426]

2014-ben a Varsói Egyetemi Könyvtárnak (BUW) adományoztak egy második, ép, de szintén kiadó, kiadási hely és évszám nélküli kiadásból egy példányt. Ezt a nyomtatványt a papír és a nyomda más termékei alapján feltételesen a rakówi ariánus

[425] Marchesani 1980, 111–133., de főként 115, 126.
[426] Adalberg 1896.

közösség nyomdászának, Sebastian Sternacki (?–1635) munkájának tulajdonítják, 1607 körülre datálva azt. A hordozó kötetben, amely öt művet tartalmazó kolligátum, ezt a históriát Kochanowski különböző szövegeinek 1604-ben Rakówban megjelent példányai előzik meg. A nyomtatvány elérhető a BUW honlapjáról.

Krzysztof Golian
Historya piekna o miłości Euriala z Lukrecya, [ismeretlen nyomdahely], [ismeretlen nyomdász], 1580 után.

Historya Piękna O Miłosci Evriala z Lvkrecyą: Nie tak dla iakiey roskoſʒy, iako dla vchronney Zbytniey a niepotrzebney Miłości / Przełożona z Łacińskiego na Polskie, wierszem Przez Chrzysztofa Goliana ..., [Raków?], [Sebastian Sternacki?], [1607 körül?].

Dán

Az ismeretlen szerzőjű dán fordítás keletkezését 1571 körülre teszik. Két fennmaradt példánya csonka, ezek kompilálásával készítette el a mű facsimile kiadását Richard Jacob Paulli 1923-ban.[427]
? 1571 körül.

Rostock, 1594 csonka (példány: KB Stockholm).

En lystig oc sandrue Historie/ um tvende kierlige Mennisker/ Euriolo oc Lucretia/ i hvilcken Kierligheds rette Vilkor/ Sødhed oc Bitterhed/ Vellyst oc Sorrig/ ere flitelige antegned oc befattit. Beskreffven paa skiøn Latinisk maal/ aff den Høylaerde Poeta Enea Sylvio/ den tid Keyserloge Secretario.| Nu først fordansket oc tryct i dette Aar| Tryckt i Kiøbenhaffn aff Jørgen Lamprecht Aar 1668, Koppenhága, Jørgen Lamprecht, 1668. (példány: KB Kopenhagen, Sign. 58, -450, 8o).[428]

[427] Paulli 1923.
[428] A címleírásra lásd: Richter 2009, 147 és 24. j.

Illusztrációk

Bibliográfia

Varjas, kiad., RMKT XVI/9, 1990
Régi Magyar Költők Tára XVI. századbeli magyar költők művei: 1567–1577 (Valkai András, Görcsöni Ambrus, Majssai Benedek, Gergelyi Albert, Huszti Péter énekei, Eurialus és Lucretia históriája, Telamon historiája, Bogáti Fazakas Miklós folytatása Görcsöni Ambrus históriájához), Új folyam 9, szerk. Varjas Béla, Horváth Iván, Lévay Edit, Orlovszky Géza, Stoll Béla és Szentmártoni Szabó Géza, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990.

Adalberg 1896
Samuel Adalberg, *Historya o Euryalu i Lukrecyi*, Biblioteka Pisarzów Polskich 32, Kraków, PAU, 1896.

Aleyn 1639
Charles Aleyn, *The Historie of Eurialus and Lucretia,* printed by Thomas Cotes and William Cooke, London, 1639.

R. B. 1683
R. B., *Unparalleled varieties*, London, Nathaniel Crouch, 1683.

Bonfini 1995
Antonio Bonfini, *A magyar történelem tizedei*, ford. Kulcsár Péter, Budapest, Balassi, 1995.

de Bonfinis 1936
Antonius de Bonfinis, *Rerum Ungaricarum Decades*, ediderunt Iosephus Fógel et Béla Iványi et Ladislaus Juhász, Tomus III. Decas III., Lipsiae, Teubner, 1936.

Braccesi 1491
[Alessandro Braccesi], *Libro de Epistole de doi amanti cum sonetti de amore: composto per la felice memoria del facundissimo papa Pio secundo*, Brescia, Battista Farfegno, 1491.

Barden–Cummings–Gillespie, eds., 2010
Gordon Braden, Robert Cummings and Stuart Gillespie, eds., *The Oxford History of Literary Translation in English Volume 2, 1550-1660*, Oxford, Oxford University Press, 2010.
Bideaux 1991
Michel Bideaux, *L'Historia de duobus amantibus nel Cinquecento francese*, in Pio II e la cultura del suo tempo: Atti del I convegno internazionale, a cura di Luisa Rotondi Secchi Tarugi, Milano, Guerini, 1991, 175–188.
Gunzbourg, red., 1866
Catalogue des livres de la bibliothèque du prince Michael Galitzin, ci-devant ministre plenipotentiarie de Russie prés la cour de Madrid, red. Charles Gunzbourg, Moscou, Imprimerie de l'Institut Lazareff des Langues Orientales, 1866.
Cousin 1554
Gilbert Cousin, *Epistolarum Laconicarum atque selectarum farragines duae*, Basel, Johannes Oporinus, 1554.
Csenkeszfai Poóts 1791
Csenkeszfai Poóts András, *Sénai Lukrétzia, kinek törvénytelen életét, … Aeneas Sylvius írásaiból magyar versekbe szedte Poóts András*, Pozsony–Komárom, Wéber, 1791.
Csörsz 2016
Csörsz Rumen István, *A kesergő nimfától a kávéházi dalokig. Közköltészeti hatások a magyar irodalomban (1700–1800)*, Budapest, Universitas, 2016.
Donatus 1613
Marcellus Donatus, *De historia medica mirabili libri sex*, Frankfurt-am-Main, 1613.
Franssen 2019
Piet Franssen, *Jan Van Doesborch and the History of Euryalus and Lucretia*, Dutch Crossing. Journal of Law Countries Studies, 2019, 1–25. DOI:10.1080/03096564.2019.1617182.
Frugoni 1941
Arsenio Frugoni, *Enea Silvio Piccolomini e l'avventura senese di Gaspare Schlick*, Rinascita 4 (1941), 229–249.
Hadobás, szerk., 1997
Hadobás Pál szerk., *Csenkeszfai Poóts András élete és költészete*, Edelény, Városi Rendezvények Háza és Könyvtár, 1997 (Edelényi Füzetek 16.)
Imre 1984
Imre Mihály, *Egy rímtoposz históriája (nép – szép – kép – ép –tép)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 88 (1984), 399–426.
Kemp 2011
William Kemp, *Des deux amans de Piccolomini. Les éditions de la traduction lyonnaise antérieures à 1540 (J. de Vingle, M. Havard, M. Le Noir, O. Arnoullet et D. de Harsy)*, Réforme, Humanisme, Renaissance, 71, 1 (2011), 23–33.

Kőszeghy 2008

Kőszeghy Péter, *Balassi Bálint: Magyar Alkibiadesz,* Budapest, Balassi, 2008.

Kőszeghy 2014

Kőszeghy Péter, *Balassi Bálint: Magyar Amphion,* Budapest, Balassi, 2014.

Larkum 2011

Eleri Larkum, *Aleyn, Charles (d. 1640), poet*, Oxford Dictionary of National Biography, on-line: September 22, 2011, Oxford University Press.

Louvencourt 1598

François Louvencourt, *Les Amans de Sienne, oú l'on prouve que les Femmes font mieux l'amour que les Vefves et les Filles,* Paris, Jean Gesselin, 1598.

Maczelka–Máté 2021

Csaba Maczelka and Ágnes Máté, *Literary Trends and Two Early Modern Translations of Eneas Sylvius Piccolomini's Historia de duobus amantibus*, Vita Traductiva, 12 (2021), 19–44.

Marchesani 1980

Paolo Marchesani, *Polski przekład „Historiae de duobus amantibus" Eneasza Sylwiusza Piccolominiego a pojęcie miłości w Polsce doby renesansu*, in: Studia porównawcze o literaturze staropolskiej, przed. Teresa Michałowska i Jan Ślaski, Wroclaw, Ossolineum, 1980, 111–133.

Máté 2016

Máté Ágnes, *Az Eurialus és Lucretia széphistóra latin forrása*, Irodalomtörténeti Közlemények, 120 (2016), 147–165.

Máté 2018a

Máté Ágnes, *Egy kora újkori sikerkönyv története: 15–16. századi szövegvariánsok és fordítások Eneas Silvius Piccolomini Historia de duobus amantibus című szerelmes regényéből,* Budapest, Reciti, 2018.

Máté 2018b

Máté Ágnes, *Fabula és história határán. Vándormotívumok és anekdoták magyar történelmi alakokra vonatkozó itáliai elbeszélő forrásokban,* Szeged, Lazi, 2018.

Máté 2018c

Máté Ágnes, *Pacorus és az elképzelt régi magyar irodalom néhány 16. századi francia forrása*, Magyar Könyvszemle, 134:2 (2018), 170–184.

Máté 2019

Máté Ágnes, *E. S. Piccolomini Historia de duobus amantibusa: Nyelvi és kulturális gátak tizenhat korai fordítás tükrében*, Antikvitás és Reneszánsz, 3 (2019), 79–91.

Máté 2020

Máté Ágnes, *Az európai tizenkét legnépszerűbb szórakoztató olvasmány sorsa Magyarországon a XIX. század végéig*, in Doromb: Közköltészeti tanulmányok 8, szerk. Csörsz Rumen István, 167–192, Budapest, Reciti, 2020.

Morrall 1996

Eric John Morrall, *Aenes Sylvius Piccolomini (Pius II), Historia de duobus amantibus: The Early Editions and the English Translation printed by John Day*, The Library: The Transactions of the Bibliographical Society, 18, 1 (1996), 216–229.

O'Brien and Bartlett, eds., 1999

Emily O'Brien and Kenneth R. Bartlett, eds., *Aeneas Silvius Piccolomini (Pope Pius II) The two lovers: The Goodly History of Lady Lucrece and her Lover Eurialus,* Canada, Ottawa, Dovehouse Editions, Inc., 1999.

Pareus 1631

Daniel Pareus, *Universalis historiae profane medulla,* Frankfurt-am-Main, 1631.

Paulli 1923

Richard Jacob Paulli, *Danske Folkeboger fra det 16. og 17. Arhundrede*. Köt. 9. Kobenhavn, Gyldendal, 1923.

Pérez Fernández–Wilson-Lee 2014

Pérez Fernández, José María, and Edward Wilson-Lee, eds. *Translation and the Book Trade in Early Modern Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, 2014.

Piccolomini 2004

Enea Silvio Piccolomini, *Estoria muy verdadera de dos amantes, traduzione castigliana anonima del secolo XV secolo*, a c. di Ines Ravasini, Roma Bagatto, 2004.

Piccolomini – von Wyle 1988

Aeneas Sylvius Piccolomini and Niklas von Wyle, *The Tale of Two Lovers Eurialus and Lucretia,* ed. Eric John Morrall, Amsterdam, Rodopi, 1988 (Amsterdamer Publikationen zur Sprache und Literatur 77.)

Piccolomini 2003

E. S. Piccolomini, *Oeuvres érotiques, Cinthia, Historia de duobus amantibus avec L'ystoire de Eurialus et Lucresse d'octovien de Saint-Gelais, De remedio amoris,* éd. par Frédéric Duval, Turnhout, Brepols, 2003.

Pius II–Morrall 1996

Pius II and Eric John Morrall, *The goodli history of the Ladye Lucres of Scene and of her lover Eurialus*, Oxford–New York, Published for the Early English Text Society by the Oxford University Press, 1996.

Plomer 1907

Henry Robert Plomer, *A Dictionary of the Booksellers and Printers Who Were at Work in England, Scotland and Ireland from 1641 to 1667*, London, The Bibliographical Society/Blades, East & Blades, 1907.

Richter 1914

Else Richter, *Eurialus und Lukrezia l'ystoire de Eurialus et Lucresse, vrays amoureux, selon pap Pie übers. von Octovien de Saint-Gelais*, Halle, Niemeyer, 1914.

Richter 2009

Anna Katharina Richter, *Transmissionsgeschichten. Untersuchungen zur danischen und schwedischen Erzahlprosa in der fruhen Neuzeit*, Tubingen und Basel, A. Francke Verlag, 2009.

Schedel 1497
Hartmann Schedel, *Liber chronicarum*, Augsburg, Johann Schönsperger, 1497, OSZK, Inc. 1224.
Schindler 2016
Robert Schindler, *Die bebilderte Enea Silvio Piccolomini Handschrift des Carles de France. Ein Beitrag zur Buchmalerei in Bourges and zum Humanismus in Frankreich,* Turnhout, Brepols, 2016.
Tonelli 2000
Natascia Tonelli, *L'Historia di due amanti' di Alessandro Bracesi,* in *Favole, parabole, istorie: Le forme della scrittura novellistica dal Medioevo al Rinascimento, Atti del convegno di Pisa 26–28 ottobre 1998*, a cura di Gabriella Albanese, Lucia Battaglia Ricci e Rossella Bessi, 337–358. Roma, Salerno, 2000.
Vadai 2016
Vadai István, *Lucretia hálójában: A széphistória szöveghagyományáról és szerzőjéről,* Irodalomtörténeti Közlemények, 120 (2016), 683–708.
Vergilius 1973
Vergilius összes művei, ford. Lakatos István, Budapest: Magyar Helikon, 1973.
Viti 1982
Paolo Viti, *I volgarizzamenti di Alessandro Braccesi dell »Historia* de duobus amantibus« di Enea Silvio Piccolomini", *Esperenzie letterarie* 7 (1982): 49–68.
Williams 2012
Craig A. Williams, *Reading Roman Friendship*, Cambridge, 2012.

Személy- és helynevek mutatója